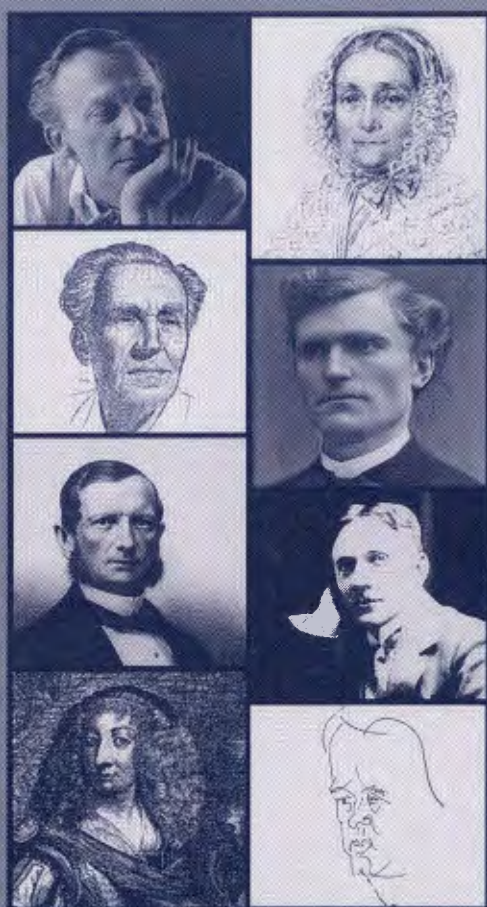

Personhistorisk

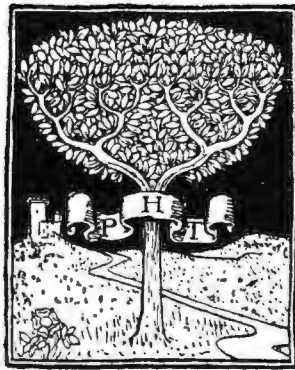
TIDSKRIFT

2001:2

Årgång 97

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Olof Hägerstrand

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2001:2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
fil. dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo.

Medlemsavgiften i samfundet är 100:- per år, + porto (20:-), och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna
tillhanda genom utsändandet av årets första nummer.

Medlemsavgift för år 2002: 180:--.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsle.

Redaktionsutskott: fil. dr Björn Asker, fil. lic. Lars Rumar (samfundets ordförande),
arkivarie Lena Ånimmer samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsøe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Uppsala universitet),
prof. Bo Lindberg (Stockholms universitet), generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), fil. dr Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR)
och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

Grafisk form och original: Maria Balke
Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT skall vara skrivna på dator. De skall sändas till redaktören både på diskett och i utskrift
(2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter
skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter
etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt
”Bland medarbetarna”.

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio
ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av
renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just
dessa forskningsområden.

Innehåll

Artiklar

<i>Stefano Fogelberg Rota</i>	En lyrisk dikt av drottning Kristina?	101
<i>Lars Nord</i>	Biografiernas statsmän – några orättvisa betraktelser.	111
<i>Birgit Antonsson</i>	En bokutgivning med förhinder och skandalösa följder: Kring publiceringen av Erik G. Norlings <i>Mänskligt</i> .	124
<i>S. Gunnar Edlund</i>	Are Waerland och hans bakgrund.	143
<i>Gunnel Furuland</i>	Malla Silfverstolpes läsning 1830–1860: Från Bibeln till romanbiblioteken.	160

Recensioner

<i>Mats G. Larsson</i>	Sveahövdingens budskap: en forntidsgåta genom sekler.	169
<i>Bengt Liljegren</i>	Karl XII: En biografi.	171
<i>Christina Dalhede</i>	Augsburg und Schweden in der frühen Neuzeit.	172
<i>Johan Curman</i>	Boktryckaren själv: J.P. Lundström i Jönköping 1783–1868.	176
<i>Herman Schüeck</i>	Hans Forssell: Historiker, publicist, statsråd.	178
<i>Clas Göran Palmgren</i>	Gåtan Henning Hamilton.	180
<i>Torgny Nevéus</i>	En tidningsman i sin stad: Axel Johansson på <i>Upsala Nya Tidning</i> 1900–1948.	183
<i>Gunnel Ahlin</i>	Lars Ahlin växer upp.	186
<i>Carl Gustaf Bernhard</i>	Huset på höjden: Självbiografiska anteckningar.	188
<i>Karl Erik Rosén</i>	En rådmans liv: Skölpojke – officer – domare.	192
<i>Christina Mattsson</i>	Lille Bror Söderlundh: Tonsättare och viskompositör.	194
<i>Georg Luther</i>	Herdaminne för Ingermanland.	198
<i>Pontus Möller</i>	Ätterna Knorring: En släktbok om ätterna Knorr, von Knorr, Knorring, von Knorring.	204

<i>Bengt Rösiö</i>	Dagtingan och Motvalls: Texter om diplomati, hyckleri och annan vardag. Kongo: Anteckningar om Dag Hammarskjöld.	205
<i>Sif Bokholm</i>	En kvinnoröst i manssamhället: Agda Montelius 1850–1920.	207
<i>Rune Bokholm</i>	Tisdagsklubben: Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal.	210
	Bland medarbetarna	214
	Personregister	216
	Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte.	224

Rättelse

Dagens datoriserade tryckeriteknik fortsätter att gäckas med skribenter och läsare – tyvärr även i PHT. Till följd av ett gåtfullt missöde drabbades Hans Östmans artikel "Några axplock ur Carl Christoffer Gjörwells korrespondens" i PHT 2001:1, s. 5–27 av dylik försåtlighet: ett antal tankstreck hade under processens gång förvandlats till frågetecken. Felet har slagit igenom på följande ställen i Östmans text:

s. 9, vänster spalt, rad 23; s. 9, höger spalt, rad 10; s. 9, höger spalt, rad 11; s. 12, höger spalt, rad 7; s. 12 höger spalt, rad 9; s. 19, höger spalt, rad 2; s. 19, höger spalt, rad 5.

Redaktören tillmåtar förvisso den kvalificerade läsekretsen förmåga att genomskåda och rätt uttyda förbryllande teckenförvandlingar av ovan nämnda slag, men vill för principens skull likafullt påpeka olycksfallet, samtidigt som jag beklagar det inträffade.

O.H.

”Io sono il Tempo alato”

En lyrisk dikt av drottning Kristina?

STEFANO FOGELBERG ROTA

I Accademia dell’Arcadias arkiv är följande madrigal, attribuerad till drottning Kristina (1629–1689), avskriven i ett manuskript från 1690:

Io sono il Tempo Alato
gran ministro del Fato.
Giacerà l’Universo
su l’orribil momento
nel gran nulla converso.
Sol per unico dono
della mia ferità lasciar prefissi
le tenebre e gli Abissi.
Senti il tuo fato, senti,
o tu che tanto minacciando vai,
ancor tu sparirai.¹

Tidens personifikation, den bevingade tiden, gör sitt inträde som på en scen. Han är ödets höga minister och hans uppdrag är att påminna om förgångelsens oundviklighet. Inget kommer att undgå Tidens grymhet som förvandlar hela landskapet till mörker och avgrund, världen utplånas ”nel gran nulla” (i det stora intet). Ingen

kan dra sig undan från sitt öde, även de som lever mäktigt och stort kommer att se sina verk och sig själva ointetgjorda. Dikten är riktad till dessa som ”tanto minacciando” (skrytande) går skridande fram genom livet och tror sig vara ohejdbara i deras gång på denna värld, det är dessa som påminns om livets bräckliga och osäkra tillstånd i den träffande sista versen ”ancor tu sparirai” (även du kommer att försvinna).

Den förvåning man känner att läsa en dikt på italienska skriven av drottning Kristina är kanske lika stor för de flesta som kännedomen om hennes inte obetydliga skönlitterära produktion. Trots att allmänheten ofta inte känner till denna del av drottningens liv, har Kristinas ’författarskap’ varit ämne för många intressanta studier. Speciellt har hennes maximer, som utgivits i flera utgåvor, använts av olika forskare för att studera drottningens personlighet.² Det finns dock några aspekter av hennes författarskap som ännu inte behandlats utförligt, nämligen det hon skrev kring miljön för den italienska litterä-

ra akademien Arcadia. Hennes författarskap på italienska innefattar några få skrifter, däribland några verser i Alessandro Guidis (1651–1712) herdedrama *Endimione* (1687)³ och den dikt, ”*Io sono il Tempo alato*”, som jag nyligen citerat.⁴ Det är just denna dikt som huvudsakligen kommer att vara ämne för denna studie och frågan om huruvida det verkligen var drottningen själv som skrev den eller inte. Det är i den mening artikelns titel tar ställning till en artikel av Sven Stolpe från 1950-talets slut i vilken han analyserar ”*Io sono il Tempo alato*” under rubriken ”En lyrisk dikt av drottning Kristina”.⁵ Enligt min mening är det mycket som talar emot Stolpes attribution av dikten. Innan jag ger mig i kast med denna diskussion är det emellertid nödvändigt att ägna några rader åt Kristinas förhållande till Arcadiaakademien och den italienska litteraturen. Kristinas roll i den italienska litteraturen på slutet av 1600-talet har inte ägnats någon större uppmärksamhet. Kristinaforskningen, som annars varit så intresserad av hennes romerska period (1655–1689), har nästan helt förbigått drottningens engagemang i den italienska litterära debatten, med undantag för vissa artiklar, och några korta hänvisningar i de mest klassiska verken om drottningen. Hennes stiftande år 1674 av en lärd akademi, Accademia Reale, var en händelse av stor betydelse för den italienska kulturen. Akademien blev en samlande kraft för de poeter och litteratörer som strävade efter en förnyelse av den italienska litteraturen, som började ta avstånd från 1600-talets barocka poetik och sakta blickade mot 1700-talets reformerande tendenser. Denna rörelse för vilken drottning Kristinas verksamhet var en viktig impuls har gått under namnet ’Arcadia’, efter den akademi

som bildades 1690, bara ett år efter Kristinas död, och som tog över och fulländade de krav på litteraturen som utvecklades kring Accademia Reale. Vi saknar idag en utförlig studie över denna aspekt av Kristinas kulturella mecenatskap.

Kristinas litterära produktion på italienska kännetecknas av en viss osäkerhet i attributionen, hennes medverkan vid tillkomsten av herdedramat *Endimione* är till exempel på flera sätt problematisk, en aspekt jag studerat i min magisteruppsats.⁶ Kristina anges både i dramats manuskriptversion och i första editionen som medförfattarinna; hennes verser är typografiskt särskilda från Guidis och motsvarar ungefär en fjärdedel av hela texten. Hennes verser är dock så nära besläktade med Guidis att det är omöjligt att kunna spåra någon skillnad i stil eller ton dem emellan, vilket gör att man måste ställa sig tvivlande till hennes roll i författandet av dem. Kristinas medverkan vid dramats tillblivelse är dock dokumenterad i flera samtida källor. Guidi själv, i sin dedikation till den tryckta versionen från 1692, tillägnad Giovanni Francesco Albani, den blivande påven Clemens XI, skriver följande verser om Kristinas inflytande:

*Ma le belle ferite
onde Cintia si vide
per le selve di Caria or mesta or lieta,
l'alta reina a' versi miei commise, [...]*⁷

Uttrycket ”commise” (gav i uppdrag) är centralt för förståelsen av Kristinas och Guidis förhållande i dramats tillkomst. Guidi är Kristinas hovlyriker och skriver på hennes uppdrag. Det är emellertid inte frågan om ett beställningsverk i gängse mening. Drottningens roll i författandet måste ha varit mer aktiv än så, något som fram-

Kristina som Virago, en krigisk jungfru och maninna med de manliga attributen hjälm, harnesk och marskalkstav. – Gravyr av Gasper de Hollander efter Justus van Egmonts målning 1654 i Amsterdam.

står klart redan om vi betraktar dramats idéinnehåll. *Endimione* handlar om den vackra herden Endimiones kärlek för jaktens och kyskhetens gudinna Diana och hur hon faller för kärlekens frestelser. Kristinas intresse för gudinnan Diana är äldre än hennes inblandning i *Endimione*. Det främsta exemplet på detta är hennes roll vid framförandet av Georg Stiernhielms hovbalett *Then fångne Cupido* (1649) under hennes regeringstid. Hovbaletten, i vilken Kristina själv var med och spelade Diana, handlar om Dianas seger över kärleksguden Cupido och hur hon lyckas tillfångata honom efter att han försökt

träffa henne med sina pilar. Baletten har tolkats som en politisk allegori över drottningens val att inte gifta sig med syftet att tysta ner aristokratin anspråk på kronans succession.⁸ Det finns mellan *Endimiones* och *Then fångne Cupidos* Diana ett släktskap som låter oss ana Kristinas inflytande i deras litterära gestaltning. Giovanni Mario Crescimbeni (1663–1728), Arcadius första generalsekreterare, förklarar Kristinas och Guidis samarbete i *Endimione* som om drottningen ”pensasse con la mente del Guidi, e il Guidi scrivesse co’ sentimenti della Regina” (’tänkte med Guidis snille, och Guidi skrev med hennes känslor’).⁹ Det verkar ha varit en ömsesidig tankeutbyte i vilken drottningen tänkte med poetens huvud och han skrev utifrån hennes känslor. Det är i denna fördelning mellan ’tänkandet’ och ’skrivandet’ som deras samarbete förklaras allra bäst. Något som litteraturkritikern Gian Vincenzo Gravina (1664–1718) uttrycker ännu klarare i sin viktiga *Discorso sopra l’Endimione* (1692) som följde dramats första upplaga:

[...] *Endimione*, sublime disegno nato nella mente della incomparabil Cristina ed espresso con vive e rare maniere da un industriale fabbro e felice, [...]”¹⁰

Gravina sammanfattar med några få ord det som enligt min mening var Kristinas bidrag till författandet av *Endimione*, det vill säga att hon bistod Guidi med dramats idéinnehåll som poeten sedan ’översatte’ poetiskt. Vi vet dessutom från flera samtida källor att Kristina aldrig till fullo behärskade det italienska språket. Hon var ständigt i behov av hjälp från sina sekreterare och dikterade allt hon behövde skriva till dem; sedan korrekturläste drottningen de renskrifter hon

fick av dem. Denna process upprepade sig vid åtskilliga gånger och skulle förklara varför vi äger så många olika versioner av hennes texter.¹¹ Antagligen arbetade Kristina med Guidi på ett liknande sätt som med sina sekreterare, det vill säga att drottningen inspirerade idéinnehållet och Guidi ansvarade för den litterära gestaltning.

Att drottning Kristina med största sannolikhet inte skrev verserna i *Endimione* ställer oss inför liknande problem vid attributionen av dikten "*To sono il Tempo alato*". Manuskriptet i Arcadias arkiv är nedskrivet av Guidi som också försäkrar om dess autenticitet i ett post scriptum, i vilket han hävdar att drottningen själv gett honom dikten:

I sudetti sono versi di Basilissa [drottning Kristina] dati da lei a me stesso, e da me detti ad Alfesibeo Cario nostro custode, che di suo pugno gli ha scritti.¹²

Guidi försäkrar att han fått verserna personligen av Kristina; att Guidi kunde äga ett annat, idag förlorat, manuskript av dikten som han fick av Kristina verkar sannolikt. De två stod mycket nära varandra från deras första möte 1683, då Guidi presenterades för drottningen av hennes närmaste vän i Rom, kardinalen Decio Azzolino (1623–1689), fram till hennes död 1689. Jag har redan sagt något om deras "poetiska samarbete" i samband med herdedramat *Endimione*, en händelse som kan bara delvis förklara hur djupt Kristinas inflytande över hans författarskap var. Alessandro Guidis författarskap brukar indelas i två perioder: den då han var i Parma och i tjänst hos hertigen Ranuccio Farnese, då han anses vara influerad av italienska barocka poeter, mari-

nisterna,¹³ och den romerska perioden då han, först i Accademia Reale och sedan i Arcadia, tar avstånd från barocken. Den senare kritiken, från Walter Binni till våra dagar, är ense om att det ändå finns en kontinuitet mellan dessa två perioder. Guidi utvecklar i hela sitt författarskap en heroisk, episk diktning som bär spår av senbarocken i sina retoriska inslag, och i tematiken om livets förgänglighet. Mötet med drottning Kristina och miljöbytet från Parma till Rom är dock en mycket viktig vändpunkt för Guidis poetiska verksamhet. Det är först nu han kommer i kontakt med den prearkadiska rörelsen och inser att hans litterära bildning är otillräcklig. Han börjar ta avstånd från barocken och försöker utveckla en klarare stil, i vilken han anammar kraven på måttfullhet och enkelhet som sakta tar form som reaktion mot marinismens extrema språkbruk.¹⁴ Guidis 'romerska' produktion, som ofta benämns 'cristiniana', präglas av drottningen på flera sätt. Vi har redan sett hur deras samarbete kunde te sig vid författandet av herdedramat *Endimione*, ett samarbete som inte var en tillfällighet utan upprepades systematiskt under Guidis romerska tid, som till exempel när han 1687 fick uppdraget att skriva texten till en musikafton, *Accademia per musica*, med musik av kompositören Bernardo Pasquini (1637–1710). Binni har beskrivit deras samarbete som en "vicinanza stimolatrice" (stimulerande närhet). Kristinas närvaro i Guidis poesi var kanske ändå störst som litterär motiv. Guidis romerska produktion domineras av hyllningsdikter till drottningen. De motiv som mest inspirerar Guidis poesisamling *Rime* (1704) är besjundandet av hjältarnas död och livets flyktighet, aspekter som är sammanflätade i de två teman

som är honom kärast: Roms och drottning Kristinas storhet.

Samma känsla för livets flyktighet och förgänglighet som Guidi uttryckte i sina poesier hade Kristina också utvecklat i sin litterär produktion, både i *Maximer* och i hennes självbiografi *Histoire de la Reyne Christine, faite par elle mesme, dediee a Dieu*, hennes två mest kompletta alster. Det kan vara värt att citera ett passage från självbiografen i vilken dessa känslor framträder med stor klarhet:

que Nous sommes sortis du Roy Eric Le Victorieux, mais que cela Soit ou non il n'importe guere. On Scait assez que lors que la fortune esleve les gens, les arbres de leurs maisons croissent comme des Champignons mais comme des Champignons qui S'eslevent dans une Seul nuit jusques aux Nues. Ainsi au lieu de vanter icy nostre Origine, Il faut Seigneur, gemir devant Vous des Crimes de nos Peres qui ont attire Sur eux l'horrible malheur de l'Apostasie.¹⁵

Kristina och Guidi hade alltså en liknande attityd inför livets ohejdbara passerande, något de också gav uttryck för under flera tillfällen i *Endimione*, till exempel i dramats V akt när herden Endimione upphöjs till himlen och ombeds betrakta hur små människornas bekymmer verkligen är:

Allor potrà fuor del suo grave oblio
spaziar l'alta mente in grembo al vero,
e comprender che quanto alberga e giace
sotto i raggi del sole
pieno è di sogni e di fole.¹⁶

Detta motiv kan dock knappast sägas vara unikt för Kristina och Guidi, det är tvärtom allmänt utbrett i all barock litteratur och har sitt ursprung i den horatianska "carpe diem" temati-

ken. Dessa tankar har också släktskap med en av de stora idéströmningarna under första hälften av 1600-talet, nämligen 'nystoicismen' med dess anspråk på en existens upphöjd över livets angelägenheter.

Stolpes argument för attributionen av dikten bygger på denna överensstämmelse mellan Kristinas skrifter och "*Io sono il Tempo alato*", han citerar tre maximer i vilken han kan spåra samma känsla som i dikten och avslutar sin diskussion om dikten med följande resonemang: "Dessa och andra överensstämmelser med autentiska uttalanden av drottning Kristina kan anses styrka uppgiften, att dikten är av hennes hand."¹⁷ Jag har vid det här laget redan antytt några argument som motsäger Stolpes påstående att det var Kristina som skrev dikten. Min främsta invändning mot hans resonemang är att denna överensstämmelse mellan dikten och Kristinas övriga författarskap knappast tillåter oss att anse henne vara dess författare.

Motivet om livets förgänglighet som är så centralt i "*Io sono il Tempo alato*" var mycket utbrett under hela barocken, och inte minst i Kristinas krets, främst i Alessandro Guidis poesi. Det är därför något av en överraskning när man läser, bland de otaliga exempel Guidi ger på sin känsla för livets flyktighet, följande verser i hans canzone "*Col ferro industrie al bel lavoro intento*" i vilken han hyllar Parmas hertig Antonio Farnese (1679–1731):

[...]
ove apparir si vide
in ferree membra orrido veglio alato,
gran ministro del Fato,
che fa dell'universo aspro governo,
[...]

*Sol per unico dono
della mia ferità lasciar prefissi
le tenebre e gli abissi.*

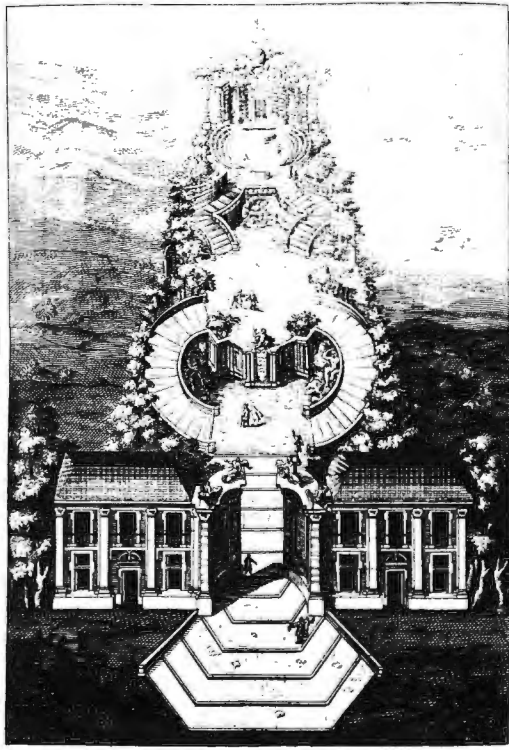
[...]

Ecco che io vengo ignudo:
io del proprio valor solo mi copro,
e certo so che non invan m'adopro
appo l'aonie dive
per far sicura dagli oltraggi tuoi
la fama degli eroi;
e quando pure estinto
de' nostri carmi lo splendor vedrai,
ancor tu sparirai – .¹⁸
[min kursiv]

Likheten med ”*To sono il Tempo alato*” är påfallande redan vi första ögonkastet och det är märkligt hur Giuseppe Izzi efter att ha noterat den i sin nyligen publicerade artikel över *Endimione* utan vidare tolkar den som ett tecken på Kristinas närvaro i Guidis verk.¹⁹ Förvisso är han beredd att erkänna att motivet var allmänt utbredd och kunde därför ha kommit till Guidi från annat håll, men i grunden tar hans resonemang för givet att det var Kristinas dikt ”*To sono il Tempo alato*” som influerade Guidis nyligen citerade canzone. Vår kännedom om drottningens kunskaper i det italienska språket, och speciellt om hennes svårigheter med det skrivna språket talar mot Izzis antagandet att Guidi skulle ha tagit några verser i Kristinas dikt och placerat dem i sin canzone. Verserna jag utmärkt med kursiv har exakt samma ordlydelse som de motsvarande i ”*To sono il Tempo alato*”. Det är därför enligt min mening ett rimligt antagande att Guidi skrev båda dikterna. Om Kristina alls verkat vid ”*To sono il Tempo alatos*” tillkomst är hennes inflytande följaktligen inte större än i fallet *Endimione*. Det är naturligtvis omöjligt att kunna fastställa med fullständig säkerhet hur dikten

kom till, men det är ändå högst sannolikt att Kristina inte var ensam om att skriva den. Om det då var Guidi som skrev ”*To sono il Tempo alato*”, varför skulle han och hela Arcadiaakademien, med Crescimbeni i spetsen, verka för att sina samtida, och eftervärlden, skulle tro att det var Kristina som författat dikten? Det är denna fråga som jag slutligen skall försöka besvara genom att presentera ytterligare några aspekter kring ”*To sono il Tempo alato*”, och i synnerhet kring dess mottagande.

Guidis canzone dateras av Bruno Maier till 1695, mer precist till den 28 juli samma år då hertigen Antonio Farnese upptagits som medlem i Accademia dell’Arcadia och enligt akademins sed döpts till det pastorala namnet Carisio Alatino. Under dessa upptagningar brukade man läsa upp poetiska kompositioner skrivna av, eller dedicerade till den blivande ’arcade’. ”*To sono il Tempo alato*” offentliggjordes först också vid en sådan tillställning, närmare bestämt den 15 oktober 1690 då drottning Kristina postumt utnämndes till akademins beskyddarinna under namnet Basilissa. Uppläsningen av ”*To sono il Tempo alato*” äger rum även i litteraturens fiktiva värld i Crescimbenis herderoman *Arcadia* (1711), närmare bestämt i den IV bokens VII novell när några herdar ger sig ut för att ära Basilissas (Kristinas) grav. Crescimbenis *Arcadia*, ett tämligen okänt och glömt verk i den italienska litteraturhistorien, har sin förlaga i Iacopo Sannazaros (1457–1530) mer kända *Arcadia* (1504). Episoden om Basilissas grav i Crescimbenis *Arcadia* har sin direkta motsvarighet i Sannazaros verk i den X novellen i vilken några herdar besöker Massilias grav som för romanens huvudperson Sincero representerar den poetiska inspirationen. Basilis-

Bosco Parrasio, e Teatro degli Arcadi.

sas grav som Crescimbeni däremot placerar i början, som en startpunkt för hela berättelsen, representerar den poetiska inspirationens kontinuitet. Kristina står, i Basilissas skepnad, för kontinuiteten mellan åren innan Arcadiaakademien stiftades och de första åren efter. Hennes utnämning till akademins beskyddarinna hade som syfte att återknyta akademien till miljön kring Accademia Reale, där många av de arkadiska poetiska idealen redan uttryckts, samtidigt som drottningens välkända namn höjde akademins status. Kristinas rykte som kulturmeccenat, fortfarande mycket stort efter hennes död, och hennes närhet till många arkadiska personligheter gjorde utnämningen oundviklig. Crescimbe-

nis val att placera Basilissas grav så centralt kan också läsas som ett inlägg i debatten om bygget av drottning Kristinas grav i St. Peterskyrkan i Rom som åter var aktuell 1711 då romanen kom ut.

Tillbaka till *"Io sono il Tempo alato"* och dess 'fiktiva' uppläsning i Crescimbenis herderoman *Arcadia*: efter att ha upptäckt Basilissas ärorika grav, bestämmer sig herdarna för att ära henne genom att läsa, såsom man också gjorde i Bosco Parrasio den 15 oktober 1690, några verser hon skrivit. Herdarna förklarar omständigheterna under vilka drottningen skrev verserna:

[...] siccome le scienze tutte ed ogni bell'arte professe, professò, così anche talora la nostra poesia volle onorare, impiegando in essa il suo talento, sì come ho udito da Erilo col quale ben sovente ella i poetici parti comunicava, e de' versi che vi leggerò, egli stesso fe' dono al Serbatoio d'Arcadia, ove io gli ho veduti autentici dal medesimo Erilo.²⁰

Crescimbenis uttalande genom sina herdar refererar till det verkliga manuskriptet av dikten som Guidi, här omtalad med sitt pastorala namn Erilo, skänkt akademien och vars autenticitet han försäkrat. Varför är det så viktigt för Crescimbeni att både här och i efterskriften till diktens manuskript poängtera att den verkligen skrivits av drottning Kristina? För att besvara frågan är det viktigt att förstå vilken betydelse denna attribution kunde ha för Arcadiaakademins intressen. Att Kristina kunde skriva vers på italienska skulle stärka hennes ställning som akademins beskyddarinna och ge henne en aktivaroll än meccenatens. Hon skulle bli ihågkommen både som drottning och poet. Crescimbenis intresse för denna dikt handlar i min

mening om akademins status, nämligen att dess 'upptäckt' och uppläsning kan ha varit ett försök att förbättra Arcadias anseende genom att upphöja Kristinas rykte. En sådan strategi var inte alls ovanlig på Kristinas tid och det kan vara värt att nämna några exempel på detta från miljön kring drottningen. Det finns en allmän tendens hos poeterna i Accademia Reale att efter Kristinas död understryka deras förhållande med henne. Det främsta exemplet på detta är utan tvekan Vincenzo da Filicaia (1642–1707) som redan före Kristinas död offentliggjorde sin privata korrespondens med drottningen genom att skriva en canzone "Alta Reina, i cui gran fatti egregi" dedicerad till henne i vilken han kommenterar drottningens 'förbud' gentemot poeterna att bli hyllad i deras dikter.²¹ Det är dock vanligare att finna sådana referenser i biografierna över poeterna. För att hålla sig till Filicaia, för vilken förhållandet med Kristina verkar ha varit mycket viktigt, finner vi i hans biografi skriven av Tommaso Buonaventuri flera episoder som är värda att citeras.²² Förutom många uttalanden av Kristina som uttrycker beundran för Filicaias poesi finns ett intressant erkännande av poeten att drottningen bekostade hans två söners studier. Den svenska historiker Johan Arckenholtz

förklarar händelsen i sin berömda *Mémoires concernant Christine reine de Suède*²³ med följande ord:

Elle fit élever ses deux fils (*pour me servir des termes de Christine:*) comme s'ils avoient été ses propres fils, ne voulant pas que personne le sût, afin, disoit-elle, qu'elle n'eut pas lieu de rougir, d'avoir fait si peu de chose, en faveur d'un homme qu'elle estimoit autant que lui.²⁴

Så var inte fallet, Kristinas ekonomi var omkring 1680-talet fortfarande mycket ansträngd och dessutom inte längre i hennes egna händer. Hennes närmaste vän i Rom kardinalen Decio Azzolino ansvarade för hennes ekonomi och försökte få hennes många utgifter för kulturen att minska. Men i drottningens räkneböcker finns inga spår av utgifter för sönerna. Filicaias uttalande är förmodligen falskt och hade syftet att stärka hans ställning genom bekantskapen med Kristina, samma syfte som Crescimbeni och Arcadiaakademien hade i presentationen av "Io sono il Tempo alato". Diktens attribution till Kristina ingår alltså i projektet att knyta henne till akademien som beskyddarinna och poetisk inspirationskälla.

Noter

1. "Jag är den bevingade tiden / ödets höga minister. / Universum kommer att störta / över de fruktansvärda stunderna / ner i det stora intet. / Som enda gåva / av min grymhet har jag lämnat / mörkret och avgrunden. / Hör ditt öde, hör, / oh du som skrytande skrider fram / även du kommer att försvinna." Jag citerar från Bi-

blioteca Angelica där Arcadias arkiv är förvarat, (Ms 1 c. 157 r). Dikten har redan citerats i ett antal verk, senast av Giuseppe Izzi i sin artikel "L'Endimione di Alessandro Guidi tra Cristina di Svezia e Gian Vincenzo Gravina" i *Cristina di Svezia e Roma – Atti del Simposio tenuto all'Istituto Svedese di Studi Classici a Roma, 5–6 otto-*

- bre.1995 red. Börje Magnusson, Suecoromana V (Stockholm, 1999). "Io sono il Tempo alato" har tidigare citerats av den italienska litteraturkritiker Bruno Maier i introduktionen till den senaste editionen av Guidis samlade verk: Alessandro Guidi, *Poesie approvate L'Endimione - La Dafne - Rime - Sonetti - Sei Omelie*, red. Bruno Maier (Ravenna 1981) s. 32 och av Stolpe i "Kristina-studier" i *Credo: katolsk tidskrift*, 1959:5, s. 203. Det finns flera små skillnader mellan Maiers och Stolpes versioner av dikten, en enda av betydelse, i diktens sista vers. Stolpes version lyder så: "... ancor tu spirerai." Betydelsen är ungefär densamma, det vill säga "du kommer att dö". "Spirerai" borde översättas med: "du kommer att dra din sista suck". Även Arckenholtz citerar drottning Kristinas madrigal, på samma sätt som Maier med avslutningen "... ancor tu sparirai".
2. Bland dessa studier viktigast är Sven Stolpes avhandling: *Från stoicism till mystik - studier i Drottning Kristinas Maximer* (Stockholm, 1959). Samma intresse har ägnats åt Kristinas självbiografi som studerats senaste åren av Eva Haettner Aurelius, "Från reträtten till det stora offret. Om drottning Kristinas självbiografier" i *Inför lagen - kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer* (Lund, 1996).
 3. *Endimiones* första utgåva är från 1692.
 4. Kristina har även skrivit en historisk berättelse över Vasaättens vapensköld på italienska. Den är inte av intresse för våra syften eftersom den tillkom utanför Arcadias miljö och hade annorlunda anspråk. Marie-Louise Rodén har ägnat ämnet artikeln, "L'Arma antica della Suezia" i *Personhistorisk tidskrift*, 1989: s. 10-15.
 5. Stolpe, Uppsala, 1959.
 6. Stefano Fogelberg Rota, "Drottning Kristina och Dianafiguren i Alessandro Guidis herdedrama Endimione - En jämförande studie av Dianafiguren i Endimione och i två verk av Georg Stiernhielm och Francesco de Lemene." Opublicerad magisteruppsats framlagd vid Stockholms universitet 1999.
 7. "Men de vackra sår / med vilka Cynthia sågs gå / i Carias skogar än lycklig, än sorgsen, / gav den stora drottningen åt mina verser i uppdrag: ...". Alessandro Guidi, Ravenna, 1981, s. 101.
 8. Lars Gustafsson, "Amor et Mars vaincus - Allégorie politique des ballets de cour de l'époque de la Reine Christine" i *Queen Christina of Sweden - Documents and studies*, red. Magnus von Platen. Analecta Reginensa I (Stockholm, 1966).
 9. Giovanni Mario Crescimbeni, "Vita dell'abate Alessandro Guidi scritta da Gio: Mario Crescimbeni Arciprete della basilica di S. Maria in Cosmedin, e custode generale d'Arcadia" i Alessandro Guidi, *Poesie d'Alessandro Guidi non più raccolte con la sua vita nuovamente scritta dal signor Canonico Crescimbeni e con due ragionamenti di Vincenzo Gravina non più divulgati* (Verona, 1726) s. XIV.
 10. "... *Endimione*, sublimt utkast som föddes i Kristinas oförljkenliga sinne och uttrycktes med levande och sällsynta sätt av en skicklig och lyckosam smed, ...". Gianvincenzo Gravina, "Discorso sopra l'Endimione" (urspr. 1692) i *Scritti critici e teorici*, red. Amedeo Quondam (Bari, 1973) s. 61 f.
 11. En bra beskrivning om hur möjligen Kristinas arbetsmetod kunde te sig har Marie-Louise Rodén gett i den redan citerade artikeln i not 4.
 12. "De överstående verser är av Basilissa som gav dem till mig, och som jag i min tur gav till Alfesibeo Cario vår generalsekreterare, som med sin egen hand nedskrivit dem". Biblioteca Angelica (Ms 1 c. 157 r). Basilissa är det pastorala namn med vilken, enligt akademins sed, Kristina blev uppkallad efter sin död när hon utnämns till akademins beskyddarinna. Alfesibeo Cario däremot är Giovanni Mario Crescimbeni, Arcadias generalsekreterare.
 13. Marinisterna får deras namn från den italienska barocka poeten Giambattista Marino (Napoli 1569-1625) som var deras odiskutabla mästare.
 14. Walter Binni, *L'Arcadia e il Metastasio* (Firenze, 1963), s. 75.
 15. "... att vi härstammar från kung Erik Segersäll, men att detta är sanning eller ej är av ringa be-

- tydelse. Vi vet nog att eftersom ödet lyfter folket, huset med vilka deras hus är byggda faller som champinjoner, men som champinjoner som växer på en enda natt ända till molnen. Därför, istället för att skryta här om vårt ursprung borde vi, vår Herre, beklaga oss inför Er om våra förfäders brott som ådragit sig Apostasiens fruktansvärda sjukdom. Aurelius, Lund, 1996, s. 136.
16. "Då kommer han, befriad från förglömmelsens tunga börda, / att kunna vandra med det höga sinnet i skötet hos det sanna / och förstå att allt det som bor och lever / under solens strålar / är fylld med drömmar och sagor". Guidi, Ravenna, 1981, s. 153.
 17. Stolpe, Uppsala 1959, 204.
 18. "... där såg man uppenbara sig / beredd till strid, *den fruktansvärda bevingade Tiden / ödets höga minister*, / som skoningslöst härskar universum, ... *Som enda gåva / av min grymhet har jag lämnat / mörkret och avgrunden*. ... Alltså kommer jag naken: / med mitt mod som enda klädsel, / och säkert verkar jag inte i onödan / hos muserna / för att säkra från din skymf / hjältarnas död / och när även från våra sånger / kommer majestäten att utslockna / även du kommer att försvinna. Alessandro Guidi, Ravenna 1981, s. 223 ff.
 19. Giuseppe Izzi, Stockholm 1999, s. 170. Det är dock ännu märkligare att Bruno Maier i den textkritiska utgåvan av Guidis samlade verk citerar båda dikterna, "*Io sono il Tempo alato*" i not 122 på s. 32 och bara några hundra sidor efter Guidis canzone, utan att märka denna påfallande överensstämmelse.
 20. "... eftersom hon helgade alla de sköna konsterna, så ville hon även helga vår poesi, i vilken hon använde sin talang, såsom jag hört från Erilo med vilken hon om poetiska alster ofta resonerade, och dessa verser, som jag nu kommer att läsa, gav han som gåva till Arcadias arkiv, där jag sett att Erilio själv autenticerade dem." Giovanni Mario Crescimbeni, *L'Arcadia* (Roma 1711) s. 173.
 21. Så lyder de två första verserna i Filicaias canzone XVIII: "Alta Reina, i cui gran fatti egregi / Tacer fia colpa, e raccontar periglio..." (Ärade drottning, vilkens stora bedrifter, / vore fel att tiga och farligt att förtälja...) Vincenzo da Filicaia, *Poesie Toscane di Vincenzio da Filicaia senatore Fiorentino e accademico della Crusca* (Firenze 1707)
 22. Tommaso Buonaventuri, "Vita di Vincenzo da Filicaia senatore Fiorentino detto Polibo Emonio scritta da Tommaso Buonaventuri detto Oebalo Emonio" i Giovanni Mario Crescimbeni, *Le vite degli Arcadi illustri scritte da diversi autori, e pubblicate d'ordine della generale adunanza da Giovan Mario Crescimbeni canonico di S. Maria in Cosmedin, e custode d' Arcadia* (Roma 1710)
 23. Johan Arckenholtz, *Mémoires concernant Christine reine de Suède, pour servir d'éclaircissement à l'histoire de son regne et principalement de sa vie privée, et aux evenements de l'histoire de son tems civile et littéraire*. 4 vol. (Leipzig/Amsterdam, 1751–1760)
 24. "Hon lät uppfostra hans två söner (för att använda mig utav Kristinas ord:) som om de vore hennes egna söner, utan att låta någon veta, för att (hennes egna ord) hon inte skulle ha skäl att rodna, för att ha gjort så lite, för en man hon högtaktade så mycket som honom." Arckenholtz, vol. II, s. 145.

Biografiernas statsmän – några orättvisa betraktelser

LARS NORD

I Per T. Ohlssons bok om Johan Gripenstedt, finansminister i Louis De Geers ministär, betygsätts inte så många av huvudpersonens samtida. En som dock sätts under luppen och råkar riktigt illa ut är Arvid Posse. Hans beskrivs som hämndgirig och maktlysten, en person som likställer politik med ett parti schack.¹

Ohlssons karakteristik är den gängse. Ännu över 90 år efter sin död är Posse främst förknippad med mindre uppskattade egenskaper.

Med tanke på denna ofördelaktiga bild av Posse kan man bli förvånad när det utkommer en biografi över honom där författaren, Rune Bokholm, redan i titeln antyder att levnadsteckningen rör en man med osedvanliga kvalitéer, *Kungen av Skåne: En bok om statsmannen Arvid Posse*.² Som vi senare skall se må ”kung” vara hänt med tanke på Posses verksamhet och samhällsställning – men kan han verkligen kallas för ”statsman”? Kan en så omdebatterad person ges denna positiva benämning? Måste inte en statsman ha vunnit allmän aktning? Eller kan epite-

tet förenas med mindre goda sidor? Omfatta dåliga egenskaper som kompenseras av goda? Dessa och liknande frågor om ”statsmannen” skall jag reflektera över i denna artikel.

Vi börjar med att granska betydelsen av ordet och finner då att våra vanligaste uppslagsböcker inte ansett det mödan värt att berätta vad en ”statsman” är. Begreppet saknas i såväl lite äldre som nyare verk inom området. Inte heller en för hela Norden gemensam uppslagsbok för fackfolk som *Statsvetenskapligt lexikon*³ ger utrymme åt statsmannen.

I ordböckerna dyker däremot statsmannen upp. För att få en grundlig genomgång av innebörden får vi dock gå till ett tyskt verk som på över 400 sidor försöker ringa in vad en statsman är.⁴ Där framgår att man i tyska, franska och engelska uppslagsverk och ordböcker, som befattar sig med saken, kan vaska fram två betydelser av begreppet. I en minimindefinition ses det som värdeneutralt. Det gäller då för politiker som har en ledande funktion inom staten an-

tingen som minister eller som partiföreträdare. Vi har här vad jag väljer att kalla "rollbestämda statsmän". Vissa nöjer sig dock inte med detta utan menar att statsmän dessutom måste visa prov på särskilda egenskaper i sin gärning. De skall kunna bemästra problem i det allmännas tjänst men också leda och motivera människor att verka för sådana högre mål som statsnyttan och det gemensamma bästa. Därtill kommer förtjänstfulla personliga drag. Jag kallar dem för "egenskapsbestämda statsmän".

Av detta kan man tills vidare dra några slutsatser. Statsmannen kan således lika väl vara levande som död. Inget hindrar exempelvis nu aktiva svenska politiker att bli hyllade som statsmän – under förutsättning att de inte är kommunalpolitiker. Det är nämligen tydligt att det endast är personer som sysslar med statsangelägenheter som kan komma i fråga. Den numera förmodligen helt försvunna kommunala förtroendeman, som med grundmurat anseende och genuin folklig förankring styrde och ställde i sin kommun, skulle således inte passa in hur betydelsefulla och kloka beslut han än fattade.

En mera intrikat fråga är om personer som verkar på en högre nivå än staten, i internationella organisationer, inte heller kan komma i fråga. Skulle exempelvis aldrig FN:s generalsekreterare kunna göra sig förtjänta av beteckningen? En sådan som Dag Hammarskjöld som i den omfattande biografiska litteraturen om honom genomgående prisas för färdigheter som närmast hör den egenskapsbestämda statsmannen till? I FN:s tjänst sysslar de visserligen inte primärt med statliga angelägenheter utan förmodas sätta det internationella samfundets intressen före den enskilda statens nytta. Å andra sidan rör

sig deras arbete om samarbete och relationer mellan stater. Man kan också tycka att en sådan verksamhet, om framgångsrikt bedriven, främjar enskilda staters intressen mer än något annat. Men likafullt uppfyller de inte två av kraven som ingår i definitionen: de är inte män i staten och de är inte utsedda som partipolitiker.

Men även om man uppfyller dessa kvalifikationer men inte hade de nödvändiga egenskaperna när man började karriären, är det inte mycket att göra åt saken. I varje fall om man skall tro en av dem som nog själv gör anspråk på att ha varit statsman, nämligen Henry Kissinger, säkerhetspolitisk rådgivare och utrikesminister under president Richard Nixon. Han påstår bestämt att de utförsåvorn statsmän hade vid inträdet i ämbetet får de leva med. Det är en illusion att tro att erfarenhet fördjupar tanken, eftersom statsmän inte har tid att reflektera.⁵

Det är dock först när vi går in på värderingarna som ämnet blir intressant. Att nöja sig med yttre kriterier och konstatera om någon är statsman i rollbestämd mening är knappast upphetsande. Det finns så många politiker och män i staten. Det är först när vi försöker att bedöma om vi har att göra med en egenskapsbestämd statsman utövande statskonst som problemet blir lockande.

I den tidigare nämnda tyska boken uppräknas en rad egenskaper som en statsman måste äga. Dit hör intelligens, målmedvetenhet, fantasi och överblick, kontaktförmåga, maktbegär men också kompromissvilja, karisma och vad man i brist på bättre kan kalla karaktär. Få, om någon, klarar alla dessa krav. De karakteriserar den ideala statsmannen. Men de återfinns i större eller mindre utsträckning hos ledande politi-

ker. Låt oss pröva dem på några historiskt kända, omskrivna personer från Posses tid och framåt med reservation för att urvalet är begränsat. Exempelen har tagits ganska godtyckligt från ett rikt underlag och har tyvärr blivit både etnocentristiskt och obalanserat vad könsfördelning beträffar. Men de tjänar syftet att problematisera statsmannabegreppet.

Ett av många problem vid tillämpningen av kriterierna är hur personer skall bedömas med tanke på omständigheter som knappast kunde förutses då de avgörande besluten togs. Ett tacksammt exempel erbjuder de förhandlingar som ledde till fredsfördraget i Versailles efter Första världskriget där den amerikanske presidenten Woodrow Wilson, den brittiske premiärministern David Lloyd George och den franske konseljpresidenten Georges Clemenceau var huvudaktörer. Alla dessa kan säkert sägas ha främjat den egna statens intressen, men Clemenceau kan nog särskilt lyftas fram med tanke på hans målmedvetna strävan att få garantier mot ett nytt tyskt angrepp. Han krävde bland annat att Tyskland – förutom att betala ett omfattande krigsskadestånd – skulle återlämna Elsass-Lothringen till Frankrike, och att Rhenlandet skulle bli en autonom buffertzona mellan de båda länderna. På de två förstnämnda punkterna uppnådde han sina syften men misslyckades på den tredje. Han fick en internationell rättsordning – Nationernas Förbund – i stället för buffertzonen.

Som bekant bildade denna fred underlaget till den dolkstötslegend som kom att spela en stor roll för Adolf Hitlers maktutövning. Händelseförloppet aktualiserar frågan om Clemenceau agerade som en statsman i den franska

statsnyttans intresse. Skulle mindre hårda franska fredsvillkor ha påverkat politik och allmän utveckling i Weimarrepubliken i en för Frankrike gynnsam riktning, så att freden skulle ha kunnat bli bestående? Detta är inte otroligt, men är det rimligt att anse att Clemenceau borde ha haft den insikten redan 1919? Det skulle ha krävt en kunskap om politiska, ekonomiska och sociala rörelser som drivkrafter för utveckling, som inte ens dagens samhällsvetenskaper besitter. Om Clemenceau var statsman eller inte måste således bedömas på andra grunder.⁶

En del av den kunskap som Clemenceau saknade fanns rimligen hos den brittiske premiärministern Neville Chamberlain. Efter att denne i München i september 1938 menade sig ha skapat ”fred i vår tid” genom att tillåta tysk ockupation av det tjeckoslovakiska Sudetlandet har han kommit att framstå som sinnebild för en misslyckad politiker, en person för vilken statsmannakappan var för stor. Att det inte gick att uppnå fred med Hitler genom eftergifter demonstrerades drygt ett halvår senare när den tyska armén i mars 1939 ockuperade det kvarvarande Tjeckoslovakien. I september samma år var det Polens tur, och sedan förklarade Storbritannien och Frankrike Tyskland krig.

Det är uppenbart att Chamberlain gjorde en grov felbedömning. Han lyckades inte främja statsnyttan genom sin medgörlighet. Det enda som talar för hans sak är att han vann lite tid till att rusta upp och förbereda de allierade för krig. Men det vore orättvist att inte beakta tidsaspekten vid bedömningen av hans insatser. När han kom hem från förhandlingarna med Hitler möttes han av jublande människomassor. Fredsbudskapet väckte odelad entusiasm hos väljarna.⁷

Arvid Posse (1820–1901).

Det var först när hans strategi inte visade sig kunna avvärja kriget som allmänhetens dom blev förkrossande. Men han och hans regering trodde i det längsta att tiden stod på hans sida. Den ende i kabinettet som inte delade hans uppfattning var Winston Churchill.⁸ Men gör det denne därmed till statsman?

Churchills namn skulle nog nämnas av många om det vore fråga om att peka ut en person som särskilt förtjänar epitetet. I *Encyclopædia Britannica*s biografi över den brittiske premiärministern under avgörandets år radas också lovorden. Han framställs som en i alla avseenden ovanligt begåvad människa som lämnat ett outplånligt intryck på brittisk historia och världshistorien.⁹ De egenskaper som räknas upp – mångsidighet, förmåga att i sitt försvar för Stor-

britannien även se till de allierades och Europas intressen, känsla för taktiska överväganden utan att förlora de strategiska målen ur sikte och så vidare – faller också väl in i definitionen ovan av den egenskapsbestämda statsmannen. Men det finns andra omständigheter som talar om motsatsen. Han sägs då vara en politiker vars skicklighet främst blommar ut under vissa omständigheter och förhållanden. I hans fall skulle krigets villkor vara förutsättningen.

I de totalbedömningar av Churchills politiska gärning som görs i biografierna knyts också vanligen hans historiska insats till krigsårens ledarskap. Så gör den anonyma skribenten i *Encyclopædia Britannica*. Så gjordes också vid ett symposium om Churchill som hölls 1991 i Austin, Texas, där en rad framstående Churchillkännare hade samlats.¹⁰ Där porträtterades han som en mycket komplex personlighet, som kunde visa sådana statsmanneegenskaper som målmedvetenhet, mod och viljestyrka och med sin talekonst samla nationen till den västerländska demokratiens försvar. Under mer normala politiska förhållanden var det i stället opportunist, egoism och ointresse för vardagens politiska frågor som omgivningen lade märke till. Vid bedömningen av hans parlamentariska insatser i fredstid citerar en av biografierna med gillande ett yttrande av Clement Attlee, ledare för Labour och Churchills efterträdare på premiärministerposten efter kriget. Attlee tillfrågades en gång om han ansåg att Churchill varit en stor parlamentariker. Nej, svarade han, men "a great parliamentary figure".¹¹

Men det kan även krävas statsmanneegenskaper för att hålla ett land utanför kriget. Då ligger det nära till hans att ta det svenska exempel som

Per Albin Hansson utgör. Den nyligen utkomna fjärde delen av Anders Isakssons monumentala biografi över 1930-talets och krigsårens svenske statsminister bär undertiteln "Landsfadern", ett epitet som Per Albin begåvades med som ledare för samlingsregeringen under Andra världskriget. Men en landsfader är inte nödvändigtvis en statsman. Isaksson kopplar beteckningen till den känsla av lugn, klokhet och förtröstan som han förmedlade till folk i allmänhet, trots att han var osäker i sina utrikespolitiska bedömningar.¹² Samtidigt karakteriserar han Per Albins politik som passiv, som reaktiv. Likt en igelkott reste statsministern taggarna men styrde inte händelseförloppet genom diplomatiska utspel och manövrer.¹³ Som mest aktiv var han inför den socialdemokratiska riksdagsgruppen, då regeringen hade att ta ställning till den tyska begäran i juni 1941 att få sända trupper från Norge till Finland över svenskt territorium, den så kallade Division Engelbrecht. Först hade han då ställts inför olika meningar i regeringskretsen. Där visade han enligt Isaksson sin eklektiska förmåga, sin skicklighet i att av andras idéer och hugskott baka ihop ett beslut som kunde fattas i enighet. Inför omröstningen bland hans partivänner i riksdagen demonstrerade han, fortfarande enligt Isaksson, sitt mästerskap genom att vända en kompakt negativ majoritet till en knapp positiv med ett modifierat förslag som gick till en andra kompletterande omröstning. Tillbaka bland regeringskollegerna spelade han "både teater och poker". Han låtsades inte om att han slutligen fått gruppen med sig och gjorde på så vis de borgerliga ledamöterna osäkra om en regeringskris förestod eller inte. Men lugnade dem samtidigt med att allt skulle nog gå bra, om eftergiften till tyskarna

var av engångskaraktär. Beslutet gick också igenom.¹⁴ Men är detta nog för att vi skall skönja konturerna av en statsman? Per Albin uppfyller i så måtto kravet att han ansågs främja statsnyttan framför snäva partipolitiska intressen. Ett bevis för detta kan vara att han vid riksdagsvalet 1940 fick stöd av 53,8 procent av väljarkåren.

Å andra sidan kan man fråga sig om det räcker med att ha lyckats baxa igenom det kontroversiella beslutet från juni 1940. Är man statsman om man snarare är händelseutvecklingens fånge än dess pådrivare? Enligt *Svenska Akademiens Ordbok* är det inte så. Där ställs bland annat kravet att en statsmans skall leda eller forma staten.¹⁵ Måste inte en statsman då över huvud taget agera mer aktivt än vad Per Albin gjorde? Kan det räcka med "god förvaltning av tursamma omständigheter" som är historikern Alf Johanssons sammanfattande karakteristik av den svenska utrikespolitiken under Andra världskriget?¹⁶

Den egenskapsbestämda statsmannen borde inte bara kunna bedömas utifrån sin skicklighet i att främja statens intressen vid yttre hot. Man kan leda och forma en stat även med inrikespolitiska åtgärder. Problemet är vad man skall mena med en sådan statskonst. Ett möjligt alternativ är att det framför allt syftar på genomgripande konstitutionella förändringar som rör statsskick, valsystemen, fri- och rättigheter och så vidare.

Politiker som format en stat med författningens hjälp finns det förstås i alla länder – vårt eget land inte undantaget. Ett särskilt intressant fall erbjuder Louis De Geer. Konventionellt sett talade hans sociala bakgrund som hovrättspresident och friherre mot att han skulle arbeta för

att avskaffa ständsriksdagen. Ändå var det under hans regering som Sverige fick 1866 års riksdagsordning med dess två kamrar. Genom att den individuella representationen då trädde i stället för den korporativa som en grundläggande principen för offentlig makt, hjälpte han således aktivt till att underminera privilegier och inflytande för den samhällsgrupp som han själv tillhörde. Var inte detta statsmannalikt?

Om man ser till De Geers förmåga att trumfa igenom sin uppfattning nämner han i sina memoarer "frihet, jämlikhet och broderskap" som sitt samhällsideal. Men han gör också den strategiska bedömningen att reformtakten inte får vara för hög av risk för att "det allmänna tänkesättet" skall framstå som reaktionärt. För att vinna gehör för sina liberala idéer måste man därför balansera mellan de liberala och konservativa krafterna. Stödet måste "till väsentlig del" också sökas från de senare.¹⁷

Själv skriver han avväpnande att han anser sig äga "ett sundt och klart men icke synnerligen djupt förstånd".¹⁸ Det räckte i alla fall till för att få igenom förslaget. Genom att följa sin strategi lyckades han få liberalerna att ställa sig bakom reformen av rädsla för att ett nytt tillfälle annars inte skulle yppa sig på många år. I utskottsvalen segrade faktiskt förslagens motståndare, främst präster och adel, men vid omröstningen i Riddarhuset föredrog ändå en majoritet att stödja regeringen efter insatser av framför allt De Geer och Gripenstedt. Och då fann också prästeståndet det bäst att ge upp sitt motstånd.¹⁹ Visserligen blev inte reformen den medelklassseger som De Geer hade trott. I praktiken visade sig eftergifterna till den jordägande aristokratin och bondeklassen vara större än han räknat med. I så

måtto gjorde han en felbedömning men så gjorde uppenbarligen även många av de värtaligaste kritikerna.

Vid bedömningen av om De Geer utövade statskonst bör man dock även ta hänsyn till det partipolitiska kriterium som aktualiserades i Per Albin Hanssons fall. En statsman skall stå över partierna och främja statsnyttan snarare än sitt partis intressen. De Geer uppfyllde detta krav mer än väl, eftersom han inte var knuten till något bestämt parti i Riddarhuset. Därtill kommer att han får anses ha uppfyllt kriteriet att vara allmänt aktad. Motståndare i sakfrågor hade han självfallet många men de personliga fienderna förefaller ha varit få. Han tycks ha kunnat dra sig tillbaka som statsman.

Från Sverige kan vi hämta ett annat exempel som visar att en konstitutionell reform inte nödvändigtvis skapar statsmän. Fallet gäller de båda huvudaktörerna vid den allmänna rösträttens införande vid 1900-talets början: Karl Staaff och Arvid Lindman.

Liberalen Staaff har tilldelats en given hedersplats i Sveriges politiska historia för sina insatser för Sveriges demokratisering. Han framstår som en förgrundsgestalt vad angår allmän rösträtt och parlamentarism. Högermannen Lindman har fått ett annat eftermäle: traditionellt ständsmässigt konservativ, en försvarare av tron, altaret och svärdet. Men det var den senares ministär som stod bakom det avgörande rösträttsförslaget. Det var således Lindman och inte Staaff som vid detta tillfälle med konkreta åtgärder lyckades forma staten. Är det därmed Lindman och inte Staaff som vi skall hylla som statsman?

För att kort rekapitulera händelseförloppet uttryckte Staaff tidigt en radikal, liberal åskåd-

ning och var bland annat med och grundade Verdandi under studieåren i Uppsala. 1896 blev han riksdagsman i Andra kammaren och presenterade senare flera rösträttsförslag, där tanken var allmän rösträtt med den politiska makten förankrad i andra kammarens majoritet. Dit skulle valet vara direkt och mandatet fördelade efter den så kallade majoritetsvalmetoden, det vill säga vinnaren i en valkrets får mandatet. Efter att vänstern vid valet 1905 fått en majoritet i Andra kammaren fick Staaff uppdraget att bilda regering och lade som regeringschef fram en rösträttsproposition enligt sin uppfattning i frågan. Förslaget fick dock inte tillräckligt många röster i Första kammaren. Högermannen Lindman fick då bilda regering..

Vid denna tidpunkt hade Lindman suttit i riksdagens Första kammare bara ett år och såg som en av sina viktigaste uppgifter att lösa rösträttsfrågan. Till skillnad från Staaff var han ingen nydanare, ingen idédebattör. Hans tänkande var konventionellt, speglade gängse uppfattningar och attityder hos den burgna samhällsklass han representerade. Han var praktiskt sinnad, inriktad på att lösa politiska problem och insåg att tiden inte stod på högerns sida. Gällande inkomst- och förmögenhetsstreck enligt rösträttsbestämmelser i 1866 års riksdagsordning hade inte kunnat hejda radikaliseringsen av riksdagen, varför det handlade om att göra det bästa av situationen. Lösningen blev att i princip acceptera allmän rösträtt men att dessutom ta upp en gammal fråga om valmetod. Skulle riksdagen väljas i majoritetsval, där vänstern skulle segra i flertalet valkretsar, eller i proportionella val som också gav inflytande för samhällsgrupper vilka annars skulle se sin politiska makt radikalt mins-

ka? För fleratlet inom vänstern var svaret givet, men inte för alla. Det fanns lantmän och bönder som inte kände samhörighet varken med arbetarvänstern eller bolagshögern. De visade sig vara så många att Lindmans rösträttsförslag vann majoritet i båda kamrarna.²⁰

Framträder Lindman i skepnad av en statsman när han lotsar rösträttsfrågan genom riksdagen 1907–09? Om man enbart ser till framgången kan man säga att han i likhet med De Geer var lyhörd för tidens anda, för opinioner i och utanför riksdagen, samtidigt som han hade en osviklig känsla för det parlamentariska arbetets realiteter. Om man däremot reser kravet att statsmannen skall bortse från partinyttan till förmån för högre intressen kommer saken i ett annat läge. Lindmans roll var bromsarens medan de Geers var pådrivarens. Lindman bedrev ett uppehållandets försvar; några djupare tankar om samhällssystem och framtidens Sverige redovisade han inte. Det är betecknande att i Nils Elvanders 500-sidiga avhandling om den konservativa idédebatten under decennierna kring förra sekelskiftet förekommer hans namn ytterst sparsamt.²¹ Han medgav själv att hans agerande var taktiskt betingat för att rädda vad som räddas kunde. Några indikationer på att han sökte främja statsnyttan framför sin samhällsklass intressen finns inte. Han hade dock en egenskap gemensam med De Geer. Som person var han uppskattad även av sina politiska motståndare, rakryggad och praktiskt inriktad som han var. Men detta är inte nog för att göra en statsman.²²

På samma sätt är det inte nog att hysa idéer som hör framtiden till för att bli en statsman. Man måste också kunna genomföra dem. Detta misslyckades Staaff med. Han röstade ironiskt

nog även emot Lindmans rösträtsreform av missnöje med att den inte var tillräckligt långtgående och av ovilja mot majoritetsvals-systemet. Som person var han förmodligen också alltför kontroversiell för att kunna etiketteras statsman. Leif Kihlberg slutar andra delen av sin stora Staaffbiografi med ett sammanfattande porträtt av en person som var osedvanligt begåvad, en lysande talare, vann respekt hos meningsfränder men även omtalades med värme av många socialdemokrater vid sin bortgång. Men där redovisas också hur oerhört omstridd han var, förtalad under sin levnad och förtalad efter sin död. Från vissa högertidningar iakttogs inte ens det vanliga dekorum som anses höra anständigheten till vid en persons frånfälle.²³ Kihlberg tecknar detta porträtt under rubriken "Statsmannen". Men epitetet kan knappast uppfattas som annat än en neutral karaktäristik, syftande på en person med en formell position i staten, en rollbestämd statsman.

Staaff dog vid 55 års ålder 1915 och fick inte uppleva hur herremakt ersattes med folk-makt vid demokratins och parlamentarismens definitiva genombrott. Det fick däremot den tredje person som dominerade den politiska scenen vid denna tid, Hjalmar Branting. Liksom Staaff röstade han emot Lindmans proposition men kunde senare tillsammans med Nils Edén genomföra inte bara den allmänna utan även den lika rösträtten vid riksdagarna 1918–21. Någon statskonst att tala om krävde dock detta knappast med tanke på riksdagsmajoritetens sammansättning. Inte heller kunde han utträtta så mycket som ensam regeringsbildare vid ett par tillfällen. Även en så högstämnd och okritisk levnadstecknare som Zeth Höglund erkänner att

han inte kunde förverkliga de ideal som han en gång drömt om.²⁴ Till skillnad från Staaff hade han dock en utrikespolitisk scen att agera på. Speciellt hans insatser under den tid han verkade inom Nationernas Förbund, där han var medlem av förbundsrådet, brukar lovprisas. Han lyckades bland annat en gång samla en opposition mot Italiens ockupation av Korfu 1923. Det var första gången som någon öppet vände sig mot stormakternas många gånger självsvåldiga agerande genom att hänvisa till de principer för en internationell rättsordning som var folkförbundets yttersta syfte.²⁵ I samband med sin död hyllades han som internationell statsman i mer än ett eftermäle även från personer utanför Sverige. Men det var alltså framför allt för att han stod upp för idéer om fred, folkförsoning och internationellt samarbete som han lovordades. Därmed må han ha uttryckt förhoppningar och ideal från en stor del av befolkningen i Nationernas Förbunds medlemsstater. Men gjorde detta honom till statsman?

Utrikespolitik må vara grogrund för statskonst, likaså betydande konstitutionella reformer. Men det är heller inte orimligt att tänka sig att genomförandet av stora traditionellt inrikespolitiska frågor också kräver statsmän. 1959 års beslut om allmänna tilläggspensionen, ATP, under Tage Erlanders regeringstid kan vara ett testfall. Var det med statsmannaegenskaper som denna reform drevs igenom i riksdagen?

Frågan om en tilläggspension även för dem som arbetade i enskild tjänst blev på allvar en politiskt tung fråga i mitten av femtiotalet, då socialdemokrater och bondeförbundare tillsammans bildade regering. Alla partier var för en reform. Den huvudsakliga tvistefrågan var om

pensionen skulle vara obligatorisk eller frivillig, där socialdemokraterna och kommunisterna förordade ett obligatorium gällande för alla. De borgerliga partierna föredrog frivilliga tilläggs-pensioner men splittrades genom att Bondeförbundet valde helt individuella försäkringar, medan Högerpartiet och Folkpartiet kunde tänka sig avtal mellan arbetsmarknadens parter. 1957 hölls en folkomröstning med dessa tre alternativ där de båda regeringspartierna således stod för olika förslag. Då inget alternativ fick absolut majoritet sprack koalitionsregeringen, varpå Erlander ensam bildade regering. Den följande propositionen gick dock inte igenom i riksdagen, varför Andra kammaren upplöstes och ett extraval hölls. Resultatet blev ett absolut parlamentariskt jämviktsläge. Trots detta kunde den erlanderska regeringen få igenom sitt pensionsförslag tack vare folkpartisten Ture Königson, som lade ned sin röst vid voteringen. Övervikten blev dock den knappast tänkbara: 115 mot 114.

ATP-reformen klubbades således igenom efter en lång och mycket hård strid mellan de politiska partierna. Utgången kan ses som en tillfällighet. Om inte arbetarliberalen Königson avstått från att rösta, skulle lotten ha avgjort frågan. Redan detta faktum gör det svårt att se beslutet som en akt av statsmannakonst. Att höja sig över partistriderna brukar som nämnts anses vara ett kriterium på en statsman. Här var det aldrig fråga om detta – tvärtom. Balansering mellan två motståndarläger som De Geer en gång gjorde för att nå en uppgörelse var aldrig tal om. Därtill var reformen såväl principiellt som politiskt-taktiskt alltför betydelsefull för socialdemokraterna. Som Erlander summerar i sina memoarer kan den ses som ett led i framväxan-

det av ideologin om ”det starka samhället”. Men striden svetsade också samman LO och det socialdemokratiska partiet som aldrig förr.²⁶

Det går också att påstå att Erlander som beslutsfattare hade egenskaper som inte självfallet kopplas samman med en statsman. I levnadsteckningen av Olof Ruin skisseras några personlighetsdrag som flera av Erlanders medarbetare berättat om vid samtal. Han hade ett mycket rörligt intellekt och var road av att diskutera men bar också på ett slags oro. Han såg hinder och svårigheter snarare än möjligheter i förslag och åtgärder. Kanske förklarar denna läggning den vaghet och obeslutsamhet som han också kunde ge intryck av. Trots detta blir Ruins slutomdöme att han nog egentligen var ”ganska effektiv”.²⁷ En person måste dock få andra och storslagnare bedömningar för att kunna kallas statsman.

Vi har hittills uteslutande sysslat med regeringschefer. Man kan naturligtvis undra om inte en framgångsrik oppositionspolitik också kan ses som statskonst. Bland senare tiders svenska politiker är då Erlanders politiska huvudmotståndare Bertil Ohlin ett givet namn. Hans drygt tjugoåriga kamp för att åstadkomma en växling vid den politiska makten på riksnivå kan tolkas som ett arbete för demokratins och parlamentarismens bästa. Som hans biograf Sven-Erik Larsson visar hade han också en utvecklad principiell syn på oppositionsledarens betydelse. Genom att granska, kritisera och presentera alternativ till regeringsmaktens tar en sådan person på sig en roll som är en oundgänglig del av varje öppet samhälle. Om väl utförd skulle en sådan verksamhet kunna spegla en statsmans verk.

Men frågan är om Ohlin hade de personliga

färdigheter som gör en statsman. I första kapitlet av sin biografi tecknar Larsson bilden av en man som förvisso är värd beundran för sin uthållighet i det politiska arbetet men också hade egenskaper som grumlar bilden. Han sägs ha saknat politisk intuition, visat aggressivitet som talare och röjt osäkerhet vid förhandlingar. Han uppfattades gärna som kyligt rationell och betraktades av politiska motståndare för att vara taktisk till hållningslöshetens gräns.²⁸ Kan man utöva statskonst under sådana premisser?

Det är inte utan att det är på sin plats att också ta ett exempel som må lända till varning om genrens snubbelstenar. Varje läsare av denna artikel har således kunnat konstatera att statsmannabedömningar kryllar av subjektiva värderingar. Begreppets värdekriterier är i sig laddade med förutfattade meningar och är svåra att tillämpa utan att bli färgade av betygsättarens personliga uppfattningar. Förhållandet kan åskådliggöras med Michail Gorbatjov, partiledare och statschef då Sovjetunionen kollapsade 1991 efter 70 års existens. Med *perestroika* hade han då sökt att rekonstruera det politiska-administrativa systemet och med *glasnost* skapa ett öppnare debattklimat och friare informationsflöden mellan människor. Han hade också slagit in på en avspänningspolitik mot Väst och belönades för detta med Nobels fredspris 1990. Hyllad över hela Västvärlden för dessa initiativ att reformera det stelnade och byråkratiska sovjetsamhället och avveckla Det kalla kriget har han framställts som en statsman av osedvanliga dimensioner.

Man kan dock undra om det är rimligt att kalla en person som på dryga sex år förlorar ett helt imperium för statsman? När han började sin reformpolitik 1985 ville han utan tvivel mo-

dernisera och demokratisera, men syftet var hela tiden att stärka kommunistpartiet och Sovjetunionen som stat. I detta företag misslyckades han totalt. Hela staten föll sönder. I en monografi över hans insatser karakteriserar författaren honom som "a glorious failure". Det kompenseras dock av han porträtteras som en politiker som utvecklades. Trogen sina grundideal visade han sig kunna ändra idéer och uppfattningar och mogna politiskt.²⁹ Med Kissingers syn på saken i minnet kan man då påstå, att förändringarna i varje fall inte ledde till att det formades en statsman. Oberoende därav måste dock följderna av hans politik komma med vid bedömningen. Främjade Gorbatjovs handlande statsnyttan? Det kan man knappast påstå att det gjorde, hur välvilligt vi från vår horisont än ser på honom.

Ja, så där kan man fortsätta. Thorbjörn Fälldin, Sveriges första borgerliga statsminister på 42 år – med undantag för Axel Pehrssons i Bramstorp "semesterregering" 1936. Var inte han en statsman? Knappast, om man faller tillbaka på biografen Björn Elmbrants värdering. Hans regeringar utträttade för litet, och hanteringen av kärnkraftsfrågan betygsätts som klantig.³⁰ Olof Palme? Knappast, om man åter litar på Björn Elmbrant. Vad begåvning och handlingskraft beträffar fattades ingenting och han hade en för statsmän så betydelsefull egenskap som att vara en mycket skicklig förhandlare. Men hans temperament och ofta passionerade sätt att bedriva politik som gjorde honom till "en av detta århundrades mest hatade svenskar", rimmar mindre bra med den egenskapsbestämda statsman som här intresserar oss.³¹

Efter denna odyssey i statsmannavärlden måste man rent av ställa sig frågan om möjligheter-

na att bli statsman i en demokrati är så särdeles stora. Statsmannakravet att höja sig över parti-striderna lägger speciellt hinder i vägen. Partipolitik är fria staters liv och politiker som inte lyfter fram det särskiljande och värnar om sitt partis intressen och sammanhållning sköter knappast sitt jobb. Inte heller lär de bli gamla på sin post. Det är förmodligen bara i situationer av nationell kris, hot mot den egna statens överlevnad och andra sällsynta och extrema tillfällen som det är rimligt att sätta statsnyttan före partinyttan i demokratiska stater.

Hur skall vi nu bedöma Posse? Bokholm är förstuds medveten om sin huvudpersons dåliga rykte. Som för att hindra att det skall leva vidare även under innevarande sekel söker han nyansevera bilden i sin över 400 sidor bastanta biografi. Han menar att uppfattningen mestadels bygges på mytbildningar. Posse bör framför allt uppfattas som en praktiskt duglig man med stor verksamhetslusta och många intressen, en arbetsmyra med breda intressen, en man som med samma engagemang kunde ägna sig åt den skånske jordbrukarens högst påtagliga vardagsproblem som åt de sköna konsterna.

Men var Posse en statsman? Om vi ser till vad han utträttade gjorde han en framgångsrik yttre karriär. Utgångsläget var det bästa. Han föddes in i den grevliga ätten Posse på godset Rosendal utanför Helsingborg 1820. Hans mor tillhörde den ursprungligen skotska släkten Bennet, som kom till Sverige i slutet av 1600-talet och genom ingifte och arv lyckats etablera sig inom den skånska högadeln. Hans far var militär och nådde överstes grad men deltog även i några riksdagar på 1840-talet. Sonen Arvid fick utbildning av en informator i hemmet men studerade sedan

från tretton års ålder några terminer vid Lyceum i Lund. Enligt tidens sed tog han dock studentexamen vid universitetet för att fortsätta med akademiska studier i juridik. Examen var slätstruken. Han utmärkte sig heller knappast i studentlivet som vid denna tid bars upp av drygt 400 studenter. Hans namn dyker upp i protokollen från Skånes nation först vid slutet av hans sista termin och då i stadgefrågor.

Sedan gick det desto bättre. Så snart Posse lämnat universitetet fick han plats vid hovrätten över Skåne och Blekinge, där hans morbror var hovrättsråd. Efter åtta år begärde han dock avsked för att i stället ägna sig åt jordbruk på det nyinköpta godset Charlottenlund i Ystadtrakten. Under tiden hade han hunnit gifta sig med Amelie De la Gardie som födde honom fyra barn. Han blev dock änkeman och gifte om sig vid 66 års ålder med Augusta Berg, en förmögen änka som bland annat förde Näsby gods med underlydande gårdar och halva Åkers styckebruk med sig i boet.

Som greve och godsägare styrde och ställde Posse med det mesta. Han lade ner stor möda på att utveckla jordbruket på Charlottenlund, men hann ändå med att vara aktiv i en rad föreningar och sammanslutningar med anknytning till lantbruket. Det kunde röra sig om hushållningssällskap lika väl som om skarpskytte, silkesodling och trädgårdsskötsel för att inte tala om mosskultur. Vidare var han bankman, ingick i direktionen för Skånes hypoteksförening, var styrelseordförande och delägare i Privatbanken i Ystad samt involverad i flera järnvägsprojekt i både Syd- och Mellansverige – ibland som både ordförande och aktieägare. Samma ledande ställning och engagemang hade han också i in-

dustriföretag som kunde syssla med allt från stenkolsbrytning och cementframställning till metallurgigjutning. Flera av dessa företag har överlevt in i våra dagar. Dessutom ägde han andelar i åtskilliga fler företag. Vad som till äventyrs återstod av hans fritid förefaller han ha lagt på välgörenhetsarbete i olika organisationer.

Posses namn och allmänna rykte är dock företrädesvis förknippade med tiden i riksdag och regering. Där hörde han också till de flitigare. Vid 36 års ålder blev han riksdagsledamot och tämligen omgående ordförande i Bankoutskottet. Senare fortsatte riksdagskarriären med ordförandeskap först i Bevillningsutskottet och sedan i Statsutskottet. Han var också en av grundarna av Lantmannapartiet. Ledargruppen där lämnade han när han 1875 blev talman i Andra kammaren. 1880 efterträdde han De Geer som statsminister och tog även på sig finansministerposten men avgick tre år senare efter stora nederlag i riksdagen. Han blev då president i Kammarrätten, hade kvar sitt mandat i Första kammaren men gjorde inget större väsen av sig och lämnade riksdagen 1890. Han avled 1901 vid 81 års ålder.

Som synes var Posse en ovanligt mångsidig person som hann att verka på åtskilliga poster i och utanför staten. Särskilt i Skåne kunde ingen undgå att märka hans oförtrutethet. Att hans adelskolleger kallade honom "Skånes kung" förvånar inte. Förnämlig börd i förening med utomordentlig flit samt breda och många intressen beredde vägen till den symboliska tronen. Men

börd gör ingen statsman, så ej heller en aldrig sinande verksamhetslusta. Därtill krävs mera.

Medan Bokholm kan dokumentera fliten i en grundlig genomgång av ett urval frågor som satts på Posse i regering och riksdag, har han svårare att övertyga att det rörde sig om statskonst. Det stora tillfället erbjöd självfallet statsministerperioden. Av denna blev dock inte mycket. Det är betecknande att Bokholm här menar att det är mycket intressantare att behandla hans tillsättning och olika gruppers förväntningar på honom än att gå in på vad han då utträttade. Framställningen visar också att han inte var mannen att lösa de sedan länge efterhängsna frågorna om Sveriges försvar och skattesystem. Han besatt inte den kombination av viljestyrka, ödmjukhet och politiska känslighet som situationen krävde.³²

Det bestämda intrycket blir att han helt enkelt saknade begåvning för statsmannaskap. De många citat från olika tal av Posse som Bokholm redovisar skärper bilden. Talen är sakinriktade och genomgående slätstrukna och klichéartade. Bokholm själv noterar att Posse som motståndare till De Geers representationsreform gjorde ett inlägg på Riddarhuset som helt saknar den spiritualitet och konstfullhet som annars flödade i debatten.³³ Posses styrka låg inte där. Det låg i förmågan att ta itu med och lösa praktiska, konkreta problem i men även utanför sammanträdesrummen. "Kung" kan man bli med en sådan begränsning men inte "statsman".

Noter

1. Ohlsson, Per T., *100 år av tillväxt. Johan August Gripenstedt och den liberala revolutionen*. Stockholm: Brombergs, 1994, s. 199f.
2. Bokholm, Rune, *Kungen av Skåne. En bok om statsmannen Arvid Posse*. Lund: Historiska media, 1998.
3. *Statsvetenskapligt lexikon*, red. Goldmann, Kjell & Pedersen, Magnus N. & Østerud, Øyvind. Stockholm: Universitetsförlaget, 1997.
4. Schwinge, Erich, *Der Statsmann. Anspruch und Wirklichkeit in der Politik*. München: Universitas, 1983.
5. Kissinger, Henry, *Memoarer. De första åren i Vita huset*. Stockholm: Norstedts, 1979, s. 68f.
6. Rika möjligheter till att ta ställning till hans liv och gärning är Jean-Baptiste Duroselles nästan elva hundra sidor långa biografi *Clemenceau*. (Paris: Fayard, 1988).
7. Charmley, John, *Chamberlain and the Lost Peace*. London, et al.: Hodder & Stoughton, 1989, s. 144ff.
8. *Ibidem*, s. 210f.
9. *The New Encyclopædia Britannica*, 15th Ed, 1991, Vol. 16, s. 376.
10. *Churchill*, ed. Blake, Robert & Louis, Roger Will. Oxford, et al.: Oxford University Press, 1993.
11. Rhodes James, Robert, "Churchill the Parliamentarian, Orator, and Statsman", i *Ibidem*, s. 506.
12. Isaksson, Anders, *Per Albin. IV. Landsfadern*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, ss. 417f., 450.
13. *Ibidem*, s. 399
14. *Ibidem*, ss. 467–83, citat, s. 480
15. *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund: Gleerupska universitetsbokhandeln i distribution, 1989, uppslagsord STATSMAN, spalt 11251.
16. Johansson, Alf W., *Per Albin och kriget*. Stockholm: Tidens förlag, 1995 (1984), s. 416.
17. De Geer, Louis, *Minnen*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag, 1892, s. 177f.
18. *Ibidem*, s. 23.
19. Carlsson, Sten/Rosén, Jerker, *Svensk historia, II*. Stockholm: Svenska Bokförlaget/Bonniers, 1961, s. 421f.
20. Lewin, Leif, *Ideologi och strategi. Svensk politik under 100 år*. Fjärde omarbetade upplagan. Stockholm: Norstedts Juridik, 1992, ss. 95–105.
21. Elvander, Nils, *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*. Stockholm, et al.: Almqvist & Wiksell, 1961.
22. Den klassiska biografien över Arvid Lindman är Andersson, Ivar, *Arvid Lindman och hans tid*. Stockholm: Norstedts, 1956
23. Kihlberg, Leif, *Karl Staaf. Andra delen. Rege- ringschef, oppositionsledare 1905–1915*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1963, ss. 417–27.
24. Höglund, Zeth, *Hjalmar Branting och hans livs- gärning. Andra delen. Statsmannen*. Stockholm: Tidens förlag, 1929, s. 515.
25. *Ibidem*, ss. 387–91; Franzén, Nils-Olof, *Hjalmar Branting och hans tid. En biografi*. Stockholm: Bonniers, 1985, ss. 336–348.
26. *Tage Erlander 1955–1960*. Stockholm: Tidens förlag, 1976, s. 258ff.
27. Ruin, Olof, *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946–1969*. Stockholm: Tidens förlag, 1986, ss. 333–40, citat s. 340.
28. Larsson, Sven-Erik, *Bertil Ohlin. Ekonom och politiker*. Stockholm: Atlantis, 1998, ss. 11–16, 202–10.
29. Galeotti, Mark, *Gorbachev and His Revolution*. New York: St. Martins Press, 1997, s.120ff.
30. Elmbrant, Björn, *Fälldin*. Stockholm: Fischer, 1991, s. 292f.
31. Elmbrant, Björn, *Palme*. Stockholm: Fischer & Co, 1989, ss. 317–36, citat s. 334.
32. Bokholm, ss. 307, 349–358.
33. *Ibidem*, s. 127.

En bokutgivning med förhinder och skandalösa följder

Kring publiceringen av Erik G. Norlings *Mänskligt*

BIRGIT ANTONSSON

I mitten av oktober 1930 låg en ny bok på bokhandelsdiskarna i Stockholm. I några fall exponerades den även i skyltfönstren. Det kunde den förhoppningsfulle författaren Erik Norling konstatera under en promenad mellan stadens boklädor. Han var inte riktigt nöjd med resultatet av sin rundvandring, och den 18 oktober skriver han till sin förläggare Lars Hökerberg: "Nordiska och Fritze skyltade *icke alls* med boken. Hos Sandbergs var den påfallande *illa placerad* i en sidorad. Detsamma kan sägas om Sjöwalls mitt emot Norra Latin. Hos Hedengrens vid Stureplan var den någotsånär skapligt placerad. I Biblioteksbokhandeln riktigt bra, och i Vasa bokhandel kanske ännu bättre. Wennergrens i Centrum och dito häruppe vid Vanadisplan hade den *icke* ute. Andra har jag inte ej orkat undersöka."

För en utomstående ter sig resultatet av Norlings "fönstergranskning" inte alltför nedslående. I nämnda brev till Hökerberg ger han dock uttryck för missnöje och misstänksamhet: "Här

äro tydligen 'makter' i farten redan, och intriger spinnas..."

Nu hör det inte till ovanligheten att en författare, som fått sitt alster utgivet, går på spanings-tur i bokhandeln. Många memoarer kan berätta om sådana rekognosceringar. Vad som skiljer Norling från andra är den påfallande pessimismen och föraningarna om kommande bråk och illvilja med anledning av bokens utgivning. Vägen från förlag till bokhandelsdisk hade varit lång och snårig. Den är ovanlig i sitt slag, inte minst genom förläggarens agerande och förhållningssätt i samma stund boken var publicerad och skandalen ett faktum.

Att följa de många turerna kring utgivningen av Erik Norlings *Mänskligt* är lika intressant som förbryllande. Boken består av från varandra fristående kapitel innehållande personliga minnen av författare, skildringar av litterära fejder och rena kåserier från tiden kring 1910. Bokens undertitel är *Indiskreta memoarer om Levertin, Heidenstam, Henning Berger och Birger Mörner.*

Nämnas skall att även andra författare och kulturpersonligheter passerar revy. Redan titeln ”indiskreta” ger en antydning om författarens förhållningssätt till sitt stoff. Boken är genomgående rapp i sina formuleringar och utmärks av stilistisk säkerhet, exakta iakttagelser av människor och händelser; den är ofta elak men präglas även av djup självironi.

Ett paradnummer är Norlings skildring av Heidenstams 50-årsdag i juli 1909, där varken festföremålet eller de uppvaktande går fria från spetsigheter. Med omsorgsfullt formad kaiser-mustasch tar Heidenstam emot hyllningar från skolklasser, föreningar, studenter och enskilda potentater. Han lyssnar förtjust till pompösa tal, firas med fanfarer och salut med svensk lösen. Medborgarsången och Du gamla, du fria – ”världens fänigaste nationalsång” – sjungs unisont. Förläggaren Karl-Otto Bonnier agerar telegramuppläsare, stakar sig och undrar vad som menas med ”ditt halva centrum”. Docenten Fredrik Böök faller honom beskäftigt i talet och på bred skånska förklarar han: ”Det ska nog vara centum, och centum betyder hundra.” Fanor fladdrar i vinden och fosterland och hembygd samt Sveriges ärofulla historia är på var mans läpp.¹ Ett år senare utbryter landets genom tiderna största litterära fejd – en kraftmätning mellan konservatism och radikalism inom samhälle och litteratur. Minnen från den skildrar Norling i det påföljande avsnittet ”Från Strindbergsstridens år” och vänder därmed bladet till ett nytt kapitel i historien.

Förutom rena personskildringar ger kåserierna en levande, ytterst personligt tecknad bild av en epok i vår litteraturhistoria samtidigt som de indirekt porträtterar författaren själv. Han är ut-

Erik Norling (1884–1962).

manande och motsägelsefull. Ofta ger han ett intryck av att ha arrangerat sitt material på ett effektivt sätt. Han ritar i konturer och fiktionaliserar inte sällan sitt verklighetsbaserade stoff.

En fotnot i svensk litteraturhistoria

Erik G. Norling (1884–1962) var verksam som litteratur- och kulturskribent, författare och översättare under en lång period, som varade mellan åren 1905–1930, då *Mänskligt* satte punkt för hans karriär inom det litterära området. Han skrev flitigt i tidningar som *Stockholms Dagblad*, *Afton-Tidningen*, *Aftonbladet* och *Smålands Folkblad*. Han medarbetade även i tidskrifterna

Figaro, Idun, Saison och *Thalia*. 1919 gav han ut en volym litteraturjournalistik under titeln *Skisser och skuggspel*. Som skribent och recensent var han stilsäker och en god analytiker med känsla för litterär kvalitet. Han sågs länge som en klar begåvning och räknades i början av sin bana som en "coming man". Att han inte skrivits in i vår litteraturhistoria som den framträdande och flitiga kritiker han onekligen var, beror sannolikt på hans bristande förmåga att samla sig till något helt, att följa en linje och arbeta enligt och plädera för en sammanhållen och konsekvent litteratursyn.

1918 skriver Fredrik Böök till Norling och tackar för en recension samtidigt som han råder honom att koncentrera sig på någon större uppgift. "Tag upp något som intresserar dig, gå tillbaka till källorna, försök komma i kontakt med fakta, och du skall få se att du inte kommer att sakna idéer. Det kan ha sin fara att *enbart* syssla med recensioner och essayer."² När Böök läst manus till Norlings enda skönlitterära bok, novellsamlingen *Det blodiga gycklet* (1918) sammanfattar han sitt omdöme i ordet talangfull. "Jag använder här inga starkare uttryck än om jag skulle ha yttrat mig offentligt under ansvar."³

Till Norlings talang hörde även hans förmåga att upparbeta ett stort kontaktnät. Han umgicks flitigt med tongivande personer som Verner von Heidenstam, Fredrik Böök, Axel Lundegård, Henning Berger och Birger Mörner.

Han var ofta gäst hos Heidenstam på Naddö, besökte Lundegård i Gränna och Birger Mörner på godset Mauritzberg i Östergötland. Han träffade och umgicks med Henning Berger, som var bosatt i Danmark. Med alla här nämnda personer brevväxlade Norling dessutom flitigt. De

många brev som han mottog under årens lopp finns bevarade i Norrköpings stadsarkiv. Egna minnen och innehållet i korrespondensen utgör stommen i *Mänskligt*.

Arten av Norlings vänskap med nämnda författare och kulturpersonligheter var långt ifrån entydig. Göran Lundstedt talar träffande om hans "moraliska relativism".⁴ Tydligast framgår hans kameleontiska läggning i förhållandet till Heidenstam. Norling beundrade denne djupt och fullgjorde vad Axel Lundegård elakt kallade "adjutanttjänst" hos nationalskalden. Norling var själv inte omedveten om den något tvivelaktiga roll han spelade. Den 29 oktober 1930 skriver han till sin förläggare Lars Hökerberg med anledning av utgivandet av *Mänskligt*: "Man har tagit för tungt, för gravallvarligt bondsvenskt på dessa lätta skämtsamma ting om små personliga och intellektuella *äventyr*, minnen av en sorts litterär reporter och betjänt."

Norlings inställning till Heidenstam var ambivalent. Helt lyckades han under sin aktiva tid som kulturskribent aldrig ta sig ut ur kraftfältet kring skalden. Han insåg dennes brister, såväl som människa som författare, men vågade aldrig gå ut öppet med sina åsikter. I stället agerade han trolöst. Så är breven till författaren Axel Lundegård fyllda av elakheter om Heidenstam. Ibland är de understödda av karikatyrteckningar av litteraturpolitisk art. Germund Michanek har publicerat och kommenterat två av dem i *Strindberg i karikatyr och skämtbild*, 1998.⁵ Fler finns bevarade i Kungliga biblioteket. Under Strindbergsfejden teg Norling offentligt. Privat kom han dock med löpande kommentarer kring stridigheterna i sina brev till Lundegård. Vid ett enda tillfälle fattade han pennan. I *Afton-Tid-*

Erik Norling var själv en habil och elak tecknare. Av korrespondensen med Axel Lundegård framgår, att han ofta skickade bilder till denne som ett slags sidokommentarer till brevvinhäftet. Den här bilden gjorde Norling under Strindbergsfejdens dagar. Originalen finns i Kungliga biblioteket.

ningen den 13 april 1911 tar han ställning för Strindberg och vänder sig mot Heidenstam under rubriken "Heidenstamsartiklarna förevigas. Hade varit bättre om de fått glömmas." Han signerade dock inte sitt inlägg.

Norlings förmåga att synas och uppehålla sig i närheten av sin samtids tongivande författare uppmärksammades redan 1915. Den 13 mars angrips han utan misskund i *Figaro*. Parentetiskt kan tilläggas att artikeln sannolikt var en hämnd för att Norling skrivit nedsättande om tidningen i *Aftonbladet*. Under rubriken "En biskald" avrättas Norling i det närmaste. "Det brukar inte minst bland akademiska medborgare förekom-

ma en typ adelssvansar. I Lund fanns en besläktad typ, som överliggaren Sam Ask döpte till Biskalder. Folk som inte själva lyckats förvärfva musans gunst, men älskade att sitta vid skaldernas bord, anlägga deras vanor och deras jargong. Sprattelgubbar, som genom att energiskt hänga sig fast i rockskörtet på någon storhet hoppades att själva släpas upp på ryktbarhetens höjder. Det låter kanske litet ovänligt, men man tycker sig i skriftställaren Erik G. Norling igenkänna en exponent för denna typ..."

Germund Michanek skriver träffande att Norling valt "trolösheten till livsmaxim"⁶. För att karaktärisera honom och hans insatser skulle

man också kunna kalla honom en fotnot i svensk litteraturhistoria. Trots att han genom åren kämpade för att ta sig upp ur "okändhetens träckhelvete"⁷ har han ohjälpligt hamnat i hänvisningar, register och litteraturförteckningar. En stickprovsartad undersökning av litteraturvetenskapliga författarmonografier, som behandlar diktare verksamma under perioden 1890–1925, ger ett tjugotal "träffar" på namnet Norling. Men längre än till notapparat och personregister kommer han sällan. Ett exempel från senare tid kan hämtas från nationalutgåvan av *Svarta fanor*, där det i kommentarerna något oförsiktigt hänvisas till *Mänskligt* och Norlings vassa skildring av Ellen Keys "flyktiga och dillande vitalitet" i syfte att bestyrka sanninghalten i framställningen av Hanna Pajs ostrukturerade svada i Strindbergs nidporträtt.⁸

Förläggare och författare i konflikt

Förläggaren Folke Lars Hökerbergs beslut att anta Erik Norlings minneskåserier, hans vända under publiceringsarbetet och hans avståndstagande från sin egen produkt efter det att den nått offentligheten är väldokumenterad och kan följas snart sagt dag för dag. Hans korrespondens med Norling ligger i Kungliga biblioteket. Också Norlings synpunkter på och senare vrede över utgivningen framgår av hans många brev i ärendet riktade till Lars Hökerberg, bevarade i Föreningen Stockholms företagsminnen. Norling formligen pepprade Hökerberg med skrivelser. Från den 3 april fram till 27 december 1930 skrev han inte mindre än 40 brev till sin förläggare.

Väsentliga delar av det material, som ingår i

Mänskligt, hade Norling redan publicerat. För merparten av det hade han sökt sig till en något undanskymd publikation – "*B.M.F.*": *Organ för svenska bokhandelsmedhjälpareföreningen*. 1926–1930 skrev han här fylliga artiklar om Heidenstams 50- och 60-årsdagar och om Levertins gärning och död. Han gav personliga minnesbilder från Strindbergsstridens år och skrev om Erland Lagerlöf, författare och översättare av antikens litteratur. Sina artiklar samlade han under rubriken "Omkring Parnassen. Erinringar och intryck". Jag har inte kunnat belägga att artikelseerien väckte någon form av uppmärksamhet. Förläggarna läste naturligtvis "*B.M.F.*". Det hade Lars Hökerberg gjort och vände sig därför till Norling i ett brev den 31 mars 1930, där han sade sig ha läst memoarfragmenten "än enbart road, än litet lätt hisnande". Han menade att skildringarna ägde "ett betydande litteraturhistoriskt och kulturhistoriskt värde såsom hjälpmedel att bedöma vår tid och några av dess intellektuella förgrundsfigurer". Nu vill Hökerberg gärna ta del av hela manuskriptet. Han ber om ett sammanträffande med Norling i akt och mening att erbjuda sitt förlags tjänster.

Efter några dagar svarar Norling i ett brev från den 3 april 1930. Han tackar Hökerberg för ett givande samtal men intar redan nu en försvarsposition. "Hur jag än funderar, förstår jag inte alls, att någon *intelligent* människa kan tycka att mina memoarer i en eller annan punkt överskrida gränserna till det s.k. privatlivet på ett otillbörligt sätt. Jag skulle förmoda att Laurin [författaren Carl G. Laurin], som säkert har något *personligt* mot mig sedan gammalt, står ganska ensam om denna åsikt. Det var då otur, att Bokförläggaren skulle komma i tal just med ho-

nom ang. mina minnen.” Norling åberopar flera omdömesgilla personer, som läst hans memorarer och funnit dem ”visserligen raljant småsarkastiska men fullt justa mot både levande och döda, i alla händelser osökt försvarliga”. Många har tagit fasta på den försonliga humor, som svävar över det hela.

Norling är oförstående inför Hökerbergs tvekan. Själv lever han i den tron att han skrivit alldeles ofarligt och legitimt. ”För mig är alltsammans redan *historia* och de avhandlade personerna får finna sig i att bli behandlade som historiska figurer.” Han fullföljer sitt resone-mang i vändningar, som är provocerande och så utmärkande för honom: ”Att några av dem tyvärr ännu existera kroppsligt är ju bara en tillfällighet, som när som helst kan upphöra. För mig äro de numera bara dockor.” Han vägrar att förstå vad som skulle kunna uppfattas som ”illa sagt” om Heidenstam. ”Han tål väl kritik, har fått skarp sådan förr, och han är väl inte helt sakrosant?” Kritik balanseras av mycket vackert, beröm och beundran i långa banor. Det gäller Levertin, Erland Lagerlöf, delvis också Berger och slutligen Birger Mörner. Norling är noga med att understryka att han på intet sätt förskönat sig själv i sina minnen. Han hoppas vidare att Hökerberg skall få ”ett visst nöje” av Berger-farserna. De är oskyldiga och humoristiska, ”nödvändiga för att klart och sant få fram Bergers dråpliga figur, som rent allmänt mänskligt intresserar, oavsett att han var en mycket känd person”. Norlings minnesbilder av författaren Henning Berger upptar inte mindre än tre kapitel i boken avfattade i ett lättsamt, inte sällan burleskt tonläge. Norling har satt den matglade livsnjutaren Berger i fokus i sin framställning.

*Henning Berger glömmet sorgerna vid taffeln.
Teckning av Sven Olof Rosén.*

Vid fler än ett tillfälle får han spela rollen av ”arangör d’amour” under upptåg i Köpenhamn, Berlin och badorten Gilleleje. Men Norling porträtterar även den bittre, paranoide Berger, som anar fiender överallt och strör invektiv omkring sig över oförstående kritiker – med Böök i spetsen – och framgångsrika författarkollegor. Norling saknar inte känsla för Bergers tragiska livssituation, som han sammanfattar: ”Jag blygs vid minnet av en Henning Bergers författaröde. En kraftfull och originell begåvning som han drev till att med ödmjuka förhoppningar, med spänning och ängslan som ett ambitiöst skolbarn, avvakta en vettlös och steril kritiks betygssättningar. Ysails och den mäktiga Amerika-trilogins diktare, en av våra mest lysande novellister, för-

nedrades till att som en tiggare jaga efter den gunstiga recensionen och med den brödet. Man kan inte förvånas åt att han dukade under; man kan snarare förvånas åt han höll ut aktivt så pass länge.”⁹

Farhågan för ett eventuellt ihjältigande från pressens sida avvisar Norling. Det skulle inte stämma med tidsandan och modern journalistik. Dessutom tror Norling att dagens människa nått en högre grad av okänslighet. ”Intrycken ha varit så starka, att de för längesen överskridit vad psykologerna kalla retningshöjden. Man kan numera säga och skriva vad som helst – reaktionen blir så liten, ett ögonblicks sensation, och så glömska, nya intryck.” Ett halvår senare skulle det visa sig hur grundligt Norling misstog sig i det här avseendet.

Den 8 april har Hökerberg läst hela Norlings manuskript och uttrycker en förhoppning om att de skall nå en överenskommelse i såväl ekonomiskt som redigeringsmässigt avseende. Han vill se några ”bagatellartade” förändringar i Heidenstammsskildringarna. Mörnerkapitlet ser han som ett framstående bidrag till svensk person- och tidsteckning. Minnena av Strindbergsfejden vill han förtydliga med ”de ledande glosorna”, då striden nu fallit i glömska. Skildringen av bolsjevikfesten på Hasselbacken 1921 anser han vara ett stycke god journalistik. Värre förhåller det sig med kapitlet om Henning Berger:

”Skildringen kan inte tryckas. Dels är mannen så vämjeligt tarvligt framställd i endast den andlige underklassarens mest smutsiga skjorta, dels episoderna sådana att man inte trycker dem, de kunna blott flyktigt ’dras’ mellan skål och vägg, dels lever, med rätta aktad, Collin [sic!] ännu.” Berger och Norling hade varit inbjudna

som gäster och korrespondenter av Gustaf Collin för att övervara och recensera premiären på dennes drama *Tystnadens torn*. Detta uppfördes på Neues Schauspielhaus i Berlin våren 1912 och gjorde dundrande fiasko.

Trots sina grava invändningar kan Hökerberg dock inte annat än tillerkänna Berger-skildringarna konstnärlig ”skärpa och åskådlighet”. Han kommer därför med ett något utmanande förslag, då han ber Norling att omstöpa framställningen i skönlitterär form. ”Låt den växa ut – det måste bli en lysande bok, hemsk visserligen, eftersom den visar en så bottenlös andlig fattigdom och eländighet, men fascinerande genom sin intensitet och sitt liv.” Hökerberg vill således se en mer försonande bild av Berger, som väl inte bara var ”ett kräk”. Skulle Norling ta betäckning bakom ren fiktion och skriva en nyckelroman skulle han kunna släppa på spärrarna. Hökerberg tangerar här ett intressant moraliskt dilemma, då han antyder att skönlitterär förklädnad skulle kunna vara ett alternativ till öppna minnesbilder av namngivna personer.

Norling kan hålla med om att skildringarna av Berger är fräna och omaskerade. Samtidigt vill han poängtera att de även rymmer en god portion humor av det värmade och förstående slaget. Tragisk ömsinnet är ett begrepp som föresvävar vid läsningen av de avsnitt som skildrar den vid skrivbordet fjättrade författaren. Utan glädje eller inspiration skriver han för brödfödan samtidigt som han ser sig passerad av en ny författargeneration med namn som Sigfrid Siwertz, Sven Lidman, Hjalmar Bergman, Ludvig Nordström, Marika Stiernstedt och Elin Wägner.

Norling kan gå med på vissa smärre ändringar, men vill till intet pris göra memoarerna allt-

för litterära. Det är som person- och tidsskildring de har sitt värde och kan nå en bredare publik. Han smickrar men utmanar även Hökerberg i ett brev från den 11 april, där han skriver: "... blott icke det hela blir avtrubbat och meningslöst, men det tror jag nog, att Bokförläggarens skarpa intellekt och rent psykologisk-litterära smak (oberoende av moralism) garanterar mig emot. Och till sist: Tänk inte alls på *mig* och vad den eller den skäller om mig, ifall det skulle bli ogillanden på sina håll." Han vägrar dock att förstå varför Collijn skulle skyddas. Det vore väl synd om hela den dråpliga Berlin-episoden skulle falla på en sådan chimär. "Det är ju genom *Bergers* pincenezglas det hela ses och då blir karikatyr [sic!]. Förresten finns *mycket* gott sagt om Collijn i 1911-avdelningen, både personligt och litterärt. En figur som han borde väl närmast känna sig smickrad av att få vara med, sak samma hur."

Avslutningsvis lämnar Norling frågan öppen om boken kommer ut på Hökerbergs eller något annat förlag eller helt enkelt får vila tills vidare i hans skrivbordslåda. "Författarfåfånga har jag numera nästan ingen", säger Norling och förefaller därmed att värja sig mot eventuella besvikelser. Yttrandet följs upp i ett ilsket brev från den 15 april, där han anser sig både obenägen och oförmögen att göra några ändringar i Berger-skildringarna. Därför vill han ha tillbaka sitt manuskript.

Hökerberg svarar redan samma dag och försöker gjuta olja på vågorna. Norling har inte ens försökt ta ställning till den retouche han föreslagit. Vad beträffar Berger-avsnittet vägrar Hökerberg att ge vika. Skulle han göra det, riskerade

väl även han att förvandlas till en "skitförläggare" för att citera Norling.

Ges manuskriptet ut i den form denne önskar, kommer de ledande tidningarna sannolikt att enas om att inte skriva en rad om boken. Han ämnar återkomma till Norling, då denne lugnat ned sig. Han vill nämligen gärna skaffa läsare åt en "så kvick, ofta så elegant och en så beundransvärt skarpsynt bok". Men – måtta i allt!

Den 14 maj skriver Norling ett relativt sansat brev till Hökerberg. När denne talat om retouche har han tolkat det som tillämpligt även på Berger-skildringen och kan tänka sig att stryka vissa formuleringar, som kan verka stötande. Han har svårt att förstå varför just Collijn skall skyddas. Men visst, han kan kalla honom Linkan och möblera om i de geografiska angivelserna. Norling utgår vidare från att Hökerberg – så högerman han är – inte har något att invända mot de antimilitaristiska inslagen i boken.

30 juni 1930 skriver Hökerberg ett brev som ger uttryck för stark ambivalens. Han är ännu mycket osäker på hur han skall förhålla sig till en eventuell publicering av Norlings manuskript. Två röster talar inom honom. Den ena säger: "Detta är ju sällsynt skickligt tecknat, tidsstämningen springer fram levande och stark och på bokens blad lever ju dessa människor ännu i dag just så som de voro den gången. Sådana böcker skall man ge ut, även om de åstadkommer en förargelse, som kanske icke är så stor att man behöver räkna med den." Samtidigt viskar den andra rösten oupphörligen inom honom:

"Tro på din nästan osvikliga första instinkt, som straxt vid första läsningen sade ifrån på många ställen, detta är mycket roligt men det är

sådant som man knappast säger och än mindre trycker.”

Den tvehågsenhet, som Lars Hökerberg ger uttryck för i sin korrespondens med Norling, svär mot den bild senare minnesteckningar ger av honom som en frejdig och oförvägen viking. Så skildras han av Herman och Sven Stolpe i boken *Svenska förläggare i närbild*, 1964. Under rubriken ”Riddare och gamäng, kavaljer och kraftkarl” kan Herman Stolpe berätta om en orädd man med civilkurage nog att under en förläggarkongress i Hitlers Tyskland ”på det mest oförblommerade sätt föra det fria ordets talan”.¹⁰ Och brodern Sven har försett sin minnesteckning med omkvädet: ”Dunder och brak, här kommer Folke Lars Hökerberg.”¹¹

Uppgivet skriver Norling den 31 juli, att Hökerberg kan göra vad han finner för gott. ”Jag är i alla fall för utnött och trött att protestera, och till vad Ni nu än gör har jag bara att säga: amen!”

Den 7 augusti förklarar sig Hökerberg villig att publicera boken. Utgivningen planeras till någon gång i oktober. Han utgår från att han och Norling är överens om att ”en lätt retouche” av de råaste uttrycken i Bergers brev är önskvärd.

Den 18 augusti skickar Norling signerat kontrakt till Hökerberg. Han påpekar dock att han finner punkten V ledsam. Den löd – enligt brevet – ”skydda personer, som med rätta kunna göra anspråk på att bliva visade en viss hänsyn”. Det är ju en passus, som egentligen ger Hökerberg obegränsade befogenheter att företa förändringar i Norlings text. Denne kommer också med ett förbehåll. Han kan enbart tänka sig att göra rent mekaniska ändringar; något nyförfattande ger han sig inte in på. ”Jag vill nu ha den redan förargliga bok som författarprodukt för

alltid bakom mig.” Han känner sig resignerad och trött. Efter alla diskussioner hit och dit skulle han helst vilja se ett uppskov med publiceringen. Hökerberg kunde då i lugn och ro göra ändringar och Norling måhända dikta till nya bitar. ”Så finge vi ihop en riktigt bra bok.” Författarens val av formuleringen ”dikta” är väl värd att notera. Den leder över till den principiella frågan om memoarers tillförlitlighet och minnestecknarens frihet att vinkla ett verklighetsbaserat stoff så att han kan skapa de effekter han önskar.

Dagen därpå tackar Hökerberg för kontraktet. Han skall genast påbörja bokens sättning och försäkrar Norling att han skall vara *mycket* måttlig i sina retoucher och inskränka sig till ”vad jag vet vara klokt och vad jag icke kan komma från vara rätt, det första av hänsyn till bokens försäljning, det andra av hänsyn till vårt borgerliga anseende, som vi ju icke gärna kunna låta skamfila för några ’glosor’ i en kvick och rolig bok”.

När Hökerberg och Norling diskuterar bokens illustrationer är tonen vänlig och tillmötesgående. Sättningen fortskrider och Norling har uppenbart inte haft några invändningar mot de smärre förändringar som gjorts i texten. Men det råder inget tvivel om att Hökerberg är orolig över vad han gett sig in på. ”Jag har, ehuru det kostat stor självövertvinnelse, och med en stark, feg känsla av kommande oväder, låtit sätta oförändrad den komiska, vanvettiga, vidriga, oerhört indiskreta, men också övertygande mänskliga och sällsynt roliga premiärskildringen.” Han syftar på kapitlet ”Den litteräre välgöraren och hans vänner. Upprörda dagar i Berlin 1912”,

som berättar om Collijns, Bergers och Norlings resa till den tyska huvudstaden.

”Ett kommande oväder” – om det är av den rätta sorten – kan Norling inte se som annat än gynnsamt för bokens försäljning. Värst av allt, skriver han 5 september, vore ”indignationens tystnad, och det är *den* det gäller att söka förhindra. Hur?..”

Norling är nöjd med boken och tycker att den både är lustig och litteraturhistoriskt intressant. På något sätt *måste* det gå att få den i publikens händer, vad än kritikerna säger eller väljur att inte säga.

Den 6 oktober – dagen före distributionen av *Mänskligt* – är Lars Hökerberg på en gång ängslig och förtröstansfull. Det kan bli en väldig skräll, men han står bakom boken. ”Men kanske jag ser syner i svart, som Eder glänsande stilkonst kommer att vända till mera ljus än dysterhet. Då blir framgången given. Jag tror nästan på den ändå, ty jag ser rätt klart, *hur* jag skall arbeta för denna boken – och den roar mig.”

Norling, som nu köpt in sig i en livsmedelsbutik, stålsätter sig inför ett eventuellt misslyckande genom sannolikt tillkämpad nonchalans inför bokens öde. ”Jag är f.n. så pass intresserad av affären, att mitt bokbekymmer trätt i bakgrunden. *Ekonomiskt* intresserar den mig dock – men av den litterära kritiken som sådan är jag alldeles oberörd.”

Den 19 oktober har Norling gripits av onda aningar. Han har läst Harald Schillers ”bastanta utskällning” av *Mänskligt* i *Stockholms-Tidningen* den 18 oktober. Nu förutsätter han stöd av Hökerberg. ”Jag hoppas, att Ni klart och bestämt gör Er till sköld för boken och i nödfall lanserar upp den som ren skandalebok (litterärt

skriven!) – utan motstycke enligt Schiller. Jo jag tackar jag. Än Svarta fanor då!? Apropå, precis så som Sch. skriver om *Mänskligt*, skrev Söderman på sin tid om Sv. fanor (’unik skändlighet’ etc). Gör en parallell mellan min bok och Sv. fanor i annons. Det gör sig och tar skruv. Gör vad och hur Ni vill men gör *affär*, till vad pris som helst. Säg, att jag får fullt med hotelsebrev o.s.v.”

När starkt negativa recensioner börjat droppa in föreslår Norling – 27 oktober – att Hökerberg skall ta steget fullt ut och försöka ”driva fram boken merkantilt som skandalsak (vilket den bevisligen icke är men som alla *offentliga* bedömare envisats att göra den till). Varför ha de *privata* haft en annan åsikt?” Ingen tycks ha förstått vad boken egentligen vill vara, nämligen en uppgörelse med en förgången tillvaroform, ”det tämligen demoraliserande litterära och litteraturpolitiska livet”. Den stil Norling medvetet valt är ”skämtsam, galghumoristisk och absolut fördomsfri”. Nu blir han utskälld för detta men han är övertygad om att man kommer tacka honom för boken om tjugofem år och uppmanar Hökerberg: ”Säg just detta vid tillfälle till anmärkare.” Kanske förstår man redan om fem år att rätt förstå bokens värde.

När Norling drar paralleller till Strindbergs nyckelroman och dessutom säger sig ha ”skrivit kåserier och samtidigt fixerat vissa fakta” placerar han sitt alster i ett slags genremässig gråzon präglad av nyckelromanens ohejdade subjektivism och minnesteckningens föregivna objektivitet.

Den Norling som tidigare förklarat sig vara likgiltig för bokens öde, är nu besviken, uppretad och inte alltid helt logisk i sin tankegång. Han föreslår ju Hökerberg att använda ”skanda-

len” som reklam, samtidigt som han ondgör sig över att Biblioteksbokhandeln skyltar med boken och har stuckit in tidningsurklipp i den så att rubriken ”En makaber memoarbok” är fullt synlig. Han är beredd att väcka åtal mot *Nya Dagligt Allehanda*. Dock befarar han att tidningen skulle kunna muta sig till friande dom. Lusten att åtala dikteras på intet sätt av att Norling känner sig moraliskt kränkt eller på minsta sätt skadad. Nej, han anger två andra skäl. För det första vill han få kritiker att förstå att de inte egenmäktigt kan slunga ur sig vad som helst mot en ”fägfri bokförfattare”. Han vill statuera ett exempel och tvinga fram en principdebatt. Själv har han ingenting att förlora och säger sig hata tidningar av alla färger. För det andra vill han – genom att åstadkomma rabalder på högre nivå – göra reklam för boken och stimulera till inköp av den.

Det är lätt att förstå att Norling är ledsen och arg över den negativa pressen och därför inte alltigenom välbalanserad. Svårare däremot är det att begripa sig på Hökerberg. Förläggaren, som förklarar sig beredd att stå bakom den bok han publicerat, ändrar ståndpunkt. När pressen går till attack, viker han undan. 28 oktober 1930 skriver han till Norling och berättar att *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* lättat hans sinne genom att förklara att tidningen inte ämnar anmäla *Mänskligt*. *Svenska Dagbladet*, *Stockholms Dagblad* och *Dagens Nyheter* kommer med största sannolikhet också de förbigå boken med tystnad. ”Var jag kunnat finna en anknytning har jag försäkrat mig om tystnad.” Den förfärliga skandalen – förorsakad av skallet i *Stockholms-Tidningen*, *Nya Dagligt Allehanda* och *Göteborgs-Posten* – skall inte få utveckla sig och

”minska mitt förlags gamla förnämhet med märkbara skuggor”.

Hökerberg tillstår att han personligen står för bokens alla kapitel utom Henning Berger-skildringarna. Han borde ha följt sin första impuls, som var vämjelse, och vidhållit sitt spontana krav: Bort med Henning Berger ur boken. Han undrar vidare hur Norling kan vara så dum att han tror att Hökerberg skulle vara omdömeslös nog att gå in för skandalreklam. Varför skulle han offra sin publiks gillande och tidningsvärldens förtroende för att ”föra fram en bok, som saknar varje uns av idé, varje spår av patos, vars enda förtjänst är dess stilistiska elegans och värde som historisk miniatyr i litteraturens utkanter?” Nu skall Norling genast sätta sig ned och ta fram ett utkast till en ny bok, som kan göra hans begåvning rättvisa och upprätta hans ”skabbiga pegas”.

Redan följande dag svarar Norling och kommenterar den kritik hans bok fått. Han känner sig missförstådd; man har tagit för tungt, för ”bondsvenskt gravallvarligt på dessa lätta skämtsamma ting om små personliga och intellektuella äventyr, minnen av en sorts litterär reporter och betjänt, något i stil med 1700-talets vagant-memoarer”. Visst hade han kunnat tillspetsa det hela ytterligare men då hade väl inte Hökerbergens reflekterat på att ge ut memoarerna. Han ber vidare sin förläggare att inte nämna begreppen heder och moral i samband med tidningar. Något så smutsigt och korrumperat som tidningsvärlden finns inte på vår jord. Indignerat slår han bort Hökerbergs förslag att skriva en ny bok. Från pressens sida har han intet annat än förföljelse att vänta sig. Och om han – mot all förmodan – skulle få positiv press, betackar han

sig för all form av upprättelse från ”dyliska skitstövlar”. Bittert frågar han sig varför han måste vara författare. ”De flesta människor äro inte alls författare och må alldeles förträffligt – *just därför!*”

Naturligtvis reagerar Norling på Hökerbergs iögonenfallande brist på civillurage. Det är förvånande att förläggaren själv skriver runt till tidningarna och ber om tystnad, stoppar utskick av recensionsexemplar och sänder den ”nyss så vänligt omklappade” författaren ett oförskämt brev. Det är förståeligt att Norling sitter som ett levande frågetecken inför Hökerbergs hållning och handlande. Den enda rimliga, psykologiska förklaring han kan finna är att Hökerberg fått en vink från mäktigare kollegor som Bonniers och Norstedts om att ”snarast söka oskadliggöra den frispråkiga boken”.

Inte vill han ”gottgöra” sina s.k. försyndelser genom att skriva en bok, som skulle falla kritikerna på läppen. Att Hökerberg bara kan föreslå något sådant finner han ofattligt. *Mänskligt* är det bästa han skrivit i hela sitt liv och det enda han ångrar är sitt val av förläggare. Nu är han varg i veum – ett faktum som skulle kunna egga honom att gå vidare på den väg han slagit in på. ”Detta kallas med en fackterm desperation.” I pamflettstil skulle han vilja gå lös mot förhållanden och personer väl medveten om den utsvältningsskampanj som då skulle riktas mot honom.

Hökerbergs försvar är långsökt. Han menar att det nog är bra att äga intelligens och stilistisk talang; än bättre är dock att besitta gott omdöme. Det senare har Hökerberg, varför han, när han fick veta att *Mänskligt* skulle avrättas av pressen, grep in och på så sätt skyddade både Norling och sig själv. Tystnad var bättre än pry-

gel! Det är så han nu vill tolka löftet att ”stå bakom”.

Hökerbergs idoga försök att en gång för alla utagera den för honom så besvärande affären misslyckas. Norling skriver brev på brev i en stämning av stegrat missnöje, som får allt tydligare inslag av paranoida föreställningar. 14 november riktar han en sex sidor lång skrivelse till Hökerberg. Inledningsvis menar han att bokhandelns sätt att exponera boken – eller underlåta att göra det – skulle förtjäna att dryftas. Vidare vägrar han förstå att den syndikalistiska Stockholmstidningen *Arbetarens* visserligen diletterantiska men positiva anmälan den 28 oktober skulle förlöjliga boken genom att citeras i en annons. Beror det kanske på att Hökerberg finner det under sin värdighet att citera en tidning som *Arbetaren*?

Påtryckningar utövas alltid, hävdar Norling med bestämdhet. Naturligtvis tror han inte att Bonnier ringt upp Hökerberg och direkt uppmanat honom att ”döda den där smutsiga skandalprodukten”. Nej, i stället har man förstås valt metoden att förgifta hela luften och skapa opinion med hjälp av ”hejdukar, yrkespratmakare och on-dit-are”. Och pressen har lätt kommit till en gemensam ståndpunkt, då Norling ansetts vara en ofarlig person. ”90 % av dessa som nu patetiskt korsat sig äro baktalare, tallriksslickare, tjuvar, förfalskare, horbockar – men med en fin och ansedd yta.”

Innerst inne tror dock Norling att Hökerberg ville ha rabalder kring boken, en liten lagom skandal till försäljningens fromma. Men när situationen blev allvarlig, valde han att fly och underhandla med fienden.

Trots att Norling försäkrat att han nu sagt sista ordet i denna sak, fortsätter han skriva till Hökerberg, tar upp detaljer, tolkar och övertolkar dem fångad som han är i misstänksamhet och indignation. 29 november återkommer han till tanken att Bonnier ligger bakom anlagen mot boken. Varför har *Mänskligt* så snabbt försvunnit från bokhandelns skyltfönster? Han försäkrar Hökerberg, att ”detta skandalösa skett på hemlig order från Bonnierska förlaget, som terroriserar hela den svenska bokmarknaden och strävar efter att utrota *alla* smärre förlag”. Han spinner vidare på den tråden och menar att Hökerberg genom Bonniers agerande gått miste om en ekonomisk succé: ”Ni ångrar nog nu, att Ni inte självständigt och oberoende av allt prat och alla intriger begagnade det utmärkta tillfället för ungefär en månad sen. Det är *Ni*, som gjort fiaskot, inte jag.”

I brev efter brev fortsätter Norling att redovisa och diskutera sina fingranskningar av Hökerbergs brev, i synnerhet de från tiden före utgivningen. Visst lider han av förföljelseskaka! Det har han gjort sedan han var åtta år gammal. Helt gagnlös är den däremot inte, då den stundom ”skärper mitt psykologiska väderkorn”. Sjukan delade han med Henning Berger och det är därför han kunnat skildra honom åskådligt och med förståelse. Och visst skulle han kunna skriva skarpa och kusliga psykologiska romaner. Men vad skulle det tjäna till. Hans väg är ju spär-rad i ”detta skitland”. Norling känner sig bedragen av Hökerberg. Vad fan hade han med boken att göra om han saknade ryggrad att stå för den och slåss för den, frågar sig Norling. Invektiven haglar över kritikerkåren och förläggaren.

Denne tar dock inte upp den kastade hand-sken utan ber att få bli förskonad från vidare epistlar i ärendet – ”glåpordsbrev, där sjukt lynne, smaklöshet och tankevirrighet i hopplös för-ening åstadkomma oläsbara tirader”. Så skriver han 11 december och den 21 uppmanar han Nor-ling: ”Gör bot, gör bättring, ödmjuka Eder, äg-na Eder åt självrannsakan och dom över Edert lägre jag – det brukas i jul- och nyårstid och kan ibland medföra en aning resultat.”

Men i stället för att ”göra bot” fyrar Norling av ett brev till Hökerberg den 27 december. Mo-nomant återkommer han till förläggarens age-rande bakom sin författares rygg. Han är överty-gad om att Hökerberg i själva verket mer gjort sig till åtlöje än räddat sitt förlags ”gamla förnä-mitet”, då han inte lugnt och säkert seglade i land med den fan han tagit i båten.

Vad kritiken anbelangar ser Norling den som genomsyrad av Bööks vämjeliga småborgaran-da. En legitim litteraturkritik bör hålla sig till ”estetiska, formella och psykologiska spørsmål och inte till moraliska. Men min bok blev, orätt-vist nog, *uteslutande* moraliskt bedömd”. Förfat-tarhonoraret på 1 500 kronor var modest jämfört med det pris Norling fått betala i form av ”ner-rositet, sömnlöshet, galenskap, oförmåga till ar-bete – allt en följd av den tystnad i pressen, som Ni bidrog att åstadkomma. *Utskällningen dä-re-mot mädde jag väl av!*”

”Men varför då så mycket oväsen?”

”En bok på gott och ont, mest ont, icke minst för författaren själv. Men ingen dålig bok, i be-märkelsen dåligt skriven. Kapitlet om dagarna i Berlin är både levande och bra gjort. Rättvisa även åt den skyldige.

Men akta er för att brevväxla med honom.”

Söndagsnisse-Strix 1930-II-05

Som redan framgått blev recensionsskörden klen vad avser Norlings *Mänskligt*. Stora och ledande tidningar som *Svenska Dagbladet*, *Dagens Nyheter* och *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* anmälde inte boken.

Det gjorde däremot Harald Schiller i *Stockholms-Tidningen* den 18 oktober 1930 under den utmanande rubriken ”En makaber memoarbok”. Recensenten är upprörd och indignerad. Redan Hökerbergs annons finner han misstänksam. ”När ett förlag i sin reklamsedel behöver komma med ursäkter för det verk det vill presentera, är det tydligt, att det är något galet med i spelet.” Hökerberg hade gått ut och sagt sig ha tagit ansvar för en bok, som annars sannolikt skulle ha publicerats ocensurerad på annat håll. *Mänskligt*, är enligt Schiller, en publikation, som ”saklöst borde tigas ihjäl”. Redan titelvinjetten, signerad Sven Olof Rosén, upprör och varnar honom med dess bild – i karikatyrens form – av ärade och aktade svenskar. Och hans farhågor besannas: ”Norlings bok är ett skandalverk av sämsta sort.” Dessbättre finns det få av denna art i vår litteratur. Vore svenska kulturpersonligheter som de framstår i *Mänskligt*, funnes anledning att misströsta. ”Boken är en nidskrift av sådant innehåll, att det drabbar den skildrade, icke de skildrade.”

I sina minnen framstår Norling som litet av varje – ”antimilitarist eller hjältedyrkare, bolsjevik eller anonym skribent, bakdantare eller lovprisare av sina vänner – allteftersom det passar hans konjunkturer”. Schiller skrader inte orden,

när han ger en bild av den Norling som framträder i boken. Efter läsningen av den känner han ett behov av ”att tvätta sig andligt och lekamligt”.

De få hyggliga skildringar och anekdoter som fyller bokens förra del, förbleknar helt ”inför alla de simpla skrивerier, som fylla dess senare”. Schiller menar att det finns skandalböcker som läses med samma nyfikenhet som får ett barn att plocka sönder sin docka för att se vad som finns inuti den. Den som tar del av *Mänskligt* kommer att bli lika besviken som barnet. ”Ty boken visar vad tarvlighet och avundsjuka kunna åstadkomma. Den kvarlämnar ett rent beklämmande intryck.” Avslutningsvis uppmanar Schiller den presumtive köparen av memoarerna att besöka sin bokhandel inkognito. Ingen kan ta miste på att Schiller är upprörd över Norlings verk. Som kritiker borde han kanske även preciserat *varför*, vilket han inte lagt ned särskilt stor möda på. Harald Schiller lät sig dock inte nöja med att avrätta Norlings bok i pressen. I sin bok *Tomma hövdingahus och andra minnen*, 1945, kan han berätta att han aktivt lyckats hejda försäljningen av *Mänskligt*. Heidenstam tackade honom med utsträckta händer för den insatsen. I sitt eget, av Norling tillsända, exemplar har skalden skrivit: ”Besv. Ej.”¹²

Påföljande dag – den 19 oktober – kommer Lars Hökerberg med ett genmäle i *Stockholms-Tidningen*. Inledningsvis skriver han att han läst Norlings manuskript med både intresse och beundran men ändå avböjt publicering. ”Några kapitel innehöll sådana omdömen och sådana indiskretioner, att jag icke ville medverka till dessas offentliggörande.” Efter förhandlingar med Norling om vissa smärre omarbetningar

och efter att ha fått veta att andra förlag erbjudit sig att utge memoarerna i censurerat skick bestämde han sig för att godta manuskriptet för publicering. Här handskas Hökerberg oförsiktigt med sanningen. Några erbjudanden från andra förlag hade Norling inte fått. Han hade hotat att gå med sitt manus till andra. Men det är något annat.

Hökerberg anser att Norlings bok har stort intresse genom "sin skildring av känslösätt och tänkesätt i sekelskiftets kultur-Sverige och genom sin glänsande, ja beundransvärda stilkonst". Därför tar han hellre ansvar för boken än att löpa risken att bli beskylld för att ha utnyttjat sin maktställning som förläggare. Och han gör det "trots personlig tvekan inför några kvarstående detaljer".

Även Elis Andersson uttrycker sig i indignerade ordalag i *Göteborgs-Posten* den 22 oktober. Det var många besynnerliga lakejer, som "larvade" i de stora nittiotalisternas spår och slickade deras tallrikar. Med *Mänskligt* får läsaren reda på "vilken grad av tarvlighet de stora tälde från sina parasiters sida". Till skaran av opålitliga hjon hör någon som heter Erik Norling. Vad han sysslat med i livet – förutom att smita från värnplikten och tränga sig på celebriteter – vet Herren allena. "Yrkesmässigt förefaller han ha varit någon liten prostituerad murvel av Fäderneslandets klass – utan åsikter, för feg för att stå för sina ord och färdig att när som helst förråda sina arma 'vänner'." Det finns ingen anledning att läsa Norling, såvida man inte känner behov av ett andligt kräkmedel.

Andersson finner Norling alltigenom föraktlig och kan inte finna ord starka nog för att ge uttryck för den avsky han känner. Gentemot si-

na litterära vänner är han inget annat än en "sol-och-vår-gosse" och vad han har att berätta är "väl det likgiltigaste tryckpapper gärna kan missbrukas till". Han kan inte finna några som helst förmildrande omständigheter och anser det vara obegripligt att ett anständigt förlag kan sänka sig till att ge ut en sådan gemen smörja. "Boken är patologisk, en enda älta av sadism och masochism i deras olustigaste former." Genom att publicera *Mänskligt* har Hökerbergs förlag snaskat till sig rejält.

Några dagar senare, den 25 oktober, skriver Lars Hökerberg till Elis Andersson och uttrycker förvåning och sorg över dennes anmälan av *Mänskligt*. Han varken kan eller vill försvara Berger-kapiteln. Trots dem anser han att boken står sig gott stilistiskt och att den ger en fängslande bild av stämningar och typer för 30 år sedan. "Nu är typen Norling utdöd, men på min Uppsalatid såg jag den med leda mer än en gång och inom tidningsvärlden har den haft ganska många representanter..." Det är ett helt nytt, något märkligt argument för att ha publicerat Norlings bok. Andersson låter sig övertygas och tillstår att han inte uppfattat förlagets mening med *Mänskligt*. "Av Ert brev att döma tycks avsikten ha varit att avslöja typen Norling. I den funktionen har ju boken sitt kuriösa intresse – men jag tycker i alla fall, att varje förlags bebländelse med dessa andliga samhällskretsar är en smula kuslig."¹³

Norling försökte tillfälligtvis och förgäves bepansa sig genom tillkämpad eller snarare spelad likgiltighet och förakt för allt vad kritiker hette. Att han inte lyckades och inte heller förmådde glömma det skymfliga omdömet framgår av ett

brev, som han skrev till Elis Andersson så sent som 1951. Uppenbarligen har det hänt denne något, och Norling uttrycker djupaste tillfredsställelse över "Ert välförtjänta öde". I 21 år har han dagligen förbannat Andersson, verkliga "önskat ont" över honom för hans "åtalbart fräcka och gemena, djävulskt råa och dumma artikel ni till-lät er skriva om min eleganta och kvicka memo-arbok *Mänskligt* 30".

Nu ger Norling tillbaka med samma mynt. Han som kallats "tallriksslickare" slungar nu ordet "rövslickare" i ansiktet på Andersson. Med illa dold glädje önskar han Elis Andersson lycka till. "Väl bekomme åt er som vågat bära er rutt-na skalle högt och ta emot utmärkelser... Vet hut – äntligen! Vilken skön och *lämplig* hämnd!"¹⁴

Avsky och avståndstagande varierar i de få re-censioner som kom *Mänskligt* till del. Carl Björkman rubricerar sin anmälan i *Nya Dagligt Allehanda* den 20 oktober "Ett litterärt nidings-dåd" och inleder utan pardon: "Ett så plumpt, smaklöst och talanglöst arbete som Erik Nor-lings har inte på många år sett dagen här i landet. "Han, som träffat och umgåtts med så många författare åren närmast efter sekelskiftet, kunde ha skrivit en helt annan bok än den nu förelig-gande. I stället för att inta 'molluskens roll', kunde han ha kommit med några korn av visdom, någon detalj av det slag som 'kan göra en män-niskas bild mera konkret i åskådarens ögon'.

Men på dryga 300 sidor har han intet av in-teresse att förmedla förutom några litteraturpoli-tiska uttalanden av Heidenstam. Resten är jour-nalistik av sämsta sort och i klass med sådan som en gång skrevs i Fäderneslandet. Inte ens den pornografiskt intresserade har något att hämta i Norlings bok – vissa ansatser till trots. I stället är

det 'tusende och en käringsnack' han har att komma med – uppsnappade i skafferier och på förlusteställen. Han tecknar ned förtroenden från vän till vän och publicerar lösbrutna avsnitt ur brev, tillkomna i 'ögonblickets hetta och upp-hetsning'.

Med anteckningsblocket i högsta hugg note-rar han skandalösa detaljer. Han "vrålar" av för-tjusning över att en berömd författarinna [Ellen Key] bjuder på skämd mat, över att finna obäd-dade sängar och snusa sig till "dåliga dofter i svenska diktarhem". Han hugger vilt ned på andra men tvekar inte heller att ge glimtar av sin egen beklagansvärda existens. "Någon stolthet bör väl ändå en karl ha!" utbrister Björkman in-dignerat i sitt angrepp på Norlings skildring av sin ständiga flykt undan värnplikten. Han ryg-gar inte ens för att ge ett infamt porträtt av sin far, som sökte muta militärmyndigheten. Klan-dervärd och upprörande finner Björkman även den unge Norlings hunger att till varje pris få se sitt namn i tryck. *Mänskligt* i Norlings ögon men enligt Björkman en stötande underskatt-ning av "mänsklighetens människovärde".

Till slut riktar han även ett angrepp mot det fina och välrenommerade förlaget, som enbart kan beklagas för sitt missgrepp, även om det "visste, att boken skulle utgivas alldeles ocensu-rerad på annat håll". Vilka brott kan inte begås i skydd av den argumenteringen!

I sin indignation över Norlings respektlösa per-sonskildringar förbigick kritikerna med tystnad bokens odelat positiva framställningar. Till dem hör de två kapitel, i vilka Norling utan inslag av ironi hyllar den av honom djupt beundrade Oscar Levantin. Nämnas kan att de uppmärk-

sammades av skaldens bror Lars, som skrev ett brev till Norling och tackade honom för den förståelse och uppskattning han visat broderns väsen. Det har gått 25 år sedan Oscar Levertins död, en tid under vilken hans minne ”både ringaktats och skändats”. Ingen har skyndat till hans försvar och sökt ge en sann bild av författaren och människan. De har nu Norling gjort, vilket Lars Levertin noterat med tacksamhet. Han ser fram mot att läsa bokens övriga kapitel. ”Är de lika rättvisa och träffande som sidorna om Oscar Levertin, väntar jag mig stort utbyte därav.”¹⁵

21 oktober kommer Norling med ett inlägg i *Nya Dagligt Allehanda*. Han vill i saklighetens intresse upplysa, att *Svenska Dagbladet* på ettårsdagen av Levertins död införde vad som i dag utgör bokens andra kapitel, att *Dagens Nyheter* i två söndagsnummer 1907 tryckte tredje kapitlet – ”När Heidenstam var herre till Naddö” och att *Stockholms Dagblad* publicerat väsentliga delar av fjärde kapitlet, som skildrar Heidenstams 50-årsdag. Han sammanfattar: ”Då hr Björkman dömer mig för dessa partier i mina memoarer, dömer han också ovannämnda tre tidningar.”

Han finner anledning att citera Björkman, när denne förfäktar att vad Norling berättar om de i boken förekommande personerna ”inte äro värre än att man i allmänhet finner dem rätt naturliga”. Norlings slutsats är tämligen självklar: ”Nå, men varför då så mycket oväsen?”

I sin anmälan i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* den 24 oktober nämner Ragnar Sjöberg Böök. Denne hade nämligen tidigt uppträckt Norlings begåvning som litteraturskribent. Han var en gång ett hoppgivande undantag i en för övrigt

medioker kritikerkår. Sedan dess har mycket vatten flutit, men än i dag, menar Sjöberg, råder det inga tvivel att Böök den gången hade rätt. ”Erik Norling hade verkligen stil, psykologisk uppfattning och ett fint sinne för konstnärliga valörer. Han var faktiskt på sin tid en bland det så kallade nittioalets talangfullaste förkämpar.”

Att han aldrig kom att infria de förhoppningar, som knöts till honom kan tillskrivas det faktum att det inte räcker i denna världen att vara talangfull och begåvad; det krävs också övertygelse och vilja. Och det är de senare egenskaperna, som Norling saknar. Därför har han ständigt ändrat ståndpunkt i litterärt, politiskt och till och med religiöst avseende.

Sjöberg vill i sin anmälan av *Mänskligt* något mildra de hårda omdömen som fällt om boken. Han finner dem inte så välbalanserade, som författaren har rätt att förvänta. Visst vänder sig Norling ofta mot sina forna avgudar, men hans bok innehåller i sanningens namn även en god portion beundran för ungdomens idoler Heidenstam och Levertin. I sina mindre avvägda skildringar av litteraturens *dei minores* som Berger och Mörner är han inte ärerörig, inte heller direkt falsk men onekligen vilseledande.

Sjöberg, som genomgående håller en sakligare ton än sina uppretade kritikerkolleger, ser *Mänskligt* som en samling ”rätt oförargliga anekdoter” som det är lätt att skratta åt i en intim krets men som kan väcka förargelse i tryckt form. Våra ögon tycks vara känsligare än våra öron. Norling är uppenbarligen en man som kastar sten på allt, som andra vördar. Hans situation kan knappast vara angenäm och tillskrivs en ”hopplös nevrasteni”.

Sjöberg eftersträvar att vara rättvis och uttrycker därför beundran för Norlings friska, skarpa och eleganta stil. Han vill inte förfalla till att okväda honom utan stannar vid att konstatera att han anser boken vara överflödigt och föga värdig en gentleman. Men hans skildringar är sällsynt levande – det skall ingen fränkänna honom. Någon litterär bragd är inte boken, ”men innan man alltför mycket gisslar den stackars moderne Tersites bör man kanske också ägna en tanke åt, att nittioalet inte bara var vår sista litterära guldålder utan också den litterära förkonstlingens och det tillgjorda estetflabberiets tidsålder.” Allt var minsann inte guld som glimmade på den tiden! Och, påpekar Sjöberg, Norling är själv en ”gengångare från de litterära koteriernas glansdagar”. Han är en viljelös estet, begåvad och en lysande stylist. Slutligen hoppas han att Norling är intelligent nog att inte tillmäta sin bok större betydelse än den har. ”Djupare sett är det rapp journalistik och ingenting annat.”

Kritikernas indignation bör inte tolkas som ett uttryck för moralism i betydelsen sedlighet. Deras harm var djupare än så. Det var Norlings brist på moral, hans oetiska förhållningssätt till vänner och vänskap de reagerade mot. Den verklighet Norling kåserade över i sina högst personliga minnesbilder låg alltför nära i tiden för att man skulle kunna se det löjeväckande som mänskligt. I stället upprörde den trolösa svek. Norling angrep och ironiserade inte på saklig grund i sina personskildringar; han utlämnade, använde brev skrivna i en anda av tillit och fokuserade på händelser och situationer inte för att belysa och förklara utan för att skapa effekter

och poänger. Så kan kritiken mot hans bok sammanfattas. Fem år senare utbröt den stora fejden kring Agnes von Krusenstjernas von Pahlen-serie med dess för tiden avancerade och ohöjda sexuella skildringar. Nu slöt såväl Schiller som Elis Andersson upp på författarens sida. Så fann Andersson inget ”ocker på lystnad” utan menade att allt är ”rent för den rene”.¹⁶ Kritiken mot Norling hade inte dikterats av konservativ moralism utan snarare av avsky för bristande respekt och den svekfulla framställningen av namngivna och kända personer.

Mänskligt blev Erik Norlings sista insats på det litterära området. De många turerna kring bokens publicering och det negativa, inte alltigenom sakliga mottagande den fick i pressen gjorde att han för gott lämnade den kulturella offentlighet som så länge varit hans livsrum. Fortsättningsvis skulle han teckna sig Erik Norling, fastighetsägare.

I ett brev till Hökerberg den 27 oktober 1930 skriver han: ”*Mänskligt* kommer alltid att uppmärksammas och läsas och alltså småningom få ersättning, även om den *nu* skulle trängas undan i handeln!” Norling skulle inte bli sannspådd.

Ett sentida, ytterst träffsäkert och elegant försök till äreräddning av Norling och hans bok gjorde Bertil Malmberg i *Dagens Nyheter* den 10 juni 1956. *Indiskreta memoarer* porträtterar Norlings sammansatta person på ett psykologiskt skarpsynt sätt och analyserar *Mänskligt* insiktsfullt och uppskattande. Essän trycktes om i Malmbergs *Förklädda memoarer*, 1956. Boken drabbade inte bara andra, menar Malmberg, utan även den egna personen. Den var ”lika charmerande och humoristisk i sin exhibitionism som modig i sitt självutlämnande”. Så kos-

tade den också Norling hans framtid som litterat.¹⁷

Det är nu sjuttio år sedan Erik Norling gav ut *Mänskligt*. Själv är han död sedan fyra decennier. Borta är också alla de, vilkas mänsklighet och skröplighet han dristade sig att skildra medan de

ännu ägde lyskraft. Kvar finns dock en bok, som förtjänar att läsas än idag. Humor, mänsklighet, fräckhet och frispråkighet men även vemod och medkänsla är egenskaper som fortfarande får *Mänskligt* att framstå som sällsynt levande.

Noter

1. Norling, Erik G., *Mänskligt*, 1930, s.71–90
2. Brev från Fredrik Böök till Erik Norling 9 januari 1918 (Norlingsamlingen, Norrköpings stadsarkiv)
3. Brev från Fredrik Böök till Erik Norling 29 mars 1918 (Norlingsamlingen, Norrköpings stadsarkiv)
4. Lundstedt, Göran, Ett litteratöröde i *Makten och minnet*, 1990, s. 205–208
5. Michanek, Germund, *Strindberg i karikatyr och skämtbild. Hur vår störste författare hyllades och smädades i sin samtids skämtpress*, 1998, s.III–II4
6. Ibid.s.III
7. Brev från Erik Norling till Axel Lundegård 28 november 1911 (Lunds universitetsbibliotek)
8. Strindberg, August, August Strindbergs samlade verk: [nationalupplaga] 57: *Svarta fanor: sedeskildringar från sekelskiftet* /texten redigerad och kommenterad av Rune Helleday, 1995, s.297
9. Norling, Erik G., *Mänskligt*, 1930, s.184
10. Stolpe, Herman, & Stolpe, Sven, *Svenska bokförläggare i närbild. En bok om litterär affärsverksamhet*, 1964, s.27 f.
11. Ibid. s.119 ff.
12. Stenkvist, Jan, *Nationalskalden. Heidenstam och politiken från och med 1909*, 1982, s.207
13. Brev från Elis Andersson till Lars Hökerberg 25 november 1930 (Föreningen Stockholms företagsminnen)
14. Brev från Erik Norling till Elis Andersson 17 maj 1951 (Göteborgs universitetsbibliotek)
15. Brev från Lars Levertin till Erik Norling 29 december 1930 (Kungliga biblioteket)
16. Sprengel, David, *Förläggarna, författarna, kritikerna. Om Agnes von Krusenstjerna och hennes senaste arbeten. Dokument till ett incidensfall i den nyaste litteraturhistorien och bidrag till en diskussion om Diktning och moral. En kritikerantologi med en efterskrift till Fröknarna von Pahlen av Agnes von Krusenstjerna*, 1935, s.216; 253
17. Malmberg, Bertil, *Förklädda memoarer*, 1956, s.32

Are Waerland och hans bakgrund

S. GUNNAR EDLUND

Are Waerland blev under 1930- och 1940-ta-
A len riksbekant i Sverige som hälsoprofet
och kostreformatör genom sina omfattande fö-
redragsturnéer runt om i landet. Han skrev
också talrika böcker, småskrifter och tidnings-
artiklar, i vilka han gisslade vårt enligt hans
mening förvända levnadssätt med brist på rö-
relse och motion, vår felaktiga kost med dess
övermått av bl.a. kött och ägg samt våra hälso-
vådliga njutningsmedel av typen tobak, sprit
och kaffe.

I stället förespråkade han en lacto-vegetabi-
lisk diet, bestående av grönsaker – fr.a. i obe-
handlad form – och mjölkprodukter, vilken
snart kom att benämnas ”Waerland-kost”, en
”frisksportig” livsstil samt en idealistisk livssyn.
Han fick åtskilliga anhängare, som – i början
under beteckningen ”Solvikingar” – gav hans
idéer ytterligare spridning. En tidning startades
(*Solvikingen*, senare *Waerlands Månadsmagasin*,
slutligen *Hälsa*) och en organisation kom till
stånd (Förbundet Allnordisk Folkhälsa, senare

Hälsofrämjandet). Därmed var grunden lagd till
den moderna s.k. ”hälsorörelsen”.

Emellertid var Are Waerland redan 60 år, dvs.
i det närmaste pensionsmässig, när han påbörja-
de ovannämnda intensiva verksamhet genom att
i Göteborg hålla ett föredrag i ett fullsatt kon-
serthus för nu drygt 60 år sedan eller den 2 april
1937. Hans sysselsättning dessförinnan och hans
allmänna bakgrund är kanske mindre känd,
även för den generation som upplevde honom
som ”hälsoagitor”. För dagens yngre genera-
tion torde han ej vara känd ens till namnet.

Paul Henrik Fager – ty så löd hans verkliga
namn – föddes den 13 april 1876 i den finländska
delprovinzen Västra Nylands huvudort Ekenäs,
då än mer än nu en av Finlands mest svenska stä-
der.¹ Båda föräldrarna tillhörde gamla, övervä-
gande svenskspråkiga bondesläkter, av vilka få-
dernesläkten är belagd sedan 1654.

Fadern Henrik Nicolai Fager (1839–1895) föd-
des i Sunds socken på Åland och kom till Ekenäs
1869, där han därefter verkade som handelsman,

skeppsredare och holländsk vicekonsul. Han annonserade bl.a. asfaltfilt och tjära, tyska äpplen, grisar ”av god race”, vindruvor och salt samt egentillverkad ”fin punsch”. På eget skepp fraktade han varor till och från Hamburg. Efter sin bortgång beskrevs han i en nekrolog som ”en tänkande natur, föga anlagd för bullrande förströelser”, som sökte sin rekreation i ”vitter och bildande läsning”, varigenom han samlade ”vidsträckta kunskaper”.²

1873 hade han ingått äktenskap med Hilda Charlotta Förbom (1851–1934), dotter till en sjökapten i staden och även hon kommersiellt verksam genom att 1886 öppna en Garn- och Tapiserihandel vid torget, vilken hon fortsatte att driva även efter makens död. Båda makarna betroddes med en rad offentliga uppdrag: mannen som ledamot av stadsfullmäktige och kyrkoråd samt som revisor för stadens räkenskaper och hustrun som medlem av skolråd och folkskoleledning och som kassör i Fruntimmersföreningen under 30 år.

I äktenskapet föddes nio barn, sex söner och tre döttrar. Den förstfödde var en son, Berthel Lennart (1874), som dog endast två år gammal i ”strypsjuka”, sannolikt difteribetingad krupp. Den närmast födde Paul, dvs. Are, var således äldst i den uppväxande syskonskaran, vilken ytterligare decimerades genom tredje sonen Gustaf Adolfs död vid knappt två månaders ålder (1878).

Familjen Fager torde ha varit en lycklig familj, varom – direkt och indirekt – ett stort antal bevarade brev från barnen till fr.a. modern bär vittne. I samma riktning pekar den ovan citerade nekrologen, i vilken det om konsul Fager ytterligare säges att han, ”ehuru på mångahanda

sätt fästad vid offentliga värf”, sällan deltog i det allmänna sällskapslivet, ”egnande däremot sin lediga tid åt familjen, där ett exemplariskt hemlif rådde”.

En genomgång av syskonen Fagers öden och – för några av dem i rent bokstavlig bemärkelse – äventyr ter sig av värde ej endast som en bakgrund till Paul Henriks, alias Are Waerlands, senare liv och leverne men även som en tidshistorisk dokumentation, ej minst av den inverkan som fr.a. de politiska oroligheterna i förra sekelskiftets Finland kunde få på en ursprungligen sammanhållen och lokalt väl förankrad familj.

Fjärde sonen i familjen Fager, Carl Michael (1880–1929), flyttade efter grundstudier i Ekenäs och handelsskola i Brahestad till Helsingfors, där han fortsatte studierna vid Polyteknikum (nuvarande Tekniska högskolan). Till följd av den nya värnpliktslagen av 1901³ och de därav föranledda uppböden avbröt han i likhet med många andra finländska ynglingar studierna och lämnade landet. Han begav sig till Tyskland, där han vann inträde vid Tekniska högskolan i Dresden. Ej heller där tycks studierna ha lett till någon examen.

1906 är han åter i Finland och återvänder till hemstaden Ekenäs, där han snart inträder i direktionen för Ekenäs Tryckeri AB och tidningen *Västra Nyland*. Han blir verkställande direktör och en av huvudägarna men därjämte tar staden Ekenäs honom i anspråk bl.a. som hamnchef och som disponent för elektricitetsverket.

När Finland under första världskriget än en gång drabbades av ofärd reste Carl Michael igen till Tyskland och återvände i april 1918 med den tyska Östersjödivisionen⁴ för att i december samma år få uppleva att Finland den 6 december

proklamerades som självständig stat. Han återvände därefter till sin mångskiftande verksamhet i Ekenäs. Efter hans död överläts familjens aktier i tryckeri- och tidningsbolaget till ett konsortium med det legendariska bergsrådet Petter Forsström⁵ i spetsen.

Familjens femte son Helge (1882–1961), senare med efternamnet Waerland-Fager, lämnade också Finland vid sekelskiftet för att studera språk i Uppsala, där han avlade fil.kand.-examen. Han kom 1924 till Svenska riksidsrottsförbundet, där han fram till 1942 var kamrer. I samband med Stockholmsolympiaden 1912 var han knuten till Sveriges olympiska kommitté som sekreterare.

Sjätte barnet och första dottern Eina (1883–1963) blev gift 1908 i Ekenäs med diplomingenjören Fredrik Forsström, bror till ovannämnde Petter Forsström och chef för moderbolaget, dvs. det av fadern grundade företaget Karl Forsström AB. Av deras två söner blev Sigvar industriråd och faderns efterträdare, under det att Börje blev bergsråd och senare chef för Lojo Kalkverk efter den barnlöse farbrodern.

Andra dottern Ruth (1885–1957) blev fil.mag. och fick anställning som lärare vid svenska skolan i Tavastehus. Hon förblev ogift och flyttade senare hem till Ekenäs, där hon skötte den åldrande modern.

Tredje och sista dottern Ellen (1888–1964) studerade medicin i Uppsala och avlade med.kand.-examen. Hon gifte sig därefter med sin kurskamrat Ruben Holmström (1888–1959), sedermera välkänd psykiater, överläkare och styresman vid Östra sjukhuset i Malmö samt medicine hedersdoktor vid Lunds universitet.

Nionde och yngsta barnet i den Fagerska fa-

miljen var sonen Alf (1891–1980), som 1912 vann inträde i Kejsarliga kavalleriskolan i staden Twer, senare benämnd Kalinin. Med färsk officersfullmakt deltog han som kornett på rysk sida i första världskriget, blev befördrad till löjtnant i maj 1916 och tillfångatogs sommaren samma år av österrikarna. I fångläger tillbringade han två år och anslöt sig efter frigivningen i juli 1918 till den av Mannerheim nyuppsatta finländska armén, där han i maj 1919 avancerade till ryttmästare. I februari 1920 begärde han emellertid avsked, enligt vad som uppgavs på grund av det intrigspel, som riktades mot alla f.d. ryska officerare från både ”jägarofficerare”,⁶ mestadels svenskspråkiga, och andra officerare, övervägande finskspråkiga, i den nya armén.

Efter några år i USA återvände Alf Fager 1928 till Finland och Ekenäs, där han förvärvade ett par stadsfastigheter, bl.a. hemgården vid torget, den s.k. Fagerska gården, genom inlösen från släktingarna, samt ett större lanthemman. Han deltog i både Vinterkriget (1939–40) och Fortsättningskriget (1941–44) men levde eljest ett lugnt liv fram till sin död vid 88 års ålder. Enligt hans testamente erhöll Ekenäs stad en av stadsfastigheterna samt stora landområden i skärgården och stadens museum hans betydande vapensamling under det att hans boksamling tillföll Åbo Akademi. Hans porträtt i olja finns att beskåda i Ekenäs stadshus och ett annat porträtt i full uniformsmundering på muséet i anslutning till vapensamlingen. Parken vid Ekenäs kyrka gavs namnet ”Alf Fagers park”.

Det är nu hög tid att återvända till den äldste i den Fagerska barnaskaran Paul Fager eller – som han från 1912 och allt framgent kallade sig – Are Waerland. Han genomgick fyraklassig ele-

mentarskola i Ekenäs och fortsatte därefter studierna vid Nya svenska läroverket i Helsingfors, där han blev student 1894. Efter en tid till sjöss inskrevs han sannolikt hösten 1896 vid Helsingfors-universitetets filosofiska fakultet med historia och filosofi som huvudämnen. Samtidigt anslöt han sig till den anrika och stridbara Nylands nation.⁷ Av studiekamraterna från denna tid blev några hans vänner och meningsfränder för livet, såsom Georg von Wendt, Oswald Sirén och Hugo J. Ekholm.⁸

Redan under studietiden engagerade sig Paul i folkbildningsarbete, och han blev snart en välkänd och uppskattad föreläsare i finländska föreläsningsföreningar. Hösten 1900 ledde han, utsänd av Nyländska avdelningen, en kurs i Lovisa som ett led i förberedelserna till en planerad folkhögskola därstädes (vilken kom till stånd 1905). Om denna kurs berättar Paul i ett brev att han fick ”ta en dust med Lovisa-fruarna”, som önskade direkt inflytande på kursen och som ”inlade sitt veto mot min plan att anordna för eleverna diskussionsaftnar i veckan med ett litet av eleverna utfört program osv”. Det slutade dock, skriver han, med seger för ”pojkspolingen Fager”, Lovisa-fruarna fick dra sig tillbaka och antalet kursdeltagare blev större och större. Stor hjälp hade han av sin ”jaktkamrat” Ossian Reuter, då redaktör för tidningen *Östra Nyland* med placering i Lovisa.⁹

Samma höst 1900 var Paul bjuden till 1600-talsgodset Sarvlax på middag hos Viktor Magnus von Born. Paul skriver: ”Med Born själv och hans utomordentligt söta friherrinna hade jag den äran att få föra ett längre samtal”. Den ”söta friherrinnan” var von Borns maka i andra giften

Clara Grafström (1868–1905), dottersondotter till skalden Frans Mikael Franzén.¹⁰

Våren 1901 ledde Paul kurser vid folkhögskolan i Östersundom, en by i Sibbo, ett par mil öster om Helsingfors, dock med avbrott för blindtarmsoperation på ”Diakonissan”, dvs. Diakonissanstaltens sjukhem i Helsingfors. Operatör var ingen mindre än Ossian Schauman (1862–1922), då överläkare, senare professor och grundare 1921 av Samfundet Folkhälsan.¹¹ Hösten samma år kallades Paul till Åland som föreståndare och rektor för folkhögskolan vid Finström, där han stannade ett år.

Som redan tidigare framgått var Finland vid sekelskiftet ännu ett ryskt storfurstendöme, dvs. en autonom del av det ryska imperiet. Storfurste enligt den ännu gällande gustavianska regeringsformen av 1772 var ryske tsaren med en generalguvernör som ”platschef” i Helsingfors. Vid denna tid var tsar Nikolaj II storfurste och den ryske infanterigeneralen Bobrikov generalguvernör.¹²

I likhet med andra finländska patrioter vantivdes Paul Fager i hög grad med den ryska regimen, som alltmer präglades av våld och förtryck. Det s.k. Februari-manifestet, ett kejsarligt påbud av den 15 februari 1899, innebar bl.a. att finländska rikslagar här efter skulle beslutas av Kejsaren och det ryska riksrådet och ej som tidigare av Kejsaren och Finlands lantdag i förening. Detta manifest inledde en period av aktiv förryskningspolitik i Finland och utlöste både inom och utom landet en våg av protester och politiska aktiviteter, i vilka ”Nylänningarna”, dvs. medlemmar av Nylands nation, tog livlig del.

I ett brev av den 4 mars 1899 till sin mor (”Kjära Mutter”) beskriver Paul situationen:

Personerna på bilden är från vänster Tor Aschan (sedermera läkare), Johannes Sundvall (sedermera professor vid Åbo akademi) och Paul Fager (sedermera Are Waerland). – Foto från år 1898, tillhörigt Ekenäs museum.

”Förhållandena äro på alt sätt sorgliga och betrykta. – I går reste Koskinen till utlandet. Finska partiet står sålunda utan ledare och svenska partiet är delvis splittrat på grund av delningen inom senaten vid manifestpromulgeringen. Men ett förenar dock allas sinnen: den gemensamma faran och den gemensamma kärleken till fäderneslandet. Partierna arbeta i största endrägt och Nyländska Nationshuset, svenskhetens starkaste bålverk i landet, fick i går upplefva åsynen av en större samling fennomaner och svekomaner inom sina väggar. Här arbetas nämligen nät-

ter och dar på alla håll och kanter under näsan av bobbans köpta hundar. Leo Mechelin är ständigt förföljd av slika individer och landets mest betydelsefulla män hafva under de senaste dagarna emottagit sina bref uppbrutna efter det de genomgått bobbans svarta kabinet”.¹³

Paul gjorde också åtskilliga segelturer tillsammans med brodern Helge och andra Nylänningar över Bottenhavet med den illegala oppositionstidningen *Fria Ord*, som trycktes i Stockholm och fick stor spridning i Finland trots myndigheternas energiska undertryckningsåt-

gårder. Tidningen utkom under åren 1900–05 med fil.dr. Arvid Neovius (1861–1916) som redaktör.

Studierna kom under denna oroliga tid i efterhand. I ovan citerade brev skriver Paul: ”När jag får tentera kan jag icke ännu på grund av dessa upptagna förhållanden säga. Dr Grotenfelt har händerna fulla med medborgerliga värf. Hem kommer jag väl inte förrän jag fått historien klarerad”.¹⁴ Dock tog han sig tid att skriva böcker. 1899 utkom Paul Fagers första tryckta skrift, *Minnesblad ur Fiskars Bruks historia 1649 – 1899*. Samma år utkom ett litet häfte, *Gunnars sagor*, som såldes ”till förmån för folkbildningen”.

1901 utgav Fager anonymt ännu en liten skrift, *Moab i sin örtagård*, i vilken han riktade stark kritik mot det rådande politiska systemet. Den något märkliga titeln har sin särskilda historia. I systemet ingick att alla tryckta skrifter måste godkännas av tjänsteförrättande censorer eller ”pressombudsmän”. En av dessa vid namn Petander ansågs i någon liten mån resonabel, varför skriften företeddes för honom. Efter att ha tagit del av innehållet blev denne mycket bekymrad men lovade slutligen godkänna broschyren under förutsättning av att den försågs med ”en religiös inledning”. Fager satte då ihop en text i bibelstil, som föregavs vara ett citat från ”Moabs 29. Vers” och som fick inleda den i övrigt rent politiska texten samt försåg skriften med en titel, som hänsyftade på detta ”citat”. Den undgick därigenom indragning!¹⁵

Efter ytterligare ett par liknande skrifter, skådespelet *Mjölnar Missnöjd* (1901) och – under pseudonymen Ragnar Dag – det femaktiga dramat *Väld och lag* (1902), båda med motiv från

oroligheterna i samband med Februari-manifestet, kände Paul marken brinna under fötterna och efter avslutad tjänstgöring på Åland lämnade han landet utan att ha ”klarerat” vare sig historien eller filosofin.

Han begav sig nu via Sverige till England och återupptog filosofiska studier, först i Edinburgh, sedan i London. Här vaknade hans medicinska intresse, delvis sammanhängande med egna svåra sjukdomsupplevelser under tidigare studieår. Han mottog starka intryck från den engelske naturläkaren Alexander Haig och senare – efter att ha överflyttat studierna till Paris – från patologiprofessorn Charles Jacques Bouchard vid Sorbonne-universitetet, vilkens föreläsningar han besökte.

När han ännu var kvar i London fick han våren 1904 besök av modern Hilda Fager och systerkonen Helge och Eina. Modern berättar i bevarade dagboksanteckningar livfullt, detaljrikt och med stilistisk finess om alla Londons sevärdheter, bl.a. om det imponerande Kristallpalatset, ”120 gånger större än Ekenäs torg”! Paul deltog i rullskosporten på palatsets stora rullskobana, under det att Helge och Eina roade sig på en elektrisk rullande trottoar. Den 13 april skriver hon: ”Pauls födelsedag firades med herrligt väder och stor kanonad vid Porth Arthur. Dagen till ära sköt japanerna ryska flaggskeppet Peter Pauloff med amiral Makaroff och hela besättningen (800 man) i sank”.¹⁶

Efter några års utlandsvistelse återvände Paul Fager till Norden och gjorde först ”en stormig come-back” (Olle Leino) i hemstaden Ekenäs. Där hade några av stadens ledande män våren 1906 bildat en konstitutionell förening. W. E. Nordström skriver: ”Föreningen råkade dock

snart i skuggan för en helt ny arbetarförening – den tredje i Ekenäs – som hade Paul Fager till upphovsman och som växte fram lik en virvelvind samt väckte ett enormt uppseende. – Fager hade återvänt från vandringsår i främmande länder och var laddad med intryck. Han hade där till lärt sig en demagogisk teknik, som åstadkom mycken förvirring.¹⁷ Den Fagerska föreningen fick namnet *Frisinnade Arbetarföreningen* och hade nykterhet som en viktig programpunkt.

Hösten 1906 var det också nära att Paul Fager hade blivit ”tidningskung” i Ekenäs. Han tillkännagav i varje fall sin avsikt att överta en aktiepost i tidningen *Västra Nyland*, som skulle ha tillförsäkrat honom majoritet samt ansvaret för tidningens redigering. Så blev det nu inte utan aktierna hamnade till övervägande del hos brodern Carl-Michael. Sina lärdomar drog emellertid Paul av dessa ”stormiga” år. I *Västra Nyland* skrev han: ”Jag har mer än en gång under de senaste åren lärt mig det fria ordets, den fria kritikens och den fria oppositionens rätt och betydelse i allt samhällsliv”.

Han flyttade nu till Sverige och bosatte sig i Uppsala, där han de närmaste åren vid universitetet åhörde medicinska och filosofiska föreläsningar. Samtidigt återupptog han sitt folkbildningsarbete i form av medverkan vid olika föreläsningföreningar runt om i landet¹⁸ och kortvariga anställningar som folkhögskollärare, bl.a. i Blekinge¹⁹ och i Dalarna. I Leksand ingick han 1913 sitt första äktenskap med Maria (Maja) Ljunggren, konsulsdotter från Helsingborg. Året innan hade han blivit svensk medborgare och även, som tidigare nämnts, antagit namnet Are Waerland, sannolikt under intryck från en resa i Norge.

Redan nu började Waerland ge spridning åt sina idéer om kostens betydelse för hälsan genom att under några år engagera sig i ett vegetariskt pensionat i Uppsala²⁰ och genom sin lilla bok *Vägen till kroppslig och andlig hälsa* (1915). Sin egen kroppsliga hälsa befordrade han möjligen genom bandyspel – åtminstone sågs han av och till vid bandybanan tillsammans med bl.a. medicinarna Sune Lison Almkvist och Herbert Olivecrona samt teologen Paul Sjöberg.²¹ En annan vän under Uppsalatiden synes ha varit den socialdemokratiska politikern och senare ecklesiastikministern Arthur Engberg.²²

Från denna tid föreligger ett intressant dokument i form av ett bevarat vykort till yngste brodern Alf under dennes krigsfångenskap i närheten av den österrikiska staden St Pölten och med Sofia Bernadotte²³ som avsändare. På kortet, daterat Stockholm den 3 november 1916 och adresserat ”Lieutnant” Alf Waerland, står följande kanske inte helt språkriktiga tyska text: ”Sehr verehrte Leutnant Waerland! Da ich bei einem Besuch bei Ihren Bruder Rektor Waerland in Uppsala von Ihren Gefangenschaft gehört habe und da Ihre Adresse bekommen habe, als ich erzählte dass ich in der 'Buchbureau' für Gefangene arbeite, habe ich nun einige Bücher zum Ihnen geschickt. Vielleicht können es Ihnen eine kleine Freude bereiten. Bitte schreiben Sie doch ob Sie lieber Deutsche oder Schwedische Bücher haben wollen? Ihre ergebenen Sofia Bernadotte”.

När Sigtunastiftelsens folkhögskola inledde sin verksamhet 1917 tillhörde Are Waerland dess första lärarkollegium tillsammans med Ruth och Manfred Björkquist, Nils Palmgren, Mårten Fryklund m.fl., vilket en bild i Sigtunastiftelsens

25-årsskrift bekräftar. Av ”Redogörelse för Sigtuna Folkhögskola under läsåret 1917–1918 avgiven av Manfred Björkquist, skolans föreståndare” (1919) framgår att Are Waerland är anställd som ”föreläsare under vinterkurserna” under det att Mårten Fryklund och Nils Palmgren betecknas som andre resp. tredje lärare. Enligt samma redogörelse var Waerlands ämnen geografi, folkhushållningslära, naturlära och hälsolära samt till viss del modersmål och matematik. Han hade också lett en studiecirkel över ämnet ”Den materialistiska och idealistiska världsåskådningen i sina grunddrag: Utvecklingsläran och religionen”.

Av protokoll från skolstyrelsens konstituerande sammanträde den 1 mars 1917 å Svenska sällskapet för nykterhet och folkuppfostran lokal i Stockholm framgår att ”skriftställaren och f.d. föreståndaren vid Ålands folkhögskola Are Waerland” antogs till ”extra lärare” vid skolan och ”skulle herr Waerland i denna sin egenskap äga att åtnjuta en aflöning av 2000 kr per år jämte fri bostadsvåning med värme och lyse”. Mårten Fryklund antogs under enahanda villkor, dock att han också utlovades städning av bostaden! Samtidigt antogs Manfred Björkquist till ”t.f. föreståndare” till dess platsen ”blefve med ordinarie innehavare besatt”.

Folkhögskolan invigdes med en enkel högtidlighet Lutherdagen den 31 oktober 1917. Sannolikt i anslutning härtill – kanske någon dag tidigare eller senare – avhölls en Folkhögskoleafton i Stadshotellets festsal, vilken enligt referat i *Sigtuna Nya Tidning* (2.II.1917) var besökt ”av så många åhörare som den stora salen kunde rymma”. Samkvämet inleddes med musik varefter ”skriftställaren Are Waerland hälsade de närvarande välkomna”. (Rektor Björkquist angavs på

grund av resa vara förhindrad att närvara). Efter ett anförande av Mårten Fryklund och unison sång av ”Framåt, framåt på ljusets bana” uttalade enligt referatet ”rektor Waerland” Sigtuna folkhögskolas tanke ”i ett mycket sympatiskt anförande”.

Underlaget till detta anförande torde ha varit en cirkulärartikel, som han tidigare under hösten fått införd i flera tidningar, bl.a. i *Svenska Folkviljan* den 20 oktober under rubriken ”En ungdomens skola i sagornas stad”. Folkhögskolans uppgift är, skriver han, att ”samla de unga några korta stunder i själva brytningstiden mellan barndomens sagovärld och det stundande livets hårda allvar”. Hon vill ge dem ”ett bärande och förpliktande minne genom livet av en ungdomens fest vid kunskapens bord i idealernas höga salar”. Men det är ej tillräckligt med vackra stämningar och kraftiga viljeimpulser. ”Hon är en skola. Och en skola är en plats, där man arbetar och där intet vinns utan arbete”.

Såsom grundad av Sigtunastiftelsen ser Sigtuna nya folkhögskola ”i kristendomen den fasta grund, på vilken ett sant ideellt, för livet bestående folkhögskolearbete kan bygga”. Därvid känner hon sig ”i släkt med den unga svenska kyrkan, där denna i reformationens anda kämpar för en vidgad, fördjupad och renad kristendom”. Folkhögskolan vill bliva, skriver han slutligen, ”ett hem, där envar får vara sig själv utan att bli missförstådd, där envar får hjälp att finna sig själv, sin väg i livet, sin plikt i samhället, sin plats i det nya Sverige, som vi längta efter”. Efter anförandet gav publiken sitt erkännande ”medels starka applåder”, varefter sjöngs unisont ”Härlig är jorden” och ”Du gamla, du fria”.

Enligt styrelseprotokoll av den 28.9.1917 beslöts med avseende på Waerlands tjänstgöring att han "under vinterkursen skulle äga endast 3-månaders tjänstgöringsskyldighet, hvarjämte han, då bostad inom Stiftelsens byggnader ej kunde beredas honom, skulle äga att utfå 500 kr såsom hyresersättning". I protokoll från den 19.4.1918 berättas dock att en "skrifvelse" från Waerland upplästes, "däri han på uppgifna skäl uppsade sin lärareplats vid skolan". Skrivelsen i fråga, daterad den 20 april 1918, hade följande lydelse: "Då jag på grund av de särskilt i hygieniskt avseende högst otillfredsställande bostadsförhållandena i Sigtuna, ävensom omöjligheten att finna en bostad med tillräckligt och lämpligt utrymme, i förening med de av dyrtiden förorsakade livsmedelssvårigheterna, ser mig tvungen att flytta min familj till vårt landställe i Skåne, får jag härmed vördsamt anmäla att jag icke på grund härav ser mig i tillfälle att antaga ett eventuellt erbjudet lärarengagemang vid skolan för nästkommande läsår".²⁴

Are Waerlands familj bestod vid denna tidpunkt ej endast av hustrun Maja. Den 17 juni 1916 gifte sig i Stockholm Ares bror Helge med Majas syster Torborg. Äktenskapet blev tragiskt kortvarigt. Vid deras son Stig Torbjörns födelse avled Torborg den 18 mars 1917 i Lund. Till sin mor skrev Are den 17 december 1917 att han och Maja nu "tagit hand om lilla Stig", möjligen i egenskap av faddrar. Hur länge detta omhändertagande varade är okänt. Familjen bodde de närmaste åren i Riseberga, nära Klippan i Skåne. Beträffande tjänsten vid folkhögskolan säges i 25-årsskriften att från hösten 1918 "Josef Kyhle tog vid, där Are Waerland slutat".

Sitt författarskap fortsatte Waerland emellertid men hans skrifter från denna tid hade övervägande filosofiskt eller psykologiskt innehåll med titlar som *Känn dig själv* (1917), *Ande eller materie* (1919), *Tänkens makt* (1920) och *Idealism och materialism* (1924). Han utgav även *Nordens ande* (1913), ett stycke nationalromantik, *Skall jag taga vara på min broder* (1915, nionde upplagan 1917), ett inlägg i alkoholdebatten, samt i samma ämne *Hur vi skola göra det "osannolika" möjligt* (1916) och *Varför jag är förbudsvän* (1921). *Brev till en dalkarl om kriget* (1915) har formen av en fredspredikan med polemik mot såväl radikalpacifister och försvarsnihilister som krigsivrare och "militarister".

År 1920 utkom *Proletariatets diktatur*, en svidande uppgörelse med Lenin och bolsjevismen. Den trycktes i flera upplagor och utkom även på tyska (*Die Diktatur des Proletariats*, 1921) med förord av en tysk historiker, professor Fritz Arnheim, vilken betecknade den som "glänsande skriven och historiskt värdefull". Tjugo år senare återkom Waerland till ämnet i en liten broschyr *Gåtan Ryssland* (1941), vari han skildrade Stalin och dennes blodiga regemente samt den finländske medlöparen Otto Wille Kuusinen, vilken han beskrev som "Finlands utkorade bödel". De historiska partierna i denna skrift synes huvudsakligen vara hämtade, delvis ordagrant, från två böcker av den då mycket uppmärksammade Rysslandskännaren Rütger Essén, nämligen *Från Östersjön till Stilla havet* (1924) och *Den ryska ekvationen* (1940), dock utan att källorna anges.²⁵

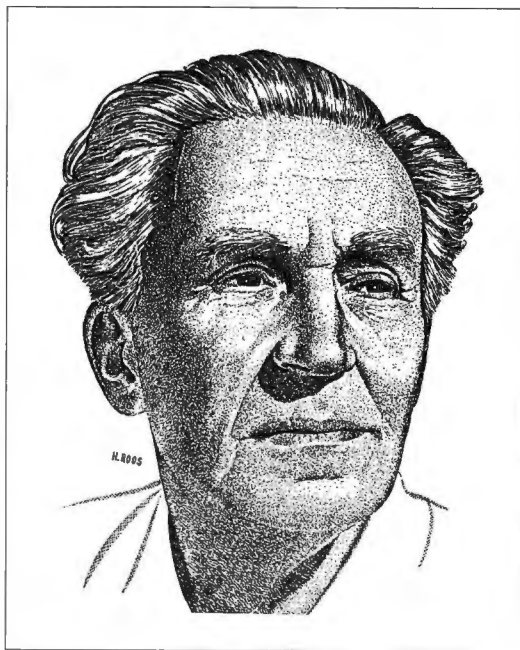
Waerland återupptog också sin verksamhet som föreläsare och han rapporterar i ett brev till modern 1922 om den "stora turné" i Sverige,

som han just skall påbörja. Enligt samma brev hade han i Stockholm mött sin tidigare lärare vid Elementarskolan i Ekenäs Albert Wialén och i dennes sällskap Emma Irène Åström, tidigare lektor vid seminariet i Ekenäs och på sin tid uppmärksammas som Finlands första kvinnliga filosofie magister.²⁶

Stort uppseende väckte Are Waerland 1924 med boken *När länkarna brista*. Han kritiserade däri den rättsliga processen och domslutet efter det s.k. Hammarby-mordet den 1 december 1913, varvid en apotekare i Upplands-Väsby norr om Stockholm hade bragts om livet. Waerland framlade en rad indicier, som pekade mot en lätt identifierbar läkare vid Löwenströmska lasarettet som förövare av dådet. Boken renderade honom åtal för förtalsbrott och han tilldömdes tre månaders fängelse och 10 000 kr. i skadestånd. Därjämte togs boken i beslag. Till Waerlands försvar uppträdde oombedd juris professor Wilhelm Lundstedt med skriften *Hammarby och lagarnes helgd* (1926). I sin bok *Hammarbymordet* (1952) riktar advokaten Yngve Lyttkens stark kritik mot Waerlands bok och anser sig helt kunna frikänna den däri utpekade gärningsmannen. Anmärkningsvärt är dock att Lyttkens ej med ett ord omnämner Lundstedts bok. Mordet är fortfarande ouppklarat.

När Waerland långt senare av en god vän, frisksportaren Agne Windmark, tillfrågades hur det hade varit att sitta i fängelse, skall han ha svarat, rodnande och mycket vresigt: ”I England är det en oskriven lag att aldrig nämna för någon om ett avtjänat straff. När celldörren stängts bakom honom, är minnet för alltid utplånat”.²⁷

Efter att ha avtjänat sitt fängelsestraff i Kristianstad lämnade Waerland på nytt landet och bo-

Are Waerland. Teckning av H. Roos.

satte sig för ett par år i den italienska staden Alassio, därefter åter i London, närmare bestämt i förstaden Wimbledon. Efter ytterligare studier och livsföringsexperiment, fr.a. på sig själv, publicerade han där sitt huvudarbete *In the Cauldron of Disease* (1934), senare översatt till svenska under titeln *Isjukdomarnas häxkittel* (1952). Han återvände till Sverige 1936 och påbörjade följande år den intensiva agitation i tal och skrift, som gjorde honom känd i hela Norden.²⁸ Hans rika intellektuella utrustning i förening med utpräglade folktalartalanger åstadkom stor publiktillströmning vid hans framträdanden, inte bara i Sverige och Finland utan även i Norge och t.o.m. på Island, där han gjorde stor succé genom att tala på isländska.²⁹

Fram till början av 1950-talet skrev Waerland drygt 30 böcker av växlande omfattning, vari hälso-problemen belystes ur olika vinklar, visserligen inte utan upprepningar. De mest kända torde vara *Kräftans grundorsaker*, *Hörnstenen i hälsans rike* och *Den stora kraftcentralen*, alla tre från 1937, *Omvändelsen till livet* (1942) och *Hälsans utvalda folk* (1941), av vilka den sistnämnda skildrar hunza-folket, ”ett folk utan sjukdomar”, bosatt på nordslutningen av en av Himalayas dalgångar.

Are Waerlands första äktenskap slutade med skilsmässa 1929. Det andra ingicks 1938 med danskfödda Inger von Blichfeldt, som kom att djupt engagera sig för makens idéer, som hälso-rådgivare och författare. Under namnet Inger Waerland skrev hon bl.a. *Bröd av nässlor, té av örter, mat av ogräs* (1940, utgiven av Hushållens kristidskommitté), *Säg mig vad du äter – och jag skall säga dig vem du är* (1941) samt *Moder och barn* (1942). Om hennes egen väg från sjukdom till hälsa skrev Waerland boken *Ett kvinnoöde* (1939). Även detta äktenskap avslutades genom skilsmässa.³⁰

Are Waerlands tredje hustru blev 1946 författarinnan Ebba Langenskiöld-Hoffmann, född i Stockholm 1897 som dotter till Finlandsbördige jur.dr Karl Langenskiöld och Alba Ekman.³¹ Hon utgav ett antal diktsamlingar, den första 1918 (*Mina tankar*) under pseudonymen Marit Lang. 1922 gifte hon sig med tyske legationsrådet Eduard Hoffmann, som avled 1940. Bland hennes övriga produktion kan nämnas sagor och lyriköversättningar, fr.a. från tyska (bl.a. R. M. Rilke) och italienska. 1940 utkom *Ensamma vägar: En hälsning till sjuka och ensamma* under pseudonymen Margit Lavoni (hennes mormor

var född Lavonius) och 1941 *Historiens epoker efter Edgar Dacqué*. Som Ebba Waerland skrev hon en rad hälsoböcker, bl.a. *Hur sjukdomarna fullständigt utrotas* (1947) och *Waerland- Terapierna* (1955) samt ett antal skrifter tillsammans med maken.³²

Are Waerlands samtliga tre äktenskap var barnlösa. I maj 1952 fick han dock vid 76 års ålder – som frukt av en tillfällig kärleksförbindelse med en kvinna, som länge hängivet arbetat för hans idéer – en dotter, vilket medförde att även hans tredje äktenskap upplöstes.

Efter krigsslutet 1945 företog Waerland omfattande utlandsturnéer med föredrag bl.a. i Tyskland, Schweiz och USA. Hans sista bok utkom i Tyskland 1953 med titeln *Der Weg zu einer neuen Menschheit*, även denna senare översatt till svenska (*Vägen till en ny mänsklighet*). Den 20 november 1955 avled Are Waerland i Alassio, där han de sista åren varit bosatt. Säsom dödsorsak angavs ”hjärtattack”, rimligtvis en hjärtinfarkt.

Kontakten mellan Are och Ebba Waerland bröts aldrig, och vid Are Waerlands bortgång var Ebba Waerland närvarande, och hon ensam undertecknade hans dödsannons. Hon behöll också namnet Waerland till sin egen död vid 83 års ålder 1981 i den lilla schweiziska byn Seewisdorf.

Att bestämma Are Waerlands position i religiöst och filosofiskt hänseende är ej helt lätt. Sina tankar i dessa frågor kläder han ofta i en poetisk språkdräkt, som är vacker och njutbar men ej sällan svårtolkad. Han illustrerar sina tankegångar med talrika citat från andra författare, vilka – i den mån det rör sig om primärcitat – röjer stor beläsenhet, men också med rikligt anekdotiskt material, svåridentifierbart till tid, lokal och person och därmed kanske ofta av be-

gränsat värde. Inte sällan innehåller hans skrifter också svårförenliga eller rent motstridiga budskap.

I ett stort antal böcker – förutom de redan nämnda även *Odödlighetsproblemet* (1951) och, postumt utgiven, *Livsåskådning och personlighet* (1960) – går han med folkbildarens intensitet och med pedagogiska upprepningar och kursiveringar till storms mot den materialistiska världsuppfattningen och livsåskådningen. Gentemot denna förfäktar han en idealistisk livssyn, som ”i det sinnliga endast ser symboler eller ett teckenspråk för en högre verklighet”.

Vad gäller hans inställning till religionen, betecknar han sig hela livet som kristen, och hans tidigare citerade framhållande av kristendomen som en fast grund för folkbildningsarbetet är inget enstaka, av den aktuella situationen framdrivet uttalande. Tvärtom kan man genom hela hans produktion finna liknande utsagor. I *Brev till en dalkarls* skriver han exempelvis: ”Ty endast det sant kristna sinnelaget, förverkligat av varje man och kvinna i deras eget liv, skall göra slut på krigen”.

Men Waerland var ingen kyrkokristen. Han skildrar sin uppväxtmiljö som varmt religiös men med starka inslag av dogmatism. Om sin mor skriver han att hon trodde ”i motsats mot mig” på kyrkans lära om att ”Kristus var Guds enfödde son, som Gud offrade på korset för världens synder”. Själv uppfattar han Jesus som en människa, ”visserligen enastående”, och han hänvisar i sammanhanget till Viktor Rydberg, vilkens syn han säger sig ”helt och fullt” dela.³³

I boken *Idealism och materialism* talar Waerland om Gud som ”en personlig Gud, en levande verklighet och icke någon naturkraft” och

han hävdar att ”all panteism är närbesläktad med materialismen”. I samma bok talar han emellertid också om Gud som ”ett världsmedvetande, en världssjäl” och som ”det hela universum omspannande och över detsamma höjda medvetande eller väsen, som vi måste anse som tillvarons i högsta mening levande bärare, styresman och upphov”. Han framhåller ofta naturen, det naturenliga och naturgivna som förebilder och riktmärken.

Kanske kan man karakterisera Are Waerlands åskådning som en i kristendomen förankrad naturmystik med panteistiska och evolutionistiska inslag. Försök har visserligen ej sagnats att sätta andra namn på hans åskådning. Så har man t.ex. velat knyta honom till 1930-talets auktoritära idéströmningar och tyckt sig spåra drag av elitism och rasism. Sant är att han med stor beundran och inlevelse skildrar våra förfäders och då fr.a. vikingarnas livssyn (*Vår urgrund*, 1937) och även här och var talar om ”det germanska blodet” och överhuvudtaget om nordmännens och germanernas förträffliga egenskaper. Men många av dessa tankar och formuleringar var under den aktuella tidrymden i stor utsträckning allmängods och förekom inte minst hos de svenska tänkare som han ofta hänvisade till: Pontus Wikner, Vitalis Norström och fr.a. Viktor Rydberg.³⁴ För Waerlands del utlöste dessa tankegångar veterligen ej några politiska aktiviteter. Hans broschyrer om det tsaristiska, leninistiska och stalinistiska Ryssland torde ha tillkommit mera av nationella och historiska skäl än av politiska eller ideologiska.

Hur ligger det då till med Waerlands hälsoevangelium? Har det något bestående värde och tål det en kritisk granskning av vår tids ögon?

Därtill kan följande sägas: När samtida läkare beskyllde Waerland för ovetenskaplighet, skedde detta ej utan fog. Han grundade sitt budskap på intuition och på vidsträckt beläsenhet i medicinsk och närliggande litteratur men först och sist på personlig erfarenhet – av sin egen väg från sjukdom till hälsa och genom iakttagelser hos skaran av anhängare. Denna skara växte visserligen till tämligen ansenliga mått, men inte var det fråga om vetenskap i vedertagen mening.

Såväl Waerland själv som många av hans meningsfränder klagade tid efter annan över att våra medicinalmyndigheter ställde sig avvisande till kliniska prövningar av det waerlandska kostsystemets värde som profylax och terapi. Det kan då noteras att Axel Höjer, dåvarande Medicinalstyrelsens chef 1935–52, i sina memoarer (*En läkares väg*, 1975) hävdar att han vid ett tillfälle inbjöd Waerland att sända sina fall för kostnadsfri undersökning å sjukhus före och efter en kostomläggning eller råkostkur, men att Waerland avböjde. Han skall därvid enligt Höjer ha hänvisat till att ”hans hustru tyvärr vägrade att gå med på försöket”.

Hur det nu än förhöll sig därmed är det anmärkningsvärt att såpass många av Waerlands påståenden visat sig hållbara ännu i vår tid trots hans ovetenskaplighet. Några exempel: det animaliska fettets medverkan vid uppkomsten av hjärt- och kärlsjukdomar, det raffinerade sock-

rets roll vid tandröta (en av Waerlands kanske mest omdiskuterade skrifter bar titeln ”Död åt det vita sockret”!) växtfibrernas betydelse för en normal tarmfunktion³⁵ och – inte minst – vådan av kemiska tillsatser i födan och annorstädes. Are Waerland var en miljökampe flera decennier före det att miljövärden blev en angelägenhet för snart sagt alla grupper och partier i vårt land.

Att därjämte åtskilligt i den waerlandska förkunnelsen visat sig vara överdrivet, tvivelaktigt eller felaktigt är ostridigt. Men detsamma gäller nog många andra budskap, även sådana som från vetenskapligt håll presenterats som ”medicinska sanningar” men som visat sig ha tämligen begränsad giltighetstid.

Den 1978 nybildade sammanslutningen ”Svenska läkares förening för biologisk medicin”, som kom att omfatta cirka 250 läkare med svensk legitimation och med professor Olov Lindahl i spetsen, fann skäl att förse första numret av sin tidskrift *Biologisk Medicin* med Are Waerlands porträtt i hans egenskap av ”den svenska hälsorörelsens grundare”.

Måhända är det nu dags att även från ”skolmedicinskt” håll kosta på sig erkännandet att Are Waerland i många avseenden var en banbrytare och föregångsman. Nog tålte han – i likhet med sin landsmaninna Lotta Svärd – något att skrattas åt men kanske ”mera hedras ändå”.

Noter

1. Staden Ekenäs, grundad omkring 1530 av riksrådet Erik Fleming och försedd med stadsprivilegier 1546 av Gustav Vasa, firade 1996 sitt 450-årsjubileum i närvaro av Sveriges kungapar, enligt uppgift det första kungabesöket någonsin i stadens historia. I anslutning till jubiléet utkom ett bildverk med titeln *Ekenäs – Kungens stad* (Ekenäs 1995) med Vidar Lindqvist och Henrik Cederlöf som utgivare. Av drygt 200 äldre fotografier i detta verk är omkring hälften hämtade från "de Fagerska bildsamlingarna". Flertalet av samlingens bilder har tagits av Paul Fager, som införskaffade sin första lådkamera redan 1896, de övriga av brodern Carl-Michael. En av utgivarna (Lindqvist) skriver i förordet: "Jag vågar påstå att speciellt de Fagerska bildsamlingarna berikar detta verk".
2. Tidningen *Västra Nyland* 28.5.1895.
3. 1901 års värnpliktslag innebar i praktiken att den existerande finska armén upplöstes och de värnpliktiga finländarna införlivades med ryska armén. En medborgaradress med närmare en halv miljon underskrifter överlämnades samma år i protest mot lagen. Paul Fager var en energisk insamlare av underskrifter.
4. Greve Rüdiger von der Goltz (1865–1946) var under första världskriget tysk generalmajor och fick i mars 1918 befälet över en specialstyrka, omfattande inemot 9 500 man, som under beteckningen Östersjödivisionen avseglade från Danzig och landsteg i Hangö den 3 april. Den framryckte mot Helsingfors och befriade staden den 13 april från "de röda", dvs. ryska trupper och inhemska kommunister.
5. Petter Forsström (1877–1967), kanske mera känd som "Kalk-Petter" ("Kalkki-Petteri"), var i 65 år (1897–1962) chef för det av fadern grundade Lojo Kalkverk, då en av Finlands större industri.
6. Som ett led i finländarnas aktiva motstånd mot förryskningen, vilken skärptes efter krigsutbrottet 1914, undergick närmare 2 000 finländska ungdomar från alla samhällsklasser militär utbildning i Tyskland (ca 500 var studenter, lika många arbetare och över 300 bönder). De sammanfördes genom dekret av kejsar Wilhelm II i Kungliga preussiska jägarbataljonen 27 och förlades i Lockstedter Lager (nära Hamburg). Efter en kort tids tjänst på östfronten transporterades gruppen vårvintern 1918 till Finland och mottogs den 26 februari i Vasa av Mannerheim samt ställdes under hans befäl. Ur denna grupp rekryterades ett betydande antal officerare ("jägarofficerare") till Finlands nya armé.
7. Nylands nation, tidigare Nyländska avdelningen, är en studentnation vid Helsingfors universitet för svenskspråkiga studerande från Nylands län. Den räknar sina anor från 1643 vid den gamla Åbo Akademi och var kring förra sekelskiftet ett centrum för den svenska nationalitetsrörelsen i Finland. Den bedrev också ett energiskt folkbildningsarbete ute i landets svenskspråkiga bygder.
8. Georg von Wendt (1876–1954) var professor i husdjurslära men blev mest känd som näringsfysiolog. I en artikel med rubriken "Mina forskningar bekräftar allt" (*Etappmål mot 120*, 1951) skriver han om Waerland: "Vi ha många gånger diskuterat näringsproblemen och vi ha aldrig funnit någon avvikelse i fråga om våra övertygelser". – Osvald Sirén (1879–1966) var professor i Konsthistoria vid Stockholms högskola och internationellt känd expert på kinesisk konst. – Hugo J. Ekholm, från 1930 Hugo Ekhammar, (1880–1955) var fil.dr, språkforskare och författare. Han skrev bl.a. den uppmärksammade romanen *Under torparsolen* (1922) och det stora historiska verket *Det förtida Östersverige och svenskdomen* (1944), som blev föremål för en entusiastisk recension av Waerland i dennes *Månadsmagasin*.
9. Ossian Reuter (1844–1908) utsågs 1898 till redaktör för *Östra Nyland* och blev 1905 ordförande i folkhögskolans direktion. Enligt historikern och förlagsmannen W. E. Nordström (*Finländska gestalter XII*, 1980) var Reuter den

- som upptäckte den senare så bemärkta författarinnan Josefina Bengts. Hennes första bok *I nyländska stugor* (1902) utkom med hjälp av subskribenter, som Reuter mobiliserade. ”Hjälparnas skara” skriver Nordström, ”utökades snart med andra kulturentusiaster, bland dem västnylänningarna Paul Fager och John Österholm”.
10. Viktor Magnus von Born (1851–1917) landsförvisades 1903 på grund av sitt motstånd mot förryskningspolitiken men kunde återvända följande år och utsågs 1905 till lantmarskalk vid den sista ståndslantdagen och blev senare ledamot av den nya enkammarlantdagen (1910–13). Hans syster Hanna Palme (1861–1959) blev farmor till statsministern Olof Palme. Sonen i första giften Ernst von Born (1885–1956) var en av Finlands mest bemärkta politiker under 1900-talet, bl.a. som riksdags- och regeringsledamot och som ordförande i Svenska Folkpartiet. Sonen i andra giften, fil. dr Eric von Born (1897–1975) skrev en bok om fadern (*Den siste lantmarskalken*, 1962) och blev själv far till författarinnan Heidi von Born.
11. Chef för Diakonissanstaltens sjukhus var vid denna tid sedermera professorn Hjalmar von Bonsdorff (1858–1932). Tydligt var det aktuellt med någon operation även för brodern Helges del. Paul skriver i april 1901 till sin mor: ”Helge slipper hit så fort dr B får någon plats ledig och dr B sade att han med största nöje skulle taga emot Helge om han helst litet bråddes på sin bror, det var för honom dr B en glädje att operera sånt folk”.
12. Nikolaj Ivanovitj Bobrikov (1839–1904) utsågs 1898 till generalguvernör i Finland. Han kom att framstå som en personifikation av försöken att förvandla landet till en rysk provins och blev alltmer hatad och avskydd, särskilt sedan han – med diktatoriska fullmakter sedan 1903 – tillgripit utvisningar, deportationer och andra tvångsåtgärder mot finländska patrioter. Den 16 juni 1904 nedsköts han i senatshusets trappa av den 29-åriga Eugen Schauman, som därefter tog sitt eget liv. Bobrikov avled dagen därpå.
13. Med ”Koskinen” avses Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen (1830–1903), som, ursprungligen med namnet Forsman, var professor i historia och från början det finska partiets främste ledare. Han framstod emellertid också som den främste företrädaren för undfallenheten gentemot förryskningsåtgärderna, vilket framkallade splittring inom partiet. 1882 blev han medlem av senaten, dvs. landets högsta styrelseverk under den ryska tiden, men tvangs på grund av hård inhemsk kritik att avgå 1899, sedan han förordat promulgering av Februarimanifestet. – Leo Mechelin (1839–1914), som var professor i statsrätt sedan 1874, framstod både utåt och inåt som den mest auktoritative förkämpen för Finlands rätt. – Med ”fen(n)omaner” och ”svekomaner” avses fr.a. språkpolitiskt verksamma ”finskhet” – resp ”svenskhet”-ivrare. – Med uttrycket ”bobban” avses givervis Bobrikov.
14. Med ”Dr Grotenfelt” avses sannolikt fil. dr Gustaf Grotenfelt (1861–1928), som 1887–1905 var docent i finsk, rysk och nordisk historia vid Helsingfors universitet (och senare e.o. professor). Han deltog i det politiska livet bl.a. som lantdagsmedlem.
15. Gunnar Landtman: *Studenter under Finlands kampår 1898–1909* (1940).
16. Kristallpalatset (Crystal Palace) uppfördes i Hyde Park till Londonutställningen 1851, flyttades 1854 till Sydenham i södra London och totalförstördes genom eldsvåda 1936. Det har betecknats som en av de viktigaste företeelserna i 1800-talets byggnadskonst. – Flaggskeppet Petropavlovsk förliste, som det senare visade sig, genom minsprängning. Amiral Makarov var under det då just påbörjade rysk-japanska kriget (1904–05) ryska marinens främste amiral.
17. W. E. Nordström: *En frisinnad röst*, del II (1956), kapitlet ”Frifräsaren Paul Fager”.
18. På en kommunikationstabellskarta från 1910–11 har Waerland markerat närmare hundra svenska orter från Sundsvall i norr till Malmö i söder, vilka han under ett år besökt som föreläsare (Ole Leino, personligt meddelande).

19. Från Karlshamn föreligger en skrift med tryck-året 1913 och med följande titel: *Blekinge vandrande folkhögskola: Redogörelse för en ny försöksform för folkbildningsverksamhet i Sverige av P. H. Waerland, skolans föreståndare*. I det 23-sidiga häftet berättar författaren om en ambulering folkhögskola och dess första verksamhetsår 1911–12. De orter som berördes var Sölvesborg, Brömsebro, Mörrum och Hoby. Antalet elever hade varit 197 och för den praktiska undervisningen svarade en lärare J. J:son Hanzén. I verksamheten ingick också ett stort antal föreläsningar i skilda ämnen, som även vände sig till allmänheten och som alla hölls av föreståndaren, dvs. Waerland. Antalet åhörare under året anges till ej mindre än 16.180.
20. Om detta pensionat berättar ålänningen och studiekamraten under Uppsalatiden fil. dr och teol. kand. Hugo Sommarström i uppsatsen "Möten med en modig märkesman" (*Etappmål mot 120*, 1951).
21. Jan-Hans Sjöberg, personligt meddelande. Sune Lison Almkvist, senare läkare och idrottsman, grundade 1925 Svenska Bandyförbundet, Herbert Olivecrona blev neurokirurg och professor och Paul Sjöberg blev kyrkoherde i Frösunda.
22. En minnesartikel av Are Waerland över Arthur Engberg (1888–1944) infördes i *Waerlands Månadsmagasin* 1947:3.
23. Sofia Bernadotte (1892–1936) var dotter till prins Oscar Bernadotte och Ebba Munck af Fulkila och senare gift Fleerwood.
24. I Torbjörn Fogelbergs bok *Godsägare Oscar Ekman på Bjärka-Säby* (1995) betecknas Waerland, med hänvisning till Björkquist, som "ett problem", dock att närmare motivering saknas (s. 175).
25. I ett antikvariskt undfånget exemplar av denna 23-sidiga broschyr med påskriften "Fil dr Rütger Essén med en hälsning från Are Waerland" har mottagaren antecknat "Läst 23.8.1942 R En. Plagiat mest".
26. Om Emma Irène Åström skriver Waerland i brevet följande något märkliga rader: "Mycket kan ursäktas i Sverige, kära mor, men ej att stoppa kniven i mun. Det är som att snyta sig i fingrarna. Här hjälper ingen originalitet. Bildning förpliktar dessutom. Jag tror E I själv uppenbart negligerat sådana saker i tron att hon själv haft viss rätt därtill och t o m i tron att hon verkat originell".
27. Den tidigare omnämnde Petter Forsström hade tydligen en helt annan uppfattning om innebörden av ett avtjänat straff. I samband med den s.k. krigsansvarighetsprocessen 1945–46, i vilken efter sovjetisk påtryckning landets förre president och ett antal ministrar tilldömdes frihetsstraff på grund av påstådda "krigsförbrytelser" fick också Forsström sin beskärda del. Bl.a. som mycket nära vän till marskalk Mannerheim kom han att i olika avseenden vara medagerande i Finlands politik 1941–44 och han dömdes till tre års tukthus med placering i Åbo länsfängelse. Han var utomordentligt stolt över denna fängelsevistelse! När han under sina talrika Stockholmsbesök under 1950- och 1960-talen umgicks på bättre restauranger med toppersoner från det svenska näringslivet kunde övriga gäster knappast undgå att uppfatta hans inte särskilt lågmälda stämma: "Jo, sir du, NÄR JAG SATT I FÄNGELSE...!" (Donovan Werner, personligt meddelande). I fängelset var Forsström ej överksam – bl.a. grundade han landets första yrkeskola för fångar. När han efter frigivningen firade sin 75-årsdag hyllades han av bl.a. dåvarande biskopen i Tammerfors Elis Gulin, som efter att ha berört hans insatser under fängelsetiden avslutade sitt tal med följande ord: "När vi nu sett vad Petter Forsström åstadkommit under sin fängelsevistelse förstår vi, att vi hittills här i landet har satt alldeles för få bergsråd i fängelse!" (Elis Gulin, personligt meddelande).
28. Hösten 1939 genomförde Waerland en föredragsturné i Finland och vistades dessförinnan en tid hos brodern Alf i Ekenäs. Från detta besök återger brorsonen Carl-Henric Fager en roande familjeepisod. Några släktingar hade samlats, bl.a. systemsonen, sedermera bergsrådet Börje Forsström och dennes hustru Lisa. Man skulle inta måltid och meny bestod givetvis av idel grön-

- saker. ”Då Lisa angrep sina rädisor, vred hon bort blasten och spisade enbart de röda goda knölnarna – som man brukar. Men farbror/morbror Paul Henrik tog milt till orda och sade: ’Hördu Lisa lilla, blasten är absolut det bästa på hela rädisan’. Lisa tittade upp ett tag, plockade fram blasten – i munnen med hela ’knippen’, tuggade frenetiskt och sa: ’Allt för släkten!’”
29. Författaren Olle Leino skriver (i *Må Bra* 1982) om Are Waerland som talare: ”Han tog sikte på den person som satt längst ned i salen och talade med sin under åren metodiskt upparbetade starka röst och tydliga diktion så att åhörarna inte missade en enda stavelse av hans flera timmar långa föredrag”.
 30. I samarbete med sin nye livskamrat, den kände översten och militärskriftställaren K. A. Bratt (1882–1958) fortsatte Inger Waerland sin hälsoterapeutiska verksamhet, delvis i polemik med sin förre make.
 31. Friherre Karl Langenskiöld (1857–1925) var docent i nationalekonomi i Helsingfors. Han flyttade senare till Sverige och blev svensk medborgare 1895. Av Sveriges Riksdag utsågs han 1901 till chef för Sveriges Riksbank. Alba Ekman (1874–1959) var yngre syster till godsägaren på Bjärka-Säby Oscar Ekman (1873–1949). Deras far Oscar Ekman (1812–1907) var en av landets största enskilda donatorer.
 32. Ebba Waerland utgav också *Evangeliet om det fullkomliga livet* (1947), en text baserad på ”en gammal urkund till ett hittills okänt, icke korrikerat evangelium”, enligt vilket Jesus bl.a. tog avstånd från förtäring av kött och fisk. I teologiska och språkvetenskapliga kretsar vann skriften föga ankläng. Om Ebba Waerland, se Esther-Martina Luchs: *Erinnerungen an Ebba Waerland 1897–1981* (1983).
 33. I *Waerlands Månadsmagasin* 1947:3 återoppar Waerland i en polemisk artikel boken *Bibelns lära om Kristus* (1862) av Viktor Rydberg (1828–1895), i vilken denne avvisar treenighetsläran och dogmen om Kristi gudom såsom oförenliga med Bibelns ord och förnuftets krav. Waerlands polemik är riktad mot teol.lic. (sedermera teol.dr) David Hedegård (1891–1971), som i sin tur yttrat sig kritiskt om *Evangeliet om det fullkomliga livet*.
 34. När biskop J. A. Eklund (1863–1945) vid invigningen av Sigtunastiftelsens första byggnad den 18 augusti 1918 talade om stiftelsens framtida arbetsformer, sade han sig drömma om ”ett äkta gymnasium på germansk grund” (*Sigtunastiftelsen 25 år*, sid 91).
 35. Det Waerland ofta tillskrivna yttrandet ”En god avföring är bästa huvudkudden” torde dock ej vara autentiskt.

Litteratur.

- Huvudkälla till denna uppsats har varit ett otryckt manuskript med titeln *Släkten Fager: Lembois – Åland – Ekenäs* (1985, 208 s.) av Carl-Henrik Fager, vilket välvilligt ställts till mitt förfogande av fru Christina Schnackenburg, Lidingö. Samtliga utdrag ur brev och andra personliga dokument har hämtats från denna skrift.
- Övriga källor – utöver Are Waerlands egna böcker och artiklar samt andra i text och noter omnämnda skrifter – har varit följande:
- Harry Johansson (red.): *Sigtunastiftelsen tjugofem år* (1942, 290 s.)
- Eskil Svensson (red.): *Etappmål mot 120. Personligt om Are Waerland* (1951, 80 s.)
- Richard Jobson (red.): *Are Waerland och hans verk – och vad hände sedan?* (1976, 118 s.)
- Olle Leino: *Are Waerland*. Artikelserie i tidningen *Må Bra* (1982: 5–8)
- Rolf Ahlén: *Are Waerland - vision och illusion* (1988, 128 s.)
- Därutöver har allmän biografisk och encyklopedisk litteratur nyttjats, fr.a. uppslagsverket ”Finland” del 1–3 (1982–85).

Malla Silfverstolpes läsning 1830–1860: Från Bibeln till romanbiblioteken

GUNNEL FURULAND

Malla Montgomery-Silfverstolpe (1782–1861) är en personlighet som under senare år blivit alltmer uppmärksammas, oftast då i samband med Uppsalaromantikens salongsliv. Hennes memoarer utgör en ovärderlig källa till kunskap om det litterära och konstnärliga umgänget i Uppsala under främst 1820–30-talen. Salongslivet har blivit föremål för ett samnordiskt forskningsprojekt, som 1998 resulterade i det digra verket *Nordisk salonkultur*. Litteraturvetaren Ingrid Holmquist gav också nyligen ut sin studie *I salongens värld*, som behandlar Mallas roll ur ett genusperspektiv. Detta är forskningsläget, när jag nu dristar mig att till dessa centrala forskningsinsatser foga ytterligare en aspekt – den läsande Malla. Man kan säga att jag befriar henne från hennes barlast av värdinna och musa i salongen och frilägger henne som självständig intellektuell person. Genom kommentarerna till läsningen skapar Malla sin egen världsbild – ett sökande som kanske ger mer av hennes innersta än umgängeslivets komplikatio-

ner. Hon har själv lämnat spåren efter sig i form av flitigt notering av läsning i både separata läseanteckningar och dagböcker, som förvaras i Uppsala universitetsbiblioteks handskriftssamling.

Från 1824 till 1860 finns det spridda årgångar bevarade dagböcker och läseanteckningar av Mallas hand; de flesta härrör från 1840- och 1850-talen. Jag har systematiskt gått igenom de 21 dagböckerna och noterat de lästillfällen, som Malla redogör för nästan dagligen. Detta material är obeaktat i de av trycket utgivna memoarerna, som dessutom i stort sett tar slut i och med år 1830. Förutom notering av läsning i den löpande dagboken finns också för vissa år separata läseanteckningar, där läsningen noteras månadsvis. Det är som synes ett digert material att bearbeta och vittnar om vilken central roll läsningen spelade i Mallas vardagsliv. Dessa handskrifter förmedlar en unik inblick i 1800-talets läskultur.

De fyra tryckta volymerna av Mallas memoar-

rer, skrivna i tredje person och delvis författade för att läsas högt inför vänner, redigerades hårt på 1910- och 1920-talen när de gavs ut av Malla Grandinson. I dagens läge med ett förnyat intresse för memoarer och dagböcker vore det på sin plats att låta det rika källmaterialet tala för sig självt. I dagboken möter vi Mallas personlighet i jagform. Det vardagliga livet för en ensamstående åldrande kvinna och hennes hushåll träder fram i hela sin konkretion. Läsningen blir då inte bara ett inslag i salongslivets umgänge, utan ingår som en naturlig del i en intellektuellt och estetiskt livaktig kvinnas privatliv. Jag vill teckna konturerna till hennes smakprofil. Genom en enskild läsares ögon får vi följa den svenska litteraturens utveckling från 1830-tal till 1860-tal, från romantik till realism.

1830-talet – Almqvist, Bremer, Knorring och Mellin

Det känns tacksamt att ta sig an Mallas läsning från 1830-tal till och med 1850-tal. Epoken är en efterklangstid till salongens storhetstid. Under dessa tre decennier får vi möta vardagsmänniskan Mallas möte med litteraturen. Det mötet sker enskilt men oftast under regelbundna högläsningstunder. Ibland kommer en och annan gammal avdankad kavaljer för att läsa en stump men det vanligaste är att de gamla gummorna fördriver tiden med läsning under det att man har något för händer. Att förena nytta med nöje var en självklar devis i Mallas hushåll.

Mallas läsning under 1830-talet fångar rätt väl in det som var omtalat och uppskattat bland tidens begränsade borgerliga läspublik. 1830 tar hon del av andra häftet av *Teckningar utur hvar-*

Malla Silfverstolpe (1782–1861).

dagslifvet och tillägger att det gissas vara skrivet av en mamsell Bremer. Tre rara och fina litterära kalendrar kommer Malla till del. Det är Lars Johan Hiertas *Psyche*, Gustaf Henrik Mellins *Hebe* och Carl Fredrik Dahlgrens *Freja* – alla kallade poetiska kalendrar. Denna publikationsforms blandning av poesi och prosa, romantik och realism är självklar för Malla. Euphrosyne alias Julia Kristina Nyberg, en av den svenska romantikens fåtaliga skaldinnor, gav ut *Samlade dikter*, Jon Engström skrev *Förbundsbröderna* – en romantisk berättelse om Värmland och A.F. Skjöldebrand skapade sorgespelet *Hjalmar* – alla dessa olika genrer hamnade under Mallas skarpa ögon. När Erik Gustaf Geijer 1834 låter sina *Minnen* gå av trycket framgår det av Mallas an-

teckningar att hon redan i förväg tagit del av vissa stycken av dem, säkerligen som högläsning i salongen. Detta axplock visar på bredden i läsningen.

Malla tycker att *Drottningens juvelsmycke* är "underlig som författaren men genialisk, rörande och intagande". Almqvists författarskap kommer Malla att följa med intensivt intresse, och hon har nästan alltid ett omdöme om det hon läst. Sorgspelet *Signora Luna* befinnes ha "stora skönheter, en hög och djup idé" men, tillägger Malla, är "kanske fel i formen". Almqvists *Baron Julius K** har en vacker idé. *Kapellet* läser gode vännen Adolf Lindblad högt för Malla i Strömparterren, och det verket finner hon "obeskrifligt vackert och ljuft! Et af de bästa stycken jag läst af Almqvist!" Under sommaren fortsätter man att läsa *Den svenska fattigdomens betydelse*, *Skällnora*, *Quarn*, *Palatset*, *Araminta*, *May* och *Det går an*. Den sist nämnda texten kommer man naturligtvis i dispyt om. Malla betecknar *Amorina* som en "underlig fantasi", medan *Arbetets ära* och *Grimstahamns nybygge*, ingående i en nyligen startad folkskriftserie, bedöms som förträffliga.

Realismen bryter också fram 1839 i och med läsningen av Emilie Flygare-Carléns svenska originalroman *Valdemar Klein*. Malla karakteriserar Emilie Flygares bok som en av "den mängd romaner som öfversvämma werlden" men erkänner att den utmärks av sanning och känsla. Just detta bedömnings sätt, att avväga bokens form och funktion mot dess moraliska eller känslomässiga halt, är typiskt för Mallas smakdomar.

Fredrika Bremers *Presidentens döttrar* kallar Malla "sinnrik, snäll, behaglig". Andra delen av

Bremers *Nya teckningar utur hvardagslifvet* innehåller *Nina*, som bedöms som rik på goda uppslag men ej rätt använda. Malla anser att personerna inte är "naturliga åtminstone visst ej hvardagliga" och visar här på Fredrika Bremers svaghet i personteckningen. 1837 läser Malla *Grannarne* utan någon närmare kommentar.

Inte förvånande är att den högborgerliga Sophie von Knorring finner nåd hos Malla Silverstolpe med sin roman *Cousinerna* i tre delar 1835. Omdömet är "god styl, en väl uttänkt plan, älskvärda personligheter, väl tecknade characterer, göra denna roman till den bästa svenska jag läst". Knorrings *Vännerna*, även den i tre delar, utmärks av god stil men har en misslyckad plan, som har "material att vara bättre än den är". Under 1836 läser man Knorrings *Qvinnorna* och *Axel*, som man finner "sinnrik och underhållande". 1837 läses *Illusionerna*, 1838 *Ståndspalleler* och 1839 *Tante Lisbeths 19:de testamente*.

Gustaf Henrik Mellin var en oerhört produktiv litteratör, som skrev i skilda genrer. 1831 läser Malla första delen av hans roman *Johannes Fjällman* och hon längtar redan efter den andra delen. Mellins litterära kalender *Vinterblommor* hamnar också på Mallas läsbord. *Anna Reibnitz*, *Flickorna i Askersund* och *Öjungfrun* är verk av Mellin som Malla läser under 1832. *Öjungfrun* betecknas som "enkelt, vackert berättad. Poetiskt och ädelt, speglar sig det skiönaste i naturen, det renaste i människohjertat däri, likasom en klar källa". 1837 läser man Mellins populära novell "Pavo Nissinen" samtidigt som det spelas vira. Som synes kombinerades läsningen med dagliga sysslor eller något lättsammare spel. Man får intrycket att läsningen under 1830-talet både till form och innehåll blev alltmer underhållan-

de. Den känslomässigt laddade diktningen från Atterboms och Geijers kretsar ingick redan i den kända kanon. Nu var Mallas läsekrets nyfiken på nytt lässtoff.

1840-talet – läsningen differentieras

Under 1840-talet ökar bokutgivningen och det är nu som framförallt de stora romanbiblioteken träder fram på scenen. Malla fortsätter att följa sina favoritförfattare vid sidan av alla de nya namnen. Verk av kvinnliga författare är självklara ingredienser i Mallas läsmix. Mellins noveller fortsätter man att läsa, och Almqvist är en ständigt följeslagare.

1840 är Malla flitig att ordna sina sandpärlor under läsningen av *Småsaker af en nybegynnare* av Martina von Schwerin, som annars mest är känd som Tegnérns tillbedda musa. Högläsning var en självklar del av umgänget och det fanns vissa favoriter bland högläsarna, där nog Adolf Fredrik Lindblad intog främsta rummet. 1841 gläds Malla åt grant språk och klingande vers i Sophia Henrika Hollanders skaldestycke *Gustaf Vasa*, belönat av Svenska Akademien. Hollander var för övrigt gift med bokhandlare N. V. Lundequist, som nyligen givit ut omtyckta och banbrytande folkskrifter av Almqvist och Mellin.

En kvinnlig författare som producerade sig ganska flitigt var Konstantia Strussenfelt. Hennes *Quinnan utan förmyndare*, ett nog så aktuellt ämne, ingick 1841 som svenskt original i Thomsons Kabinettsbibliotek. Malla finner den medelmåttig i sitt utförande och klassar den som en av dussinromanerna. I den dagliga läsningen förekommer de nu helt glömda författarna Louis De Geer med novellen ”Hjertklappningen på

Dalvik” och Olof Fryxell med *Natt och dag*. Otto von Feilitzens små folkskrifter fann också nåd hos Malla. *Grannarne i Skärgården*, *Sågsbobarnens vandringsår eller fattigskolan i Grimtomta* och *Kojans dotter* var rörande berättelser med social tendens. Den sistnämnda skriften såldes till förmån för den i Uppsala nybildade Fruntimmersföreningen för en förbättrad barnavård.

Fredrika Bremer är nu inte bara en okänd författarinna för Malla. Hon ingår i hennes umgänge, och de brevväxlar också. 1842 konstaterar Malla att ”Fredrika har andra åsikter om kvinnans plats i samhället än jag”. Mallas åsikter i kvinnofrågan hörde ju till en konservativare falang, och hon hade svårt att hänga med på de djärvare idéerna. Det enda som Malla givit ut av trycket är signifikativt nog en av flera motskrifter som presterades som svar på Almqvists *Det går an*. Malla kallar sin fortsättning på *Det går an*, som hon lät trycka 1840, för *Männe det går an*.

Onkel Adams *Genremålningar* ger lite väl mycket av livets skuggsida för den skyddade Malla. Sophie von Knorrings *Torparen och hans omgifning* och *Förhoppningar* kallar Malla förfelade. På vilket sätt förklarar hon inte men kanske passade inte de sociala ämnena in i Mallas föreställningssvärld. Knorrings författarbana som börjat så lovande utvecklades med tiden till ett rätt flitigt följetongskriveri. Exempelvis läser Malla hennes följetong ”Wandringsfjät” i *Jönköpingsbladet*. I *Nordstjernen*, kalender med samlade vitterhetsstycken för 1843, medverkar Emilie Carlén, Euphrosyne, Almqvist, Atterbom och Mellin. Malla gillar Mellins bidrag bäst. Han kunde konsten att snickra ihop en historia lämplig för kalendersammanhanget. Runebergs *Kung*

Fjalar finner Malla ”vacker, enkel, fåordig af stort värde”. Tidningar och tidskrifter ingår också i hennes läsning, ofta som högläsning för systern. På sommaren är det viktigt att få sitta ute i någon trädgård och läsa vid tjanlig väderlek. En vacker plats för läsningen förhöjer ytterligare upplevelsen.

Emilie Carléns *Vindskuporna* i Originalbiblioteket 1845 befinnes vara en liten god roman. Bakom pseudonymen ”onämnd” står Fredrika Ehrenborg, en av deltagarna i salongen, och hennes *Skildringar ur det husliga lifvet* har 1846 nått fram till Malla. Många gånger utgörs läsningen av material från den närmaste vänkretsen, som ju i det allra flesta fall var skrivande och konstnärliga människor. Den kulturella sfären eller den litterära parnassen var ju inte så stor, och Malla kände de flesta. Dock verkar det inte som hon blev bekant med den borgerliga realistiska romanens leading lady Emilie Carlén. Men hon följer hennes författarskap. *Enslingen på Johanniskäret* är den bästa svenska roman Malla känner, ”full af lif och uppfinning – kanskje äro kärleksscenerna nog många”. Emilie Carlén sjunker så småningom i värde i Mallas begreppsvärld. *En natt vid Bullarsjön* i Nya Svenska Parnassen 1847 bedöms som ett förfelat arbete medan däremot Mellins roman *Den unga grefvinnan* i samma romanserie befinns vara välskriven. Man får en klar bild av att Malla trots allt hade svårt för att acceptera den popularisering och sociala tendens som genomströmmade den svenska litteraturen under 1840-talet. Onkel Adams berättelse ”Familjen i Gräsgrande” i kalendern *Svea* för 1848 tycker hon har orättvisa fördomar mot allt förnämt. När V. F. Palmblad, i nummer 7 av *Läsning för bildning och nöje* för 1848, tar

upp ämnet proletariet är det säkert väl magstarkt för Malla. Det var dock inte alls något främmande ämne för hennes gamle vän Geijer några år tidigare.

Carl XV:s litterära försök *Fosterbröderne* med stentrycksillustrationer gjorda av kungen själv och F. V. von Dardel ”är i synnerhet märkvärdigt såsom psykologiskt bevis af författarens individualitet”, heter det i Mallas noteringar. Att 1849 få läsa *Fänrik Ståls sägner* av Runeberg borde ha varit en högtid för Malla med hennes finlands-svenska påbrå. Den militära världen var hon genom sin uppväxt i adlig miljö på Edsberg också väl förtrogen med.

Sammanfattningsvis framstår Mallas läsning under 1840-talet som ännu mer vittomfattande och differentierad än under tidigare år. Det berodde nog främst på att utbudet blivit rikare. Antalet aktörer på bokmarknaden hade ökat och Malla fick genom sina kontakter stora möjligheter att få tag på den nyaste lektüren. Parallellt med att hon hängde med i sin samtid återläste hon då och då sina gamla favoriter. Och det måste konstateras att hon framförallt uppskattade välkomponerade och bra berättade historier men att dessa inte bör innehålla alltför mycket omvälvande tankar vare sig i politik eller kvinnofrågor. Affektioner och förvecklingar liknande dem som förekom i Mallas egen känslvärld gick det bra att identifiera sig med. Att förespråka en självständig kvinna med möjlighet att utveckla sina talanger, som Almqvist och Fredrika Bremer gjorde, blev ett steg för mycket. Läsningen hade ingen emancipatorisk funktion för Malla utan snarare en terapeutisk. Hon konstaterade själv i slutet av decenniet, att hennes

”frestelse till orolighet (blev) döfvad genom läsning”.

1850-talet – Bibeln och sagor

Under 1850-talet tilltar Mallas läsning av utländska magasin och böcker på originalspråk. Jag väljer att inte närmare gå in på den utländska litteraturen, vilket skulle leda in på alltför många ämnesområden. Blandningen av läsning är under 1850-talet jämförd med 1840-talet ännu mer disparat. Antalet tidningar och tidskrifter som når Mallas läsbord ökar i antal. Att läsa kortare stycken eller artiklar verkar ha blivit alltmer vanligt. Under 1850-talet gör följetongen sitt intåg i den växande tidningspressen. Denna flod tar också Malla del av, samtidigt som det förekommer en del läsning av dramatik med delta röster som det kallades.

Thekla Knös dikter står naturligtvis på programmet. Thekla och Malla bodde ju under flera år tillsammans och hade båda det forna romantiska salongslivet i gott minne. Theklas dikter ingick självklart i repertoaren, och hennes flitiga översättningsarbete fick Malla också ta del av genom högläsning. Det viktiga år 1852 är att Thekla Knös *Dikter*, som sedan länge varit kända i vänskapskretsen, blir publicerade och belönade av Svenska Akademien. Och Theklas *Elfvornas qvällar*, som är en sinnrik beskrivning på prosa av salongsmiljön, tycker Malla är ”täcka, behagliga och sinnrika”.

Under 1850-talet har det stora breda episka berättandet en nedgångsperiod och decenniet präglas av en slags efterklang. Malla läser 1851 *Sjöjungfruns sagor* av W. O. A. Bäckman – ett populärt verk på sin tid som inte har gjort något

avtryck i litteraturhistorien. I Nytt Originalbibliotek publicerar Pehr Sparre *Sjökadetten* – en miljöarabesk i efterklangsstil. Kalendrarna fortsätter att florerar på bokmarknaden. 1852 konstaterar Malla att almanackorna *Blåsippan* och *Pariserblommor* ingenting är att räkna med. *Norden*, en skandinavisk nationalkalender, utgör likaledes en tidstypisk publikation.

I *Afionbladets* kända följetongsavdelning tar läsesällskapet del av Dickens berättelser och Beecher Stowes ”Thoms koja”. Parallellt med dessa föregångare till dagens TV-serier, uppdelade i lagom läsbara avsnitt, lever ett gammaldags läsliv kvar i form av läsning med delta röster av historisk dramatik som exempelvis sorgespelet *Erik XIV* av Johan Börjesson. Att Thekla Knös *Elvornas qvällar* lästes i sällskap med Atterbom och hans barn var helt naturligt. Men romantikens kärntrupp håller sakta men säkert på att skingras. I *Svea*, folkkalender för 1853, läser man Atterboms minnesteckning över bokförläggaren och polyhistorn V. F. Palmblad, mannen som såg till att romantikerna blev tryckta. Uppsalaromantiken var sannerligen död.

Den realistiska romanens författare söker sig nu nya vägar ut i världen. Fredrika Bremers resa i Nordamerika och på Cuba läser man med stort intresse. Det var spännande för Malla att lära känna den nya världens förhållanden och en hel del reseskildringar från fjärran länder konsumeras. Samtidigt går Malla hemma i Uppsala och försjunker i naturens mysterier. Akademiträdgårdsmästaren, den från Tyskland invandrade Daniel Müller, blir en nära och beundrad vän, och dennes små berättelser om naturens under och djurens själsliv faller Malla i smaken. 1854 ger han ut *Taflor ur naturlifvet*, och Malla kallar

honom genialisk och tycker att boken är av mera värde ”än mängen anspråksfull andaktsbok”. Flera av Müllers berättelser kommer att ingå i den serie *Barnaskrifter*, som Fredrika Bremer på 1850-talet tar initiativ till att utge till förmån för den nyligen startade Fruntimmersföreningen för barnavård i Stockholm. Fredrika Bremer själv bidrar med den första skriften under titeln *Julafton och julottan*. Den finner Malla vara både nöjsam och uppbygglig.

Fredrika Bremer kom att bli god vän med både Thekla Knös, Daniel Müller och dennes fru Louise, och 1855 samlar de sig till en blandning av poesi och prosa under titeln *Fyrväplingen*. Malla erkänner att samlingen mest har intresse för att hon känner dess författare mer än att bidragen utmärks av något särskilt originellt innehåll.

En av de mångproducerande författarna för den alltmer diversifierade prosafiktionen – Onkel Adam – förekommer rätt ofta i Mallas läseanteckningar. Flera av dem har den tidstypiska karaktären av skizzer och genrebilder, som *Tännforsen, en jämtländsk historia* och *Kapellpresten, bägge tagna ur ”verkligheten”*, dock med tilltillräckligt mycket konsensusinställning för att behaga Malla.

Men hela tiden finns Mallas gamla vänner kvar bland läsfrukterna. I augusti 1855, bara en månad efter Atterboms död, läser man *Lycksalighetens ö* på nytt med en stor portion nostalgi. En annan ständig följeslagare under 1850-talet är den numera ganska bortglömde Anders Fryxell. Hans historiska berättelser i många band läser man år ut och år in, samtidigt som någon nöjsam syssla utförs. Det kan vara handarbete, patience eller brädspel. Vänkretsen glesnar, och

Malla umgås alltmer med sin syster Gustava. Det erkänns att tiden kan bli långsam utan läsning. ”Gud hjälpe oss arma gummor”, kan hon utbrista och uttråkad konstatera att ”en fjerdedel af lifvet utnötas uti ventilationer och väntan”.

En kuriös titel dyker upp 1855, när syster Gustava läser *Bardens dotter* av fru Liedbeck. Bakom detta namn döljer sig skalden Per Henrik Lings dotter Jetta. Samtidigt som man börjar 18:e delen av Fryxells historiska berättelser, läses också Jobs bok i Bibeln. Denna blandning av historia och religion var något naturligt för Mallas livsyn. En återkommande läsning av stora delar av Bibeln följer som en röd tråd genom anteckningarna. Bibeln, Fryxell, Geijer och Atterbom är fyra hörnstenar för Malla under hennes nostalgiska och tillbakablickande 1850-tal.

Under den andra halvan av 1850-talet närmar sig Malla den sena ålderdomens räkenskap och allt vad därtill hör med krämpor och rannsakan. Hon tar i viss mån avstånd från Fredrika Bremers *Hertha* och anser att vännen Fredrika tar ut svängarna lite väl mycket. Särskilt reagerar hon över vilken vikt Bremer lägger ”uti penningens vågskål, uti Qvinnans rätt att sjelf bestämma dess användande”. Detta uttalande kan tyckas lite underligt om man betänker att Malla under många år fick fungera som ensamstående kvinna med ansvar för att sköta om ett eget hushåll.

Thekla Knös hade under ett antal år sammanbott med Malla men det skar sig, och Thekla kom alltmer att sjunka in i sin själssjukdom. Kontakten dem emellan upprätthölls dock, och en dag i juni 1856 kommer Thekla med sin far Gustaf Knös ”manuskript”. Det var något som Malla kände sig befryndad med. Att ta del av

författares alster i manuskript hörde givetvis till vanligheterna, eftersom det i Mallas bekant-skapskrets rörde sig många författare in spe. Olof Eneroth, som hörde till en av Thekla Knös uppvaktare, var på sin tid en uppskattad skri-bent inom bland annat pomologin. Malla anser hans *Trädgårdsodling och naturförköningskonst* vara skriven med snille. Ett visst inslag av natur-vetenskaperna förekom således.

Ett sidokott från det gamla Uppsalalivet var Robert von Kraemer, son till den tongivande landshövdingen i Uppsala med samma namn. Han lät ge ut sina dikter under titeln *Diamanter i stenkol*, och Malla gillar tydligen dessa bombas-tiskt uttryckta tankar i poetisk form. Högläs-ning hörde inte bara till gammal god sed utan blev nog också ett nödvändigt ont. Synen för-sämrades med åren, och Malla kan notera att hon är "glad att väl se vid mina små lampor. Måtte jag ännu få behålla mina ögon!"

Märkbart är hur Malla under sina sista år återläser vännerna Atterbom och Geijer. Ibland med nöje men även med en och annan kritisk kommentar. Det är med starka inslag av nostalgi som hon uttrycker sig om de personer som in-gick i den närmaste kretsen under salongernas tid. Geijers *Litteraturblad* från 1838 och 1839, som väckte sådant rabalder och deklarerade hans "avfall", kan hon vid förnyad läsning 1857 bät-tre förstå. Nu kan hon se det höga och sanna i bladen och känner en ökad beundran för denne man som nog var den hon allra mest älskade och högaktade: "Han var ett Guds verktyg på jor-den".

Ur tidningar kan man välja ut att läsa artiklar om exempelvis "Fruentimmersuppfostran och författarskap". Och i *Tidskrift för hemmet* beha-

gar en artikel om kvinnan och arbetet särskilt mycket. Emilie Carléns *Ett köpmanshus i skär-gården* läser Malla som följetong i *Aftonbladet* och den mångproducerande Wilhelmina Stål-berg dyker upp med den historiska romanen *Gustaf III*. Den senare författarinnan bedömer Malla vara en medelmåta. Jag kan inte låta bli att nämna det tydliga nordiska inslaget. 1860 lä-ser Malla *Arne* och *Synnöve Solbakken* av Bjørnstjerne Bjørnson, som nyligen blivit över-satt till svenska. Malla kallar dessa för folkberät-telser och bondenoveller skrivna med snille. H. C. Andersens person och "eventyr" hade sedan länge ingått i lässfären.

Mallas läsprofil: en sammanfattning

Mallas anteckningar om sin läsning blandas he-la tiden med vardagliga kommentarer om det dagliga arbetet i hushållet. Ofta suckar hon över plikter och besvärliga affärer. Hon klagar över att "mina skumma ögon förmörkar mina utsig-ter – och jag känner tung min ensamhet!" Det är en dyster gammal kvinna som i november 1860 summerar att hon för fjärde gången läst igenom hela Bibeln. "Barndom, ungdom, medelålder, ålderdom, alla minnen förenar sig, med hug-komsten af denna Bok!" Det är värt att upp-märksamma att läsaren Malla, som ofta enbart kopplas ihop med den litterära romantiken i praktiken, parallellt och samtidigt med en läs-ning av de allra viktigaste och aktuella inhemska och utländska litterära verken, fortfar att vara Bibeln så trogen.

I Malla förenas många disparata läsarter. Reli-gion, filosofi, historia, drama, poesi och begyn-nande romankonst ingår i hennes lässpektrum.

Man får intryck av att hon i allt vad hon läste försökte spegla sina egna känslor. Hon sökte svar på de frågor som hennes oroliga hjärta ställde. Och hon läste in sig själv och sitt eget öde i litteraturen. Hon uttryckte ofta att hon inte blev riktigt förstådd av sin omgivning. Därför måste hon söka få impulser från en annan värld, som var utan svek och beräkning. Där kunde hon öppna sitt hjärta utan att få detta krossat av första bästa känslostorm. Malla föjde genom sin läsning sällsynt väl med i litteraturens utveckling – tre decenniers dagsverke som läsare i syfte att komma underfund med sig själv.

MATS G. LARSSON

**Sveahövdingens budskap:
En forntidsgåta genom sekler.**

Illustrationer av Gunnar Brusewitz.
Atlantis/Stockholm (tryckt i Malmö) 2000. 157 s.
inb. ill. register.

Svensk personhistoria börjar med runstenarna, men egentligen lär vi oss mer om namnskicket än om personerna, ty utöver namnet får vi som regel inte veta mer än någon enstaka uppgift om människorna. Inbördes släktskap brukar dock framgå. Deltagande i härfärder kan omnämnas, och något omdöme kan meddelas. I de flesta fall nämns inte ens så mycket, men i fråga om Ingvar den vittfarne skulle vi ha haft fler uppgifter, om det inte hade varit så olyckligt, att de runstenar, som berättar om honom själv, hade blivit sönderslagna och använda som byggnadssten, när Strängnäs domkyrka utbyggdes. Viktiga bitar saknas, och Ingvars närmare förhållanden kallas av Mats G. Larsson träffande för "en forntidsgåta genom sekler".

År 1990 utgav docent Mats G. Larsson sin bok *Ett ödesdigert vikingatåg: Ingvar den vittfarnes resa 1036–1041* – en uppmärksam skildring, som fick ett gott mottagande – och nu återvänder han till ämnet efter tio år. Vad kan Mats G. Larsson bidra med som inte hans föregångare under gångna århundraden har upptäckt? Så kan man fråga, men det visar sig, att han har mycket att komma med. Han är en framstående kännare av vikingatida bebyggelsemönster och har skrivit två avhandlingar i ämnet. Dessutom har han ägnat sig mycket åt runstenar i samband med sina forskningar rörande bebyggelsemönster och Ingvar den vittfarne själv. Mats G. Larsson inriktar sig på att söka den stormannagård, där Ingvar föddes och växte upp.

En del av en ursprungligen stor runsten, rest till Ingvars ära, finns inmurad i väggen i Strängnäs domkyrka. Stenar brukar som regel inte föras långa sträckor till byggarbetsplatser, tänker Mats G. Larsson. Antalet stormannagårdar i grannskapet har inte varit stort. En har legat i närheten av Kjulaås mellan Strängnäs och Eskilstuna. Ingvar nämns dock inte här, och på Kjulaås står stenarna kvar. Kanske borde man i stället söka åt andra hållet? En sten över Ingvars bror Harald finns i Mariefred, närmare bestämt utanför Gripsholms slott – även den flyttad från ursprunglig plats. Kanske skall man söka mittemellan Mariefred och Gripsholm? I Åkers kyrka mitt emellan Strängnäs och Gripsholm fann Richard Dybeck en del av en runsten med namnet Emund. Den sten, som restes till Ingvars ära och nu sitter i domkyrkans vägg, är rest av Emund och Ingeborg, och enligt sagan hette Ingvars far just Emund. I Sörmland förekommer namnet Emund endast på runstensdelarna från Strängnäs och Åkers kyrka.

Men var låg stormannagården? Den har upptäckts nyligen. Man har funnit spår efter nästan 50 hus, några upp till 30 meter långa och 6–7 meter breda. Större gårdar brukar ha en stor gravhög – eller flera – i sin närhet, och även en sådan har funnits, men numera är även den borta. Med hjälp av en gammal karta kan Mats G. Larsson räkna ut att den "måste ha haft en diameter på mellan 45 och 50 meter, alltså en makt-symbol i klass med de verkligt betydande storhögarna eller kungshögarna i Mellansverige". Denna stormannagård har legat vid ett sund, som tack vare en lång fjärd stod i förbindelse med Mälaren, men fjärden är sedan länge uppgrundad.

Så har vi då fått kunskap om en stormannagård från vikingatiden, men anknytningen till Ingvar är tyvärr inte säkerställd. Den vilar på förutsättningarna, att den Emund, som nämns på runstensfragmentet från Åkers kyrka, är densamme som Ingvars far,

och att stenen inte förts till Åkers kyrka från någon annan bygd. Larsson har goda skäl i bägge fallen men erkänner utan omsvep, att han arbetar med "hypoteser och tolkningar" (s. 145). Det är svårt att ägna sig åt vikingatida personhistoria.

Antagandena och tolkningarna kan dock mycket väl visa sig vara sanna och förvandlas från antaganden till fakta. De felande runstensdelarna från Strängnäs domkyrka och Åkers kyrka kan mycket väl återfinnas vid framtida arbeten, och då kan forntidsgåtan kanske lösas slutgiltigt. Vid en reparation av Åkers kyrka år 1898 fann man "många stycken av runstenar", men de hann aldrig bli avbildade, och nu vet ingen var de finns. Man kan bli sjuk för mindre, när man läser sådant!

Hur kan man lägga fram en dylik utredning, så att den blir populärhistoria? Mats G. Larsson har löst detta konststycke mycket skickligt. Han tecknar – närmast skönlitterärt – en frihandsskiss av hur det gick till, när runstenarna spräcktes och forslades bort, och hur minnet av Ingvar sjönk ned i glömska. Därefter låter han oss följa forskningens krokiga väg mot lösningen av forntidsgåtan. Många runstenar har rests över män, som "for med Ingvar" och aldrig återvände. Larssons forskningsöversikt blir på detta sätt en översikt över runkunsskapens eller runologins utveckling, en lång historia med många säregna personligheter och många lustiga poänger. Fornforskningen har alltid utmärkt sig för långsökta (eftervärlden brukar säga lustiga) tolkningar, men just inom runkunskapen har de gamla fornforskarna gjort värdefulla insatser genom att spåra upp, avbilda (och i viss mån även genom att tolka) runstenar. Mats G. Larsson är mycket erkänningsam mot dem för detta arbete, och på ett ställe talar han om "min gamle vän Richard Dybeck" (s. 126). Dybeck gick ur tiden 1877, och Mats G. Larsson föddes 1946, men tack vare arbete med samma ämnen kan man känna en vänskap över år-

Slottsvaktmästaren i Gripsholms slott lyfter sin lykta och upptäcker att en av Ingvarsstenarna ligger i golvet. Teckning: Gunnar Brusewitz.

hundradena. Slutligen får vi följa Mats G. Larssons egna färder i Åker, hans funderingar, hans forskande i kartor och litteratur. Allt är skrivet både fängslande och ibland även spännande. Med denna bok har han visat, att han är en popularisator av rang. När det gäller att popularisera denna tids historia – en utomordentlig svår uppgift – har han överträffat både sig själv och andra, som försöker sig på denna uppgift.

Till framgången bidrar illustrationerna av Gunnar Brusewitz. Denne erfarne tecknare kan konsten att sammanfatta det väsentliga i en landskapsbild, och hans teckningar blir på detta sätt översiktligare och träffsäkrare än ett fotografi. Hans återskapande av

scener ur det förflutna: runstensristare i arbete, fornforskare i arbete och andra, är mycket skickligt gjorda och levandegör historien.

Vikingarna är ett av de ämnen i svensk historia, vilka tilldrar sig stort intresse även utomlands. Engelsmän, ryssar och fransmän kan räkna vikingarna bland sina anfäder. Det vore önskvärt, att Mats G. Larssons böcker översattes till engelska. Läsekretsen utrikes kan mycket väl visa sig vara större än den, som finns här hemma.

Lars Gahrn

BENGT LILJEGREN

Karl XII: En biografi.

Lund: Historiska Media, 2000.

442 s., inb., illustr., inkl. person- och ortregister.

Lundaläraren Bengt Liljegrens syfte med föreliggande biografi är att bidra till ett ökat intresse för historia i allmänhet och Karl XII i synnerhet. Boken har alltså inte något vetenskapligt ändamål och ska följaktligen inte bedömas efter huruvida den fört historieforskningen framåt eller ej. Dock har författaren varit mån om att ställa sig på vetenskaplig grund, något som framgår inte minst av den omfattande käll- och litteraturförteckningen. Akribin är överlag god.

Bland Liljegrens föregångare finns som bekant både Voltaire och Frans G. Bengtsson. Hur föräldrade deras levnadsteckningar än må te sig så läses de fortfarande och utgör därför svårundvikliga jämförelseobjekt i litterärt hänseende. För egen del finner jag Liljegrens språk en smula glanslöst, men å andra sidan är framställningen rak, hederlig och okonstlad. Ibland brister det i nyanseringen, exempelvis när författaren

slår fast att Sveriges militära situation 1710, året då de baltiska provinserna slutgiltigt föll i ryssarnas händer, inte saknade ”mörka inslag” (s. 215). Det är ju det minsta man kan säga, trots Stenbocks seger vid Helsingborg.

Framställningen är alltså på det hela taget klar och pålitlig. Den håller sig också i hög grad till ämnet. Läsaren bjuds en fyllig redogörelse för Karl XII:s levnad och dessutom en historiografisk översikt. Författarens engagemang i ämnet är uppenbart men föranleder inga förlöpnings. I beskrivningen av Karls karaktär och egenskaper som fältherre och statsman strävar han efter att inte vara anakronistisk utan att bedöma kungen utifrån sin tids förutsättningar. Resultatet blir till slut en ganska negativ bild. Till Frans G. Bengtssons vildsinta hjältedyrkan är det mycket långt. Stort är avståndet också till Uppsalaprofessorn Jan Lindegrens höga värdering av Karl XII som strateg i den studie, som 1992 publicerades i antologin *Kungar och krigare: Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII* (rec. i PHT 1993, s. III ff.). Mot Lindegrens hypoteser om kungens planer för fälttågen 1718–19 markerar Liljegren en starkt avvikande mening (s. 373).

Inte så få av Karl XII:s militära och politiska vägval har kritiserats av både samtida och sentida bedömare, t.ex. fullföljandet av kampanjen i Polen mot August II alltmedan Östersjöprovinserna erövrades av ryska trupper. Bland Karls beundrare finns emellertid en benägenhet att betrakta de minst konventionella av kungens beslut som de allra snillrikaste. Liljegren fastslår för sin del att Karl XII misslyckades med sin viktigaste uppgift, nämligen att bevara riket. Skickliga officerare och ämbetsmän stod till hans förfogande, och ”hade dessa krafter utnyttjats till fullo hade av allt att döma Sverige inte behövt göra de territoriella förluster som blev följden av stora nordiska kriget. Sverige hade kanske till och med gjort landvinster, förslagsvis genom införlivandet av Kurland” (s. 382).

Jag finner det troligt att Liljegren har rätt. Det har talats mycket om att det glesbefolkade och fattiga Sverige inte i längden kunde upprätthålla sin stormaktsställning. Men blotta faktum att riket uthärdade 21 års krig mot en på det hela taget kompakt fientlig omgivning talar för att stormakten ingalunda var dömd till undergång vid 1700-talets början. Och ju lägre man skattar Karl XII som statsman och strateg, desto högre måste man värdera den svenska statens styrka och överlevnadsförmåga.

Karl XII:s död är nästan lika omdebatterad som hans levnad. Liljegren ansluter sig till hypotesen att det var fråga om ett mord och förmodar att det utfördes av generaladjutanten André Sicre. I avsaknad av tillräckliga kunskaper om tidens vapentechnik finner jag det för min del svårt att ha någon bestämd åsikt i mordfrågan. Den handlingskraft som efter dödsbudet utvecklades av arvr prins Fredrik av Hessen liksom av den starka kungamaktens motståndare i ämbetsmannavärlden är förstas slående och kan tolkas som indicier för ett planerat attentat. Den mentala beredskapen för plötsliga dödsfall måste emellertid ha varit väl utvecklad bland tidens människor, och kungen utsatte sig ju dessutom ständigt för faror. Både tronpretendenten Fredrik och enväldets fiender torde ha legat i startgroparna länge. Men kanske Fredrik eller någon annan hade tröttnat på att vänta och bestämt sig för att påskynda förloppet.

Korta framställningar av Karl XII:s liv har på senare år publicerats i t.ex. *Nationalencyklopedin*, men Bengt Liljegrens bok är den första utförliga biografi över kungen som sedan Frans G. Bengtssons dagar riktats till svensk historieintresserad allmänhet. Att denna allmänhet nu har ett alternativ till Bengtssons hjälteskildring är alldeles utmärkt.

Björn Asker

CHRISTINA DALHEDE

Augsburg und Schweden in der frühen Neuzeit: Europäische Beziehungen und soziale Verflechtungen. Studien zu Konfession, Handel und Bergbau. Teilband I & II.

S:t Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1998.
594 s, oinb.

Christina Dalhede har i utgåvan *"Augsburg und Schweden in der frühen Neuzeit. Europäische Beziehungen und soziale Verflechtungen. Studien zu Konfession, Handel und Bergbau"* studerat medlemmar av släkten Perner och hur dessa har fungerat i sociala, religiösa, kulturella, politiska och ekonomiska sammanhang inom det europeiska samhället 1548–1720. Tidsperioden begränsas av Augsburgs nedgång som ett av Europas viktigaste handelscentra och den svenska stormaktens fall efter Karl XII:s död, men utblickar görs både bakåt och framåt i tiden.

Framställningen innehåller en detaljrik bakgrund så, att helt klart framgår vilken position Augsburg intog då staden likt en spindel i sitt nät utgjorde centrum och genomfart för en stor del av den dåtida världsmarknadshandeln. Alltsedan medeltidens senare del hade bankirsläkten Fugger staden som sin huvudort. Skildringen innehåller rika exempel på hur aktörer av Fuggers potential verkade och fungerade. Dalhedes huvudsyfte är att visa hur en släkt i mellanställning, och som aldrig någonsin egentligen konkurrerade med de stora, verkade på den lokala och/eller regionala marknaden. Släkten hade också begränsade kontakter upp mot den internationella marknaden.

Historikerna Simon Schama och Fernand Braudel har varit vägledande när det gäller denna typ av forskning. Schamas *Mellan gud och mammon* (svensk utgå-

va 1989) utgör ett centralt verk vad gäller att spegla individens funktionssätt i ett samhälleligt mångfasetterat sammanhang. Individens sätts hela tiden i centrum.

Något av detta arbetssätt använder Dalhede sig av när hon visar släkten Pemers samhälleliga göranden, något som möjliggör att man kan se vardagslivets struktur för människor i gemen. Dalhede har använt ett genealogisk angreppssätt för att kunna följa släkten Peme över tid. Hon får då fram sociala relationsmönster både inom släkten och till andra släkter.

Framför allt gäller dessa relationer ett utbyte av äktenskapspartners, men också andra utbytesformer. Ofta måste personerna se till, att de fungerade i kollektiva observerade sammanhang. Gåvor till olika ändamål och förtroendeposter tillhör de mer framträdande handlingarna. Tillsammans skapar dessa kontaktytor individens/familjens/släktens samhälleliga position och reglerar också i stort deras varande i form av umgänge, skolutbildning, anställning och samarbetsformer.

Allt detta regleras genom den ekonomi man besitter är en regel. Ju större inflytande över kapital, desto högre position inom samhället/staden. Detta avser inte enbart ett eget ägande, utan också att genom samhällelig ställning och/eller anställning äga inflytande över andra personers tillgångar.

Den religiösa reformatorn Calvins trossatser medförde, att nederländska bankirer och köpmän måste finna framkomliga alternativ, allt i enlighet med den religiösa läran. Här påverkade religionen på ett direkt sätt köpmännens möjlighet att använda och investera kapital. Val gjordes som skapade den ekonomiska principen om det rörliga kapitalet. Att kyrkan på detta sätt kunde säkerställa sitt eget deltagande i en ekonomisk process medförande att stora summor årligen hamnade i dess händer, är ett faktum som inte får ses som en tillfällighet.

Dalhedes huvudfråga är: *”Welche Rolle spielten oberdeutsche Familienherkunft und internationale Handelsbeziehungen für die Einwanderung nach Schweden während des Zeitalters der Glaubensspannungen und der schwedischen Grossmachtzeit?”* För att kunna besvara frågeställningen genomför hon följande undersökningar:

1. En fallstudie över invandringen till Sverige.
2. En studie som visar familjebakgrund och härkomst.
3. Redogörelser för släktstruktur/-er.
4. Ger exempel på nedslag efter bosättningen i Sverige.

Genom en rad exempel anger Dalhede hur medlemmar av släkten Peme deltar i stadens liv. Genom donationer, medlemskap och ett socialt nätverk skapar sig släkten en relativt framträdande position i staden. Medlemmarna av släkten Peme når på intet sätt samma nivå som de inom släkterna Fugger eller Welser, utan befinner sig hela tiden i ett mellanskikt tillsammans med en rad andra släkter. Deras självständighet i relation till de stora släkternas handelskapital är osäker, och någon klarhet erhålls inte.

De självständiga kontakter som släkten Peme svarade för under perioden 1567–1600 var knappt 1400, och som enligt anført register avsåg ca 50 % Tyskland, medan de övriga i huvudsak fördelade sig på Italien, Spanien, Frankrike och England. Det skulle röra sig om ca 0,4 % kontakt per vecka under en 32-årig tidsperiod gällande samtliga släktmedlemmars kontakter. Självklart kan intensiteten under perioden växla, men intrycket blir, att det trots allt rör sig om en begränsad verksamhet.

En bit in på 1600-talet har Augsburgs betydelse drastiskt avtagit samtidigt som Trettioåriga kriget innebar ett närmande till Sverige. Släkter som Peme hade stora svårigheter att hålla igång sin verksamhet,

och det blir inte ovanligt att medlemmarna hamnade i en akut ekonomisk kris, ett faktum som leder till att Nicolaus Perner III väljer att följa Louis De Geers locktoner att värva sig för arbete i Sverige. År 1621 skriver Perner under ett anställningskontrakt att tjänstgöra som skrivare åt De Geer. Trots sin framträdande position i staden valde han alltså att migrera till arbete och anställning.

I Sverige tjänstgör Nicolaus på flera av De Geers bruk. Till en början som skrivare, men längre fram som bruksförvaltare. Han ingår som en del av den stora valloninvandringen som riktades mot Sverige under perioden 1615–35 och har därmed betraktats som ”vallon”.

Dalhedes tes är, att förutsättningen för denna migration och etablering i Sverige bygger på den ekonomiska position migranten, Nicolaus Perner III, haft i Augsburg. Dessutom på dennes deltagande i en internationell handel. Till detta kommer sociala krafter och utbildningsfaktorer. Det kan vara möjligt att det är så, men det kan också röra sig om rena tillfälligheter som gör, att Perner under sitt sökande efter arbete anställs av De Geer då denne vid denna tid sökte arbetskraft till sin nyetablerade svenska verksamhet.

Den utbildning och de yrkeserfarenheter som Nicolaus Perner III skaffat sig i Augsburg var sannolikt av avgörande betydelse för anställningen. När han så anländer till Sverige, ges han en arbetsuppgift som motsvarar hans förväntade yrkeskunskap. Jag kan inte se att han medför något annat i bagaget från Augsburg, i varje fall inget som har med handel eller egen verksamhet att göra. Han blir som många andra invandrare sin egen lyckas smed i Sverige som tjänsteman i De Geers sold. Att denne ger honom stora friheter ligger i sakens natur. Det var ju aldrig fråga om att De Geer överförde alla sina aktiviteter till Sverige, utan Amsterdam med dess huvudkontor kom under

hans levnad att vara platsen för huvudsätet. De Geers dåtida multinationella verksamhet skulle inte ha fungerat, om han inte kunde lita på betrodda tjänstemän med en omfattande självständighet. Principen byggde på att lokala tjänstemän gavs en stor beslutanderätt. De Geer delegerade på så sätt beslutsrätten. Denna delegationsprincip är central och måste ses på rätt sätt för att man skall kunna förstå de olika aktörernas varande och görande.

Bilden ges lätt att det var Louis de Geer själv som personligen fanns med i alla beslutsprocesser. Så var det naturligtvis inte. Detta var en praktisk omöjlighet. Han var ofta långt ifrån de ställen, där beslut fattades på lägre lokal/regional nivå. En sådan beslutsfattare blir Nicolaus Perner III, men det är omöjligt att placera denne som en självständig satellit i relation till De Geers ägande och kapital. En sådan strävan hade med säkerhet inneburit slutet på hans karriär. Istället fullföljde han De Geers önsknings och order till punkt och pricka, något som medförde att han kunde avancera. När De Geers arvtagare säljer bruk, på vilket Perner är ansvarig, övergår han mjukt i den nye ägarens tjänst.

I Sverige hamnar Nicolaus Perner III i samma sociala grupp som andra brukstjänstemän som skrivare, bokhållare, förvaltare och bruksinspektorer. En sådan karriärlinje kunde flera av De Geers anställda följa. Den återfinns inom flera av de vallonsläkter som migrerade till Sverige under perioden och särskilt hos dem som svarade för en arbetsinsats inom brukets ram. De familjer som fick bosätta sig som kolare inom det svenska bondesamhället hade inte samma möjlighet, men också där förekommer det sociala positionsförändringar av positiv art. Inom tjänstemannagruppen återfanns också lärare, präster, läkare, etc.

Under perioden sker förskjutningen av Europas ekonomiska centrum från Augsburg över till axeln Amsterdam/London. Entreprenörer som Louis De

Geer, bröderna Trip, Marcelies och bröderna De Witte kom att svara för denna förändring. Det stora kriget förändrar Europas politiska bild, men också den ekonomiska. Förändringen förutsätter att kunskap och kapital överförs från tidigare centra till nya etablerade beslutsorgan i andra länder. I detta sammanhang utgör Nicolaus Perner III i likhet med övriga valloner en förutsättning för denna förändring och förskjutning.

Jag är mer tveksam till huruvida de intrarelationer som Dalhede visar förekom mellan släkter, individer och handelshus i Augsburg har haft den betydelse som hon vill ge dem. Snarare utgör dessa kontakter avgränsade utbyten som möjliggör ett avancemang eller ett bibehållande av den sociala ställning individen/familjen/släkten har inom detta avgränsade område.

Så blir det också i Sverige. Här bygger man upp något nytt, och kontakterna med den struktur som man tillhörde i Augsburg har i stort sett ingen betydelse. Men deltagandet i förändringsprocessen finns, så även medverkande i en kunskapsöverföring till Sverige. De övergripande initiativen ligger i andra aktörers händer.

Nicolaus Perner III och dennes familj är på så sätt enbart en del av den ström av migranter som värvas till Sverige för att utveckla landets järnhantering.

På ett intressant och övertygande sätt visar Dalhede hur Nicolaus Perner III deltar i den ovan beskrivna processen. Att få se detta skildrat ur ”den lilla människans” perspektiv har varit lärorikt. Jag är däremot mer frågande till om hennes bild håller beträffande just den lilla människans betydelse i förändringsprocessen. Detta har inte något att göra med en värdering av en enskild persons insats. Utan soldater – ingen armé, utan smeder – inget bruk osv. Alla är kuggar i ett maskineri. Men Perner är icke på samma sätt oersättlig för utvecklingen som de mer framträdande ak-

törerna. Utan Perner hade resultatet troligen blivit detsamma, men utan en Louis de Geer hade det sett annorlunda ut.

Dalhede är noga med att ange frågeställningar, forskningsläge, källmaterialets utseende och forskningsmetodik. Hon använder också en hel del av utrymmet för att redovisa källor, obearbetade eller bearbetade, i form av tabeller eller grafiska översikter. Hon är nog något för generös med exempel. Visst material har kunnat överföras till bilagedelen eller helt utelämnas. Det ligger i sakens natur att vissa bearbetningar borde vara tillräckliga att redovisa i form av sammanställningar eller enbart kommenterade i texten. Man måste tro på forskarens ärlighet i detta sammanhang.

Bilagedelen upptar 24 sidor, men den har gärna kunnat få växa ytterligare med några sidor, om en del av de i texten presenterade sammanställningarna hade placerats där. Notbilagan följer den löpande texten per sida, vilket är värdefullt. De grafiska presentationerna och översikterna är stundom något röriga och oöverskådliga. De innehåller så mycket information att ett försök till förenkling hade varit något att beakta. Tyvärr blir vissa hänvisningar i registret felaktiga genom ett tekniskt ombrytningsfel.

I ett så omfattande och innehållsrikt verk som Dalhedes ges ingen möjlighet att i en kort recension diskutera alla detaljer, utan alternativet är att välja vissa avsnitt av intresse. Hennes arbete utgör en viktig insats då det innebär en förskjutning av gängse perspektiv ifrån de besuttna över till ett mellanskikt som inte brukar observeras i enskildheter utan i kollektiv. Den tidens entreprenörer känner vi någorlunda väl till och hur de gick till väga för att öka samt befästa sin makt och förmögenhet.

Dalhede är skickad att behandla ämnet som hon är väl förtrogen med. Hennes tidigare undersökning om

den europeiska oxmarkanden i *Zum europäischen Ochsenhandel; Beispiel Augsburg 1560 und 1758* (S:t Katharinen 1992) har redan visat detta.

Det är inom det personhistoriska området Dalhede genomför sin här behandlade insats, något som hon ska ha beröm för. Att hennes arbete också är av stor vikt för forskningen om vallornas migration till Sverige under 1600-talet måste betonas. Ingen annan forskare har följt en släkt på detta ingående sätt genom att utnyttja ett internationellt källmaterial. Jag känner stor respekt för hennes arbete, som varmt kan rekommenderas till läsning.

Bernt Douhan

JOHAN CURMAN

Boktryckaren själv: J.P. Lundström i Jönköping 1783-1868.

Oskarshamn: Johan Curman och Carlssons bokförlag, 2000. 183 s., personregister, inb.

I Jönköpings stads ekonomiska historia har släkten Lundström spelat en framträdande roll. Den började med boktryckaren J.P. Lundström, som grundade ett tryckeri och ett förlag som med tiden kom att tillhöra till de främsta i landet. Hans två söner, Carl Frans och Janne svarade för två av stadens viktigaste industrietableringar: Jönköpings Tändsticksbolag och Mullsjö pappersbruk. I denna biografi skriven av "agronomen och lekmanahistorikern" Johan Curman – formuleringen är författarens egen – är det fadern, "boktryckaren själv", som står i centrum. Hans namn är visserligen idag inte så känt som sönernas, men han lever i den lokala traditionen, om än ganska diffust och mytiskt, och han finns beskriven i littera-

turen genom Viktor Rydbergs dikt *Träsnittet i psalmboken*.

Johan Petter Lundström, som han hette enligt födelseboken fastän han senare endast skrev sig med initialerna, föddes 1783 i Linköping som son till orgelbyggargesällen Peter Lundström och dennes hustru Christina Sandberg. Som 13-åring skrevs han in som lärling hos boktryckaren Björn. Denne var enligt vad J.P. Lundströms son Carl senare antecknat "en vild och liderlig sälle som stiftade skilsmässor i tre familjer och hanterade folk gruvligt illa". Han var emellertid en engagerad teaterman och det är troligt att Lundström hos honom insöp kunskaper om böcker och litteratur som han senare hade stor nytta av.

Efter fem års lärlingstid i Linköping tog J.P. Lundström anställning som konstförvant i det välkända Lindhska boktryckeriet i Örebro, där han stannade i två år. Familjen Lindh kom att spela en stor roll för hans vidare öden. Förutom kunskaper om marknadsföring, bokhandel och annat som en boktryckare behövde känna till, fick J.P. Lundström genom Nils Magnus Lindh ett generöst ekonomiskt stöd som gjorde det möjligt för honom att 1806 etablera sig som självständig boktryckare i Jönköping. Än större roll spelade det att han 1812 gifte sig med Jeanna Regina Schalander, en systerdotter till bröderna Lindh. Genom egendomliga och komplicerade transaktioner med järnbruket Ackkärr, som kommit i familjen Lindhs ägo, förvärvade J.P. Lundström ett betydande kapital. Med detta som grund kunde han köpa en stor fastighet i centrala Jönköping. Därmed kunde hans karriär som boktryckare på allvar ta fart.

Jonas Curman har lagt ner ett aktningvärt forskningsarbete i arkiv och bibliotek för att följa J.P. Lundströms väg fram till etableringen. Den fortsatta framställningen domineras av en beskrivning av verksamheten. Historiken har en stor förtjänst: man får en väldigt fin bild av hur ett tryckeri i början av 1800-

Recensioner

talet fungerade. Detta är faktiskt ganska ovanligt. Oftast är tryckerierna beskrivna utifrån en speciell funktion – som tidningstryckeri, som boktryckeri, som utgivare av småtryck o.s.v. Här behandlas boktryckeriets samtliga funktioner. Det begränsade perspektivet visar här sin stora styrka. Man får en helhetsbild av hur ett dåtida tryckeri fungerade och hur en boktryckare arbetade. Inte minst intressant ur detta perspektiv är bilagan, där författaren statistiskt försöker bestämma omfattningen på tryckeriets produktion och bedöma de olika verksamhetsgrenarnas vikt i relation till varandra.

J.P. Lundström är för eftervärlden mest känd som utgivare av skillingtryck och kistebrev. Den delen av hans verksamhet ägnas också störst utrymme i biografien, och författaren har därvidlag haft stor hjälp av Nils-Arvid Bringéus forskningar om kistebreven. Han har emellertid gjort egna detaljstudier som tillför mycken kunskap om motivkretsar, teknik, marknadsföring och lagerhållning o.s.v. Genom att studera de till KB insända tryckerilistorna kan han t.ex. göra intressanta observationer när det gäller tillverkningens fördelning över åren. Det visar sig att denna varit mycket ojämnt fördelad, och att den här typen av trycksaker utgjorde ett slags buffert i verksamheten, när annan tryckning sviktat. Författaren har också studerat J.P. Lundströms verksamhet som tryckare och utgivare av böcker. Antalet titlar som tryckeriet utgav är stort för att gälla en boktryckare i en landsortsstad och ämnena var mycket varierade. Till de mera spektakulära utgivningarna hörde Almqvists *Amorina*, men annars rörde det sig mest om andaktslitteratur och praktiska handböcker av olika slag.

Lundström var också utgivare av *Jönköpings Tidning*, en lång tid den enda tidningen i staden. Första numret kom ut 1807, alltså året efter att Lundström etablerat sig som boktryckare i Jönköping. Biografi-

ens författare har gjort en analys av innehållet och karaktäriserar, säkert med all rätt, tidningen som konservativ och moraliserande. Kungörelser och notiser från andra tidningar dominerade. Det fanns ingen plats för debatt. Den kom först med det liberala *Jönköpingsbladet* som startades 1843 av Johan Sandwall med sonen Janne inblandad, till faderns stora förtret. En invändning som man kan göra mot tidningsavsnittet är att perspektivet är alltför snävt. *Jönköpings Tidning* var lik flertalet av de tidningar som utgavs vid den här tiden, inte minst i landsortsstäderna, och detta borde ha kommit tydligare fram. Man kan visserligen inte begära att författaren skulle ha känt till den senare under hösten 2000 utkomna *Den svenska pressens historia*, men nog hade man väntat sig att i litteraturlistan finna några äldre presshistoriska standardverk, som gjort det möjligt att se tidningen i ett lite större sammanhang. Över huvud taget ger käll- och litteraturförteckningen, särskilt när det gäller den tryckta litteraturen, anledning till undran både när det gäller redovisningsmetoder och urval. Visserligen är Odhners *Lärobok i Sveriges historia* från 1891 som historiskt översiktsarbete bättre än sitt rykte, men nog finns det yngre arbeten att hänvisa till och nog har väl författaren tagit del av dessa?

Det finns alltså invändningar att göra mot denna biografi, men den har likväl mycket av intresse att bjuda läsaren, och den är ett värdefullt tillskott till den rätt begränsade litteraturen på området. I slutet av boken får det biografiska materialet återigen mera plats, och det är fängslande att läsa om Lundström som ägare av en stor lantegendom och ett pappersbruk och om de många offentliga uppdrag han åtog sig vid sidan av ansvaret för tryckeriet. Mot slutet tornade många svårigheter upp sig, och den i så många avseenden imponerande boktryckaren J.P. Lundströms liv slutade på många sätt tragiskt. Han kom bl.a. att nära beröras av den på sin tid uppmärksam-

made sandwallska förskingringen i Jönköping. Sö-
nernas samröre med Sandwall ledde till en brytning
med fadern, något som starkt förmörkade J.P. Lund-
ströms sista år. Det är en förtjänst med biografien att
även dessa mörka sidor av hans liv kommer fram.

Lars Rumar

HERMAN SCHÜCK

Hans Forssell: Historiker, publicist, statsråd.

Stockholm: Natur & Kultur, 2001. 490 s., inb,
illustr., personregister.

Namnet Hans Forssell klingar nog inte bekant för så
många, inte ens för historiskt bevandrade personer.
Ändå var denne man under delar av sitt liv
(1843–1901) en av landets mest uppmärksammade poli-
tiker, historiker och ämbetsmän med finansminis-
terposten (1875–1880) och inträdet i Svenska Akade-
mien (1881) som höjdpunkter. Forskningen har gärna
sett ner på den period då Forssell var som mest upp-
buren, seklets sista decennier – eller tiden mellan ge-
stalter med lyskraft som Louis De Geer och trion
Branting/Staaff/Lindman om man personifierar epo-
ken. Även Forssells biograf Herman Schück, profes-
sor emeritus i Historia vid Stockholms universitet,
hävdar att tiden inte bjöd på något ”överflöd av mar-
kanta profiler”. Det är nog riktigt men förhindrar in-
te att 1870- och 1880-talen i många stycken var en
grundläggande tid för det moderna Sverige, en pro-
cess som ibland väl ensidigt förläggs till industrialis-
mens genombrott på 1890-talet eller till socialdemo-
kratins maktövertagande 1932.

Schück har i många år vid sidan av sitt specialom-
råde svensk medeltid intresserat sig för den bortglöm-

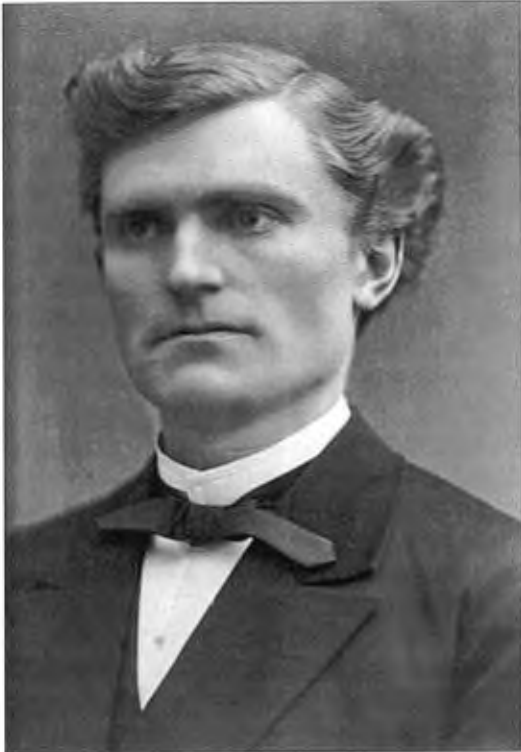
de Forssell. Först nu har han dock fått tillfälle att av-
sluta en gedigen biografi som förutom skildringen av
Forssell som person ger vid handen att senare delen av
1800-talet kan bjuda forskaren på synnerligen intres-
sant stoff. Forssell var knappast typisk för sin tid, med
författarens karakteristik snarare ”en sällsynt intensiv,
mångsidig, i vissa avseenden genial företeelse”. Dess-
utom kom han under senare delen av sitt liv alltmer
att gå emot tidsandan; han förvandlades från ett löfte
till en bitter kritiker av samtidens strömningar.

Med den fascination Schück uppenbarligen kän-
ner inför Forssell och med den dramaturgi biografier
ibland kan ha (från mörker till ljus) kunde man tänka
sig att biografien om Forssell skulle bli en framgångs-
saga. Nu är det inte så; snarare rör det sig om en skild-
ring i moll om ”framtidsmannen som tiden gick
ifrån”, ett misslyckande åtminstone jämfört med
Forssells förutsättningar. Rent faktiskt är det också
svårt att bortse från att Forssell alltmer hamnade
utanför de ledande politiska cirklarna efter avgången
från regeringen 1880.

Vem var då denne de oinfriade förhoppningarnas
man? Någon rättvisande resumé vare sig av mångsyss-
laren Forssells levnadsbana eller Schücks skildring
kan inte ges här, endast några stolpar. Hans Forssell
härstammade från Gävle med prästfolk, akademiker
och jordbrukare i släkten. Fadern Carl Adolf var en
framstegsvänlig och historieintresserad prästman som
hamnade i korselden mellan läsare och gammalfrom-
ma. Modern Louise (född Eneroth) hade inte man-
nens bildning men visade stor omsorg om prästgår-
den och barnen. Till närmaste släkten hörde också
farbrodern Otto Forssell, sträng och sparsam hov-
rättsassessor, samt fostersyskonen Fatima och Zulei-
ma (som Hans Forssell gifte sig med).

Studierna i Uppsala inriktades så småningom på
historia, med betydelsefulla kontakter med tidens
stora forskare som F.F. Carlson och C.G. Malmström.

Recensioner

Hans Forssell. Foto från 1880.

Särskilt den senare uppmuntrade honom vilket ledde fram till en betydelsefull avhandling om svensk förvaltning under Gustav Vasa. Tidigt – vid 22 års ålder – steg han också in i publicistikens värld genom sitt medarbetarskap i *Svensk Litteratur-Tidskrift*. Det mångsyssleri som framledes kom att prägla Forsells bana hade delvis en handfast ekonomisk orsak, behovet att försörja den egna familj som genom bröllopet 1867 uppstått. Föredragsverksamhet, stipendier för fortsatta historiska studier, redaktörskap för *Läsning för folket*, arbete i statliga kommissioner (t.ex. myntkommissionen vars betänkande han glansfullt skrev

1870) samt från 1870 redaktörskap för *Svensk Tidskrift* höll honom flytande, men inte mycket mer.

Hans Forssell kan ses som moderatliberal under denna tid. Medelklassen stod i centrum för hans politiska åskådning. Kommunernas självstyrelse var ett favoritområde men innebar inte stöd för allmän rösträtt; kompentent skötsel från kompetenta män som tog sitt samhällsansvar var viktigare. Forssell hyste misstro både mot kapitalintressen och folkliga krav från bönder eller arbetare. Utnämningen till finansminister 1875 väckte sensation. Dels var han ganska okänd, dels enligt många oförskämt ung (31 år, något som även idag skulle väcka kritik). Liksom statsråd både förr och senare blev den sammanvävda skatte- och försvarsfrågan honom övermäktig. Däremot lyckades han bättre under den ekonomiska krisen 1878–79 som drabbade järnvägsbolagen och kanske ännu mer dessas finansärer, bankerna. För att få igenom statligt stöd knöt Forssell samman frågan med kravet på att minska privatbankernas sedelutgivning. Järnvägsstödet via järnvägshypoteksfonden var ett villkor för ministärens överlevnad och sedelindragningen ett villkor för bifall från den lantmannadominerade Andra kammaren. Maktpolitiskt lyckades Forssell men sakpolitiskt hade han steg för steg tvingats retirera från sin starka tro på noninterventionism, en principuppfattning hos honom med rötter både i ämbetsmänna- och bondetraditionalism samt ekonomisk gammalliberalism. De Geer avgick 1880 men till allmän överraskning stannade Forssell kvar. Ganska snart skar det sig emellertid mellan honom och den nye justitiestatsministern Arvid Posse i fråga om förhållandet enskilda statsråd – regering. Forsells ”fallskärm” vecklades ut i form av presidentskapet i Kammarkollegium, en anständig reträtt som visade sig bli mer avskärmande och isolerande från det politiska livet än han hade tänkt. Den historiska forskningen fortsatte, men de sedan länge utlovade större

verken uteblev. Ett misslyckat ordförandeskap i Läroverkskommittén bidrog ytterligare till hans utanförskap.

En ny tid med påträngande sociala frågor var på väg, debatter som Forssell med sin motvilja inför ”katedersocialism” och statliga sociala åtaganden knappast brann för. Någon djupare känsla för samhällets utsatta kan inte spåras hos honom. Den kulturella radikalismen var honom också helt främmande. Ironiskt nog kom hans kvarvarande liberalism, som frihandelsvän, att öka isoleringen och försätta honom i minoritet i Första kammaren. Tullvännerna motarbetade hans omval och 1897 slogs han ut.

Historikern Forssell, docent redan 1866, behandlas relativt kortfattat av Schück. En anledning är att denna sida åtminstone är något mer känd; en annan att författaren betonar det nära sambandet mellan Forssells samhällsverksamhet och historiska forskningsarbete. Forskningen bedrevs inte i ett elfenbenstorn utan i nära samklang med samhällets skiftande strömningar, ett nog så modernt drag. Baksidan av detta är vad Schück ser som en viktig orsak till Forssells tillkortakommanden: ett utanförskap som både var ett personlighetsdrag (rastlöshet, oförmåga att bestämma huvudinriktning) och socialt betingad. Jämfört med sina studiekamrater i Uppsala var Forssell materiellt gynnad men i kretsen av aristokrater och finansmän i Första kammaren och regeringen snarare en uppkomling som trängde sig fram i alltför unga år.

Hans Forssell: Historiker, publicist, statsråd fyller i hög grad en lucka i svensk historieforskning. Förutom att Schücks biografi är njutbar som läsning bidrar den också till kunskap om förlorarnas historia. Att karakterisera Forssell som ”förlorare” med den samhällsposition han uppnådde kanske verkar märkligt, men han representerade idéer som drevs åt sidan; han stod för andra ideal än den segrande sammanvävning av statsmakt och näringsliv som hade grundlagts tidi-

gare men närmare sekelskiftet fick ökad kraft. Att vetenskapligt hållna biografier sannerligen behövs är ett annat skäl till bokens betydelse. Kanske är det också signifikativt för den akademiska forskningens distanserade hållning till biografien, att Schücks bok om Hans Forssell kommit först efter pensioneringen. En fördel vore om också forskare mitt i karriären toge sig an biografiskrivandet och finge belöning för detta. Det finns åtskilliga gestalter under Forssells tid som fortfarande söker sina författare.

Torbjörn Nilsson

CLAS GÖRAN PALMGREN

Gåtan Henning Hamilton.

Stockholm: Atlantis, 2000. Inb., 627 s., illustr., personreg.

Hovrättsrådet Clas Göran Palmgren (1922–1998) utgav 1984 en mycket omfattande biografi över en politisk nolla som nådde samhällets högsta poster, excellensen Lars Herman Gyllenhaal (rec. i PHT 1984, s. 164f). Det originella valet av objekt var lyckat på så sätt, att det öppnade för en obarmhärtigt avslöjande skildring av det politiska systemets skröplighet under den sena Karl Johans-tiden. Efter denna aktningvärda insats inriktade Palmgren sina forskarmödor på den biografiskt sett förbisedde Henning Hamilton (1814–1886), tveklöst en av de större gestalterna i Sveriges politiska liv under decennierna kring 1800-talets mitt. Vid Palmgrens bortgång förelåg ett omfattande, i det närmaste avslutat manuskript som nu lätt överarbetat utgivits med förord av författaren Per Wästberg och med ekonomiskt bistånd från Svenska Akademien.

Det bör genast slås fast, att Palmgrens arbete är centrerat kring den Hamiltonska skandalen 1881, de ekonomiska oegentligheter som tvingade Henning Hamilton att motvilligt frånträda sina många äreställen och även gå i landsflykt. Med sin bakgrund som erfaren domstolsjurist söker författaren att inte blott rekonstruera skandalens yttre förlopp och personliga följder för de närmast inblandade utan framförellet också dra fram varje mer eller mindre tänkbar omständighet, främst kretsande kring ekonomi och fysiska och psykiska sjukdomar, som kan bidra till att förklara huvudpersonens kriminella beteende. Någon ambition att skriva Hamiltons biografi har Palmgren icke, tvärtom betecknar han en sådan som omöjlig, ”en nära nog övermänsklig uppgift” (s. 22). Hans framställning är ett försök att lösa ”den Hamiltonska gåtan” (s. 24) och bokens titel svarar sålunda väl mot innehållet. Det välformulerade förordet är betydligt mer oklart beträffande den centrala frågan om undersökningens syfte.

Med den inriktning Palmgren givit sitt arbete faller de väsentligare delarna av Hamiltons insatser utanför synfältet. Som politisk maktfaktor var mannen i stort sett förbrukad redan när ståndsförfattningen gick i graven 1865. Han hade då spelat viktiga roller som en av Ridarhusets mest inflytelserika politiker i representations- och järnvägsfrågorna under åren kring seklets mitt, som tongivande statsråd i ett känsligt brytningsskede, som toppdiplomat i en för landet allvarlig utrikespolitisk kris och inte minst som högste ansvarig för det enda seriösa alternativet till Louis De Geers representationsreform. Den brådstartade avvecklingen 1881, som Palmgren minutöst rekonstruerar, avsåg positioner som väl gav möjlighet till ett visst inflytande över begränsade sektorer men knappast verklig politisk makt. Grannlåten var dock mer än imponerande. Den vid tiden för avslöjandena 67-årige Hamilton var bland mycket annat universi-

tetskansler, ledamot av Första kammaren och av sex av rikets sju akademier och ständig sekreterare i Svenska Akademien, serafimerriddare, vice ordenskansler och ordförande i så skilda institutioner som Stockholms Enskilda Bank, Göta kanalverk, ridarhusdirektionen, Hypoteksbanken och Seminarium för lärarinnor.

För dem som stått Hamilton nära var hans fall en katastrof – på detta tema kan Palmgren redovisa en mängd vittnesmål, men det bör också framhållas att den ”moraliska jordbävningen” (s. 21) inte medförde några omedelbara politiska följder. Hamiltons ställning av äldre statsman, uppburen men också sedan en längre tid omsusad av obehagliga rykten om ekonomiska äventyrligheter och morfinmissbruk, utgjorde härvidlag en spärr. Om skandalens mer långsiktiga effekter, på den härskande elitens självkänsla och på gemene mans syn på rättssamhället och överheten, kan intressanta frågor ställas men dessa diskuteras inte av Palmgren även om han utförligt redovisar bl.a. den radikala pressens hantering av ärendet. Den källkritiskt intresserade kan ana en tendens i samtiden och ännu mera i eftervärlden att blåsa upp Hamiltons position för att uppnå största möjliga ”fallhöjd”, för den dramatiska effektens skull och, i samhällskritiska sammanhang, för att maximalt generera överheten.

När det gäller de juridiska aspekterna av affären kan Palmgren uttala sig med stor sakkunskap. Hamiltons brottsliga gärning reduceras ofta till att denne ”förfalskat sin brorsons namnteckning på en växel” (*Nationalencyklopedin*). Palmgrens noggranna utredning visar att användandet av brorsonens, och tidigare myndlingens, Wathier Hamiltons (1839–89) namnteckning skedde vid ett stort antal tillfällen under en lång tidsperiod och avsåg mycket betydande belopp. Det stannade dessvärre ej heller vid förfalskningsbrotten. Hamilton tillskansade sig också under bedrägliga former stora summor från kvinnliga släk-

tingar och från insamlingen till Uppsala universitets 400-årsjubileum. Sammantaget uppgick de olagligt åtkomna medlen till, i dagens penningvärde, minst 80 miljoner kronor, och Palmgren uppskattar straffvärdet enligt dåtida lagstiftning till åtta års straffarbete.

En skandal i skandalen, som i första hand bekymrade den radikala pressen, var att Hamilton aldrig lagfördes i Sverige. Förfarandet möjliggjordes av att Wathier Hamilton påtog sig betalningsansvaret för skuldebrev och borgensförbindelser och betalade samtliga lån, och att de drabbade förklarade sig nöjda med sakernas tillstånd. Så även den ruinerade "grevinnan" (citattecknen hos Palmgren) Mathilda Leijonhufvud (1820–93) som dock inte kunde underlåta att tolka Hamiltons svåra neuralgi med oförmåga att lyfta armarna som ett av Gud utdömt speglade straff. Från det skakade etablissemangets sida kunde därför hävdas, som Oscar II också gjorde i en instruktion till utrikesminister Hochschild, att rättsliga efterräkningar icke var möjliga. Tolkningen blev en snabbt etablerad och seglivad sanning. Palmgren avvisar icke utan skärpa denna advokaty. Självfallet var ett rykte om grovt brott tillräcklig anledning att sätta igång en utredning och anställa åtal, oavsett om de som drabbats av förluster lämnade in en formell anmälan eller ej. Han misstänker att kungen, som personligen lånat Hamilton en stor summa och efterskönt halva skulden, låg bakom myndigheternas passivitet.

Med sin extensiva materialgenomgång och berömvärda akribi kan Palmgren peka på en mängd felaktigheter och missförstånd i den rika litteratur, där Hamilton figurerar. Anmärkningarna är i allmänhet av detaljkaraktär, utan betydelse för föregångarnas slutsatser eller val av perspektiv, men kan ibland innebära beaktansvärda tillskott. Ett exempel på detta utgör hans behandling av A.O. Wallenbergs (1816–86) roll i skandalen. Hamilton och Wallenberg var barn-

och ungdomsvänner från Linköping. De var länge politiska motståndare, kända som dubbelspelare, och hyste en betydande misstro mot varandra men tvingades av omständigheterna till ett nära samarbete, formaliserat i Hamiltons ordförandeskap i Stockholms Enskilda Banks direktions från 1874. För banken var skandalen i hög grad besvärande, och Palmgren kan visa att Wallenberg var betydligt mer aktiv i de mörklägningsförsök som gjordes än vad som framkommit även i den moderna litteraturen om denne. Genom personliga besök på tidningsredaktionerna, grov desinformation och åtalshot lyckades han tysta de ledande Stockholmstidningarna, medan landsortspressen behandlade det känsliga ämnet med stor frihet. De stora skillnaderna i olika tidningars rapportering har tidigare, förmodligen helt felaktigt, tolkats som ett resultat av partipolitiska överväganden.

Metodiskt sett är Palmgrens digra undersökning helgjuter deskriptiv. I hans framställning får de gamla breven berätta, ostörda av åtminstone uttalade teoretiska överväganden. Hos läsaren infinner sig därför lätt en känsla av att det rika materialet tagit herraväldet över författaren. Denne distanserar sig också gärna från mer professionella historikers verksamhet. Det är onekligen inte ofta upphovsmannen till en undersökning av detta slag visar en så ringa tilltro till historikerns möjligheter att genom kombinationer och analys söka avvinna källmaterialet ny kunskap.

Den övergripande frågeställning Palmgren uppställt för sitt arbete, "att finna orsaken eller orsakerna till att han [Hamilton] föranleddes att tillgripa olagliga medel" (s. 24), är av en art som rimligen inte kan besvaras och därför kanske inte heller framstår som den ideala utgångspunkten för ett forskningsprojekt. Den är ej heller helt lätt att bryta ner i hanterbara delproblem. Författaren, medveten om svårigheterna, nödgas också konstatera att "gåtan" tillsvidare måste förbli olöst, även om han lägger stor vikt vid Hamil-

tons spelmani och hustrun Maries ”psykiska särart” som tunga komponenter i den komplicerade orsaksbilden. Att den sexhundraåriga undersökningen avslutas med frågor och inte svar gör den dock inte ointressant. Tvärtom är Palmgrens väldiga rekonstruktion en bitvis spännande läsning som dessutom inkluderar en mängd nyttiga specialutredningar.

Andreas Tjerneld

TORGNY NEVÉUS

En tidningsman i sin stad: Axel Johansson på Upsala Nya Tidning 1900-1948.

Uppsala: Upsala Nya Tidning, 2000, 180 s., inb., illustr.

Under hela 1900-talet har rader av böcker producerats kring de tidningar som etablerade sig runt om i Sverige alltifrån början av 1800-talet och framåt. De flesta tidningar och stora tidningsmän har fått sin monografi. För något år sedan publicerades exempelvis Olle Gellermans bok om *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidnings* smått legendariske redaktör Sven Adolf Hedlund och nu har turen kommit till Axel Johansson, redaktör för *Upsala Nya Tidning* 1900–1948. I en ny bok berättar Uppsalaskildraren Torgny Nevéus historien om Axel Johanssons liv.

Det var i slutet av november månad år 1900 som Hjalmar Öhrwall, professor i fysiologi och medicinsk fysik, mottog ett brev från vännen Johansson, vid tillfället anställd på *Dagens Nyheter*. Johansson meddelade belåtet att han fått arbete på *UNT:s* redaktion. En verksamhet som skulle vara nästan ett halvt sekel hade tagit sin början.

Johansson föddes sensommaren 1868 och var så-

lunda generationsskamrat med män som Hjalmar Söderberg och Lunda-radikalen Bengt Lidforss. Fadern var verksam som betjänt och lyckades i slutet av 1880-talet tillskansa sig positionen som ordinarie vaktmästare i Riddarhuset. Vid Norra Latinläroverket avlade Johansson studentexamen våren 1886. Där hade han varit klasskamrat med nämnde Söderberg, Bo Bergman och Carl G. Laurin. Hösten 1886 anlände Johansson till Uppsala och skrev in sig vid Stockholms nation. Vad gäller Johanssons studieår skulle det vara en överdrift att påstå att han var framgångsrik. 1890-talet var knappast någon dans på rosor. Studierna i teologi gick allt sämre. Johansson led av psykosomatiska besvär och konsumerade alkohol alltför ymnigt. Mitt i allt detta fanns också stora bryderier över sexuell läggning.

Det som kom att utveckla Johanssons talanger var snarare ett mycket aktivt föreningsengagemang. Han engagerade sig i Stockholms nations diskussionsklubb och var 1891 en av initiativtagarna till den konservativa studentföreningen Heimdal, som han lämnade efter bara några år. Ett av huvudskälen torde ha varit föreningens tilltagande formalisering. Johansson drog mer och mer åt vänster och trädde snart in i Verdandi, där han 1901 erövrade ordförandeposten. Under dessa föreningsaktiva år utvecklade Johansson en annan av sina förmågor: det talade ordets, en talang han skulle odla och använda sig av hela sitt liv.

Den liberala pressens födelse brukar tillskrivas grundandet av *Aftonbladet* i slutet av 1830. Till de starka liberala rösterna vid 1800-talets mitt hör också tidningar som nämnda *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* och *Vestmanlands Läns Tidning*. I slutet av 1800-talet fick den liberala pressen ett litet uppsving, då *Upsala Nya Tidning* och *Västerbottens-Kuriren* grundades. Vad gäller Uppsala som tidningsmiljö hade *UNT* i början av 1910-talet erövrat en solid ställning och kunde i slutet av 1915, mitt under brinnande

Axel Johansson, "Kofstan". Teckning av Gunnar Brusewitz.

världskrig, stoltsera med en upplaga på 15 000. Utanför storstadsregionerna var tidningen vid denna tidpunkt Sveriges största. Dess framgångar gjorde att Johansson sökte sig till verksamheter utanför tidningen. Det är nu Johansson tar klivet ut i det kommunala liv, där han under kommande decennier kom att spela en viktig roll.

Vilken var då Axel Johannsons relation till den omvärld som utgjorde hans samtid? Unionskrisens slutliga lösning mottogs positivt. Överenskommelsen gjorde att man i Sverige kunde ta uti med de inrikespolitiska problemen. Under första världskriget tog Johansson klart ställning för ententen. Tyska ubåtar sänkning av det brittiska skeppet Lusitania våren 1915

ledde till skarpa fördömanden. Vad gäller relationen till Hitlers Tyskland fanns tidigt våren 1933 en kritisk hållning mot det som höll på att ske. I en ledare i början av mars ses nazismen som "en terror mot allt vad Tyskland har av demokratiska krafter". "De långa knivarnas natt", då rader med ledande personer inom SA rensades ut, skildrades indignerat. I sin bok *Sverige och förintelsen: Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (1997) visar Ingvar Svanberg och Mattias Tydén med all önskvärd tydlighet att svenskar aldrig kan hävda att de inte visste, därtill skrevs det alltför mycket i olika medier. När jag läser Nevéus skildring av UNT:s och Johannsons inställning till nazismen under 1930-talet så tänker jag att vi även här har ett tidigt exempel på ett tydligt uppmärksammande av vad nazismen stod för.

När kriget bröt ut skulle dock UNT:s hållning komma att mildras en aning. Det var "som om den officiellt påbjudna neutralitets- och beredskapsandan redan börjat ge effekt", skriver Nevéus. Han tolkar Johannsons bitvis undfallande hållning som en rädsla hos en man som passerat 70, en rädsla för att det han trodde på skulle raseras, en rädsla för en möjlig ockupation. Det tydliga avståndstagandet från alla former av våldsläror grumlades emellertid aldrig.

Rikspolitiken utmärktes under 1900-talets första decennier av diskussion kring rösträtt, försvar och nykterhet, frågor kring vilka det fanns en liberal splittring. Johansson var en tydlig förespråkare för genomförandet av en parlamentarisk demokrati och stödde tanken på ett ändamålsenligt försvar. Vad gäller nykterhetsfrågan tillhörde Johansson det mer frisinnade lägret. I Uppsala gjorde Johansson en imponerande lokalpolitisk karriär. Han var verksam i stadsfullmäktige, drätselkammaren, museikommittén, teaterkommittén och planteringsnämnden, bara för att nämna några sammanhang.

Recensioner

Under 1930-talet stod problemet med den så kallade "Genomfarten" högt upp på den lokalpolitiska agendan. Denna fråga kom att engagera Johansson, och han förespråkade att man skulle öppna en genomfart genom det så kallade Gillbergska huset. Motståndet kom från traditionsivrarna, vilka betraktade idén som ett ingrepp i en gammal kulturmiljö. Johansson ansåg dock, att det hela var nödvändigt för att skapa ett smidigare trafikflöde i Uppsalas centrala delar. En annan fråga vår tidningsredaktör kom att engagera sig i var tillkomsten av nya museilokaler. Det torde inte föra för långt att påstå att Johansson var en av de viktigare tillskyndarna bakom förhållandet att Upplandsmuséet slutligen kunde invigas 1959.

Hur var då Johansson som skribent? Alltifrån våren 1932 skrev han lördagskrönikor. För att ge en närmare karakteristik har Nevéus valt ut krönikorna från 1936. Genom redogörelsen för innehållet i dessa tecknas bilden av en redaktör som befann sig i tiden med tämligen varierande intressen. I det krig som pågick i Abessinien intog Johansson en Italienkritisk hållning. Frånvaron av direkta ställningstaganden vad gäller inbördeskriget i Spanien ser Nevéus som ett uttryck för "den över lag lätt förvirrade svenska opinionen". Detta år återfinns också ett tydligt engagemang i försvarsfrågan, vilket delvis kan ha haft att göra med att ett försvarsbeslut klubbades detta år. Vad gäller det akademiska livet i Uppsala bevakades detta i tämligen liten utsträckning. Den republikanska inställningen är relativt nedtonad. Fjäsk för kungligheter gick inte att bortse ifrån utan gisslades. Vad gäller idrott var Johansson föga intresserad, och om olympiaden 1936 skrev han i augusti: "Om det folkspektakel, reklamakeri och idrottsspel som heter Olympiaden behöver intet sägas."

Den 31 juli 1948 avled Axel Johansson i tidningshuset vid Gamla torget. Begravningen i Domkyrkan ägde rum veckan därpå och var mycket välbesökt. I

sitt slutord kretsar Nevéus en del kring Johanssons homosexualitet. Överhuvudtaget tycker jag författarens behandling av denna är välavvägd och omdömesgill. I sin löpande framställning fäster han inte alltför stor vikt vid den, men diskuterar den ändå relativt utförligt i avslutningen.

Nevéus bok om Johansson är på många sätt informativ och underhållande. Den innehåller rader bilder som en person med Uppsalaförankring säkerligen kommer att finna intressanta. Det råder emellertid ingen tvekan om, att författaren tillhör en äldre skola av biografier. All den teoretiska diskussion som sett dagens ljus under 1980- och 1990-talen och som i flera fall har handlat om biografien som genre och möjlighet lyser helt med sin frånvaro. Bitvis motiveras detta förstas av att boken i en mening utgör ett slags uppdragsforskning. Med anledning av halvsekelminnet av Johanssons bortgång blev Nevéus helt enkelt tillfrågad om han ville skriva om *UNT*-redaktören. Någonstans upplever jag ändå att just Axel Johanssons liv hade möjliggjort en rad olika frågor.

Johanssons personlighet är bitvis svårspårad. I hans lördagskrönikor lyser oftast reflektioner eller betraktelser av en mer personlig karaktär med sin frånvaro. Som brevskrivare var Johansson inte speciellt flitig. Och vad gäller skriftställeriet bortom det rent journalistiska skrev han nästan ingenting. Nevéus tar förstas upp allt detta. Den svårspårade personligheten tror jag emellertid säger något som går utöver skildringen av Johanssons liv och gärning. Den biografiske historikern står alltid inför något undflyende, då han skall fästa ett passerat liv i ord. Några ord om detta hade skänkt framställningen en större tyngd och en tydligare placering i en samtida metoddiskussion. Att aktivt fundera kring hur vi rekonstruerar ett liv retrospektivt är en angelägen uppgift, då detta i bästa fall också kan säga något om hur vi ständigt formulerar och omformulerar våra egna liv.

Nevéus bok saknar förvisso teoretiska resonemang. Jag tycker ändå att han behandlat sin figur på ett avvägt sätt. Berättelsen om Johanssons liv sönderfaller i nio kapitel, där fem är av en mer tematisk karaktär. På så vis får Nevéus bok en fräschare disposition. Han distanserar sig därigenom från den alltför gamla biografiformen där X föds och sedan, 400 sidor senare, dör. I boken får läsaren på ett populärt och översiktligt sätt stifta bekantskap med en del av 1900-talets kulturhistoria, en historia som rör sig mellan ett regionalt, nationellt och internationellt plan. På så vis är Nevéus (säkert oavsiktligt) riktigt inne. Då och då tycker jag mig uppfatta en viss Uppsala-romantik och att historien om Axel Johansson blir en liberal hjältehistoria. Mina invändningar till trots är Nevéus bok läsvärd, och för en allmänhet med intresse av pressens eller Uppsalas historia har boken sin givna publik.

Magnus Rodell

GUNNEL AHLIN

Lars Ahlin växer upp.

Sthlm: Bonniers, 2001. 443 s.

Gunnel Ahlin, själv skönlitterär författare, har på ett lyckosamt sätt tagit sig an uppgiften att skildra sin 1997 avlidne make Lars Ahlins uppväxt och bildningsgång fram till debuten som författare 1943, då han var 28 år gammal. De råkades i folkhögskolemiljö i Sigtuna 1945 och gifte sig året därpå.

I folkhögskolorna hörde Gunnel Ahlin hemma. Hennes far Johannes Hellman var folkhögskolerektor i Dalarna, hennes moster var gift med Gillis Hammar, legendarisk rektor vid Birkagårdens folkhögskola på Karlbergsvägen i Stockholm, dit bokens förfat-

tare knöts efter sin studietid. Lars Ahlins väg in i dessa kretsar, den som boken skildrar, var en helt annan.

Lars Ahlin växte upp ömsom i Sundsvall, ömsom i Stockholm. Fadern var 19 år och modern 20 då första barnet föddes. Han var representant med distrikt uppe i Norrland, hon en attraktiv hemmafru. De yngsta barnen Gustaf Adolf och Lars var tio resp. fem år gamla då den äventyrliga modern lämnade hemmet för att förenas med en många år yngre brevbärare, sedermera postmästare. Sin mor återsåg Lars inte förrän vid vuxen ålder. Han hade gjort lycka som författare då hon sökte upp honom. Familjens år i Stockholm tillbringades i en nyuppförd hyresfastighet vid Kristinebergsvägen, hörnet av Lindhagensgatan, huset rivet 1968. Då Ahlin dog hade han en roman under arbete, *Kajorna kring Konradsberg*.

Hemmet var ursprungligen borgerligt. Faderns spritbruk ledde till misär. Under två år fick de sju barnen reda sig själva. Efter en tid lärde fadern känna en annan kvinna med egna barn uppe i Sundsvall, dit de yngre av hans barn flyttade med när han gifte om sig. En halvsystem föddes i detta äktenskap. I religiöst avseende var föräldrarna indifferent. De var borgerligt vigda men deras barn konfirmerades. Ett undantag utgjorde yngste sonen Lars, som tonåring en tid ungdomskommunist och vän till Ivar Öhman, den blivande journalisten och slutligen ambassadören i Athen, vars far var kommunistisk politiker. Brodern Gustaf Adolfs död 1930, tjugo år gammal, var ett svårt slag för Lars.

Gunnel Ahlins plan att hålla Lars Ahlins liv och verk isär gick inte att fullfölja. I hennes kloka berättelse flätas de samman. Många och långa brev skrivna av den unge Ahlin bevaras numera i universitetsbiblioteken i Göteborg och Uppsala. De har härmed blivit litteratur.

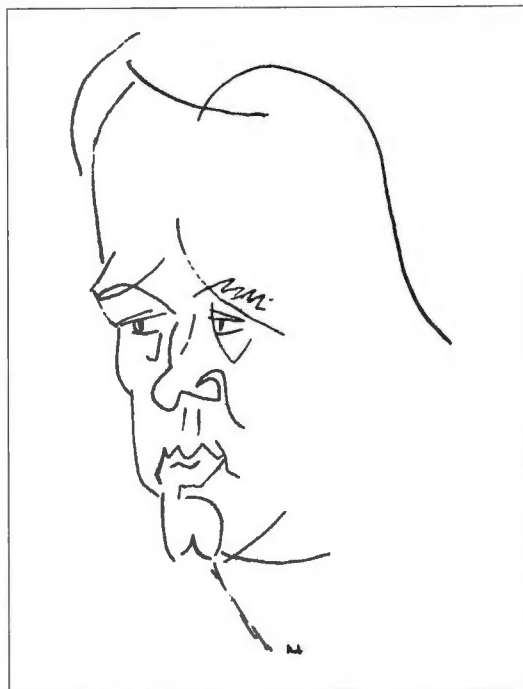
Då Lars Ahlin var arton år gammal skedde en omorientering. Han råkade av en tillfällighet i Gävle

diakonen Herman Hedberg och de förenades i vänskap. Han lärde känna dennes högkyrkliga teologi och liturgiska praktik och tog, som det ska visa sig, emot avgörande impulser. Vad Kyrkan kan ge är, i Gunnel Ahlins referat, struktur åt vårt liv, moraliskt stöd, syndernas förlåtelse och nattvarden. Altarhandlingen i romanen *Din livsfrukt* (1987) spåras av henne tillbaka till Hedberg. (Den tilldrar sig i Paris, en stad där Ahlins broder i Societas Sanctae Birgittae lunda-teologen Bengt Strömberg länge var kyrkoherde i svenska Sofia församlingen.)

Hedberg sökte stimulera honom att bli präst men Ahlin ville förena kristen tro med författarskap. Hans bana var redan utstakad. Han fick tillfälle till studier vid Medelpads folkhögskola och mötte där ett utomordentligt förstående lärarpar, David och Iris Palm. Snart skolans rektor var Palm sedan tidigare licentiat i ortnamnsforskning och blev i sinom tid hedersdoktor som kännare av språket i Bohuslän. Lars fick en ny kristen kamrat vid skolan i Arne Jones, bördig från trakten. Även Arne lade grunden till en konstnärlig karriär, i hans fall som bildhuggare.

Både Hedberg och makarna Palm bekymrade sig om ungdomarnas materiella behov. Hedberg mobiliserade givmilda vänner inom högkyrkligheten, bland dem upptäcktsresanden greve Eric von Rosen på Rockelsta och dennes fromma maka. Efter tiden vid skolan var Ahlin och Jones försörjda nere i Stockholm under ett år 1936–37 genom ett lån som Palms beviljade dem.

Lars Ahlin arbetade sig fram till fast grundade ställningstaganden som blev bestående genom författarskapet. Han ville vara en litterär förebedjare som gestaltar människorna, iakttar dem med deras falska uppskrivningar. År 1936 konfirmerades han. Liksom sin kamrat var han egocentriskt otålig vad gällde regelbundna studier. Ingen av dem hade konstnärligt påbrå. 1937 var året då Ahlin blev färdig med sin försör-

Lars Ahlin. Teckning av Arne Jones 1951.

ta roman, *Den lille Prometheus*, som refuserades av Bonniers. Inte förrän vid denna tidpunkt berättade han för makarna Palm, som han hållit underrättade om sina Lutherstudier, om sin bekantskap med Hedberg. Han studerade 1938–39 på Birkagården med fortsatta ekonomiska svårigheter. En dag då hans skor lagades var han hemma från skolan. En ny roman *Underklassare av blodet* refuserades av Bonniers 1939. Under förmedling av Emilia Fogelklou, som lärt känna Ahlin på skolan, vände han sig till Natur & Kulturs förlag men även där var man kallsinnig. Arne Jones ville bli antagen som elev vid Konstakademien men hade ännu så länge inte heller han någon framgång. Förbindelserna med Ivar Öhman, som blivit redaktör

för *Folket i Bild*, togs efter ett sjuårigt uppehåll ånyo upp 1940, ett särskilt svårt år för Ahlin. Under 1941 studerade han på vissa villkor vid Fjellstedtska skolan i Uppsala.

Överallt på folkhögskolorna i Medelpad och Stockholm, liksom vid skolan i Uppsala mötte Ahlin en humanism som han tog avstånd ifrån. Kristen humanism var för den Luthertrogne Ahlin en förvärldsligad kristendom. Delar av år 1942 var han inkallad till militärtjänstgöring. Vintern 1942–43 skrev han så romanen *Täbb med manifestet*. Med manuskriptet vände han sig till vad som befanns vara rätt person, litteraturhistorikern och kritikern Holger Ahlenius som vid denna tid var rådgivare hos Tidens förlag. Gunnel Ahlin minns honom ”som en liten mycket mörk man med ett drag av livsleda över munnen samtidigt som hans blick spelande svepte fram under den trotsigt burna franska baskern”. Kontakterna komplicerades tillfälligt av att Ahlins fader dog i cancer. Far och son hade då inte räknats på sex år. Stadsmissionen finansierade resan till begravningen i Sundsvall. Det tal Ahlin höll lät han trycka i en av sina sista böcker *Sjung för de dömda* (1995). Vänskapen med den sedermera så framgångsrike Arne Jones, professor i skulptur, stod sig. Även hans tal vid Jones jordfästning 1976 trycktes i denna volym.

Samtidigt som boken om Täbb kom ut 1943 publicerades Ahlins kanske mest bekanta novell ”Kommer hem och är snäll” i tidskriften *Vi* och med dessa verk slog han igenom omedelbart.

”Täbb är min första uppgörelse med den sekulariserade människan och hennes teoretiska kostymering.” Att bokens författare stod på kyrklig grund observerades inte av kritiken. Ahlins honorar hos förlaget var blygsamt. Det iaktogs av en lika handlingskraftig som slagfärdig läsare, nämligen Else Kleen. Hon var maka till förlagets styrelseordförande, socialministern Gustav Möller och ordnade med en upp-

räkning. När hon ville underrätta Ahlin härom fick hon till en början inte tag i honom: ”Fan vilken djävla konstig hyrestant ni har! Varje gång jag ringer säger kärringen att ni är i kyrkan. Är ni kyrkvaktmästare?”

Åke Lilliestam

CARL GUSTAF BERNHARD

Huset på höjden: Självbiografiska anteckningar.

Stockholm: Atlantis, 2000. 400 s., inb., illustr., personregister.

”Heureuse, que vous êtes heureuse”, utbrast den italienska tragediennan Eleonora Duse till sin svenska sjukgymnast Ester Bruno, när denna träffat och förälskat sig i arkitekten Edvard Bernhard. Själv hem-söktes den över hela Europa uppmärksammade skådespelerskan av en uppsplitande kärlekshistoria med den lika högggradigt teatraliske poeten, demagogen och politiske äventyraren Gabriele D’Annunzio. Sannolikt spökade nog inte så litet av suckande avund bakom de där orden.

Ester Bruno var elfte barnet till underlöjtnanten Wilhelm Bruno (f. 1819) och dennes maka Clara. Fadern var 56 när elfte barnet föddes, modern 39. Två år efter Esters födelse dog fadern, vid den tiden städs-lad som förvaltare på von Schinkels säteri Vallstanäs i Uppland och ansvarig för dräneringen kring sjön Fysingen för att hindra malarians härjningar – alla barnen Bruno fick kinin i lingonsylten. Den 40-åriga änkan flyttade nu till Stockholm med kvarvarande barn och tog plats som kassörska hos en klädesfirma i Gamla stan. Den ”gode man” som hade till uppgift att bistå henne hade dessförinnan gjort av med de slantar som funnits undanlagda. Genom ihärdighet

och klokhet kunde Clara försörja sina barn. Ester var den som tycktes ha läshuvud och ansågs därför böra få möjlighet att taga studenten. Efter avklarad examen på Palmgrenska samskolan genomgick hon GCI, på den tiden beläget uppe på Brunkebergspuckeln. Som nyexaminerad gymnastikdirektör begav sig den unga kvinnan ned på kontinenten och kom snart att ägna sina krafter åt sjukgymnastik. Hon verkade i Bryssel, Frankrike, England och Skottland. År 1900 öppnade hon eget institut i Berlin. Ester Bruno blev en av flera svenska sjukgymnaster som sökte sig utomlands och samarbetade med dåtidens medicinska auktoriteter. Det var på så vis hon kommit i kontakt med Eleonora Duse, vilken hos den svenska sjukgymnasten sökte bot mot ångest, överansträngning, kärlekstrassel och förlamande självförebåelser. En annan diva från teaterns värld som anmälde sig för att få lindring för själsliga kval var Sarah Bernhardt. ”90 procent av skådespelarna är hysteriker, och resterande 10 har jag ingen glädje av”, brukade Dramatenchefen Karl Ragnar Gierow många år senare framhålla för Ester Brunos son. Rimligtvis visste den luttrade teaterchefen, att den han talade med kunde finna belägg för tesen genom hörsägensreferenser i sin egen familj.

Också den man Ester förälskat sig i var elfte barnet i en kull på tolv. Edvard Bernhard var son till en svartskäggig och utsvävande lantman med rötterna i nordöstra Skåne, i de trakter där Smålands och Blekinges gränser flyter samman. Fadern var känslokarg, ibland rent av hårdhärtad, och tycks på behörigt tidsavstånd stigen ur någon av Piratens berättelser. När Edvard kommit upp i folkskoleåldern, flyttade familjen till Ryd i Småland, strax norr om blekingska gränsen. Edwards äldste broder drev en kakelugnsfabrik i Örebro. Genom att flytta dit kunde Edvard söka sig vidare i fråga om studier. Tekniska skolan och senare KTH gav möjligheter till utbildning inom arkitektu-

Carl Gustaf Bernhard. Foto: Kungl. biblioteket.

ren. Men någon egen professur inom ämnet arkitektur fanns ännu inte vid KTH, varför Edvard Bernhard ställde kosan åt Dresden, där han under magra år studerade vid konstakademien. Senare praktiserade han hos arkitekterna Wallot i Dresden och Messel i Berlin. Den senare vistelseorten förklarar hur han blev bekant med Ester Bruno. Väl återkommen till Sverige blev Edvard Bernhard medarbetare till Ernst Stenhammar och ritade bl.a. Vinterträdgården i Grand Hôtel i Stockholm. Den år 1915 invigda biografen Röda Kvarn bar även hans signum liksom Åhlen & Holms varuhus vid Ringvägen och Tempohuset (nuvarande Kungshallen) vid Kungsgatan. Han

fick även uppdraget att rita huset till Banque de Suède i Paris, ägd av Ivar Kreuger. Den 11 mars 1932 tog han nattåget till Paris för att närvara vid invigningen av den omtalade banken, men nåddes vid ankomsten till franska huvudstaden den 12 mars av nyheten att Kreuger just skjutit sig.

I äktenskapet mellan Ester Bruno och Edvard Bernhard föddes 1910 sonen Carl Gustaf. Detta gossebarn skulle med tiden framträda som en av de verkliga tungvikterna inom det svenska vetenskapssamhället. Som naturvetenskaplig forskare ägnade sig Carl Gustaf Bernhard åt neurobiologi och verkade med tiden som professor i fysiologi vid Karolinska institutet 1948–72. Han var ledamot av Statens medicinska forskningsråd 1961–67 och preses i Kungl. Vetenskapsakademien 1971–72 och samma akademis ständige sekreterare 1963–81. Till meritlistan kan fogas att han 1967–72 var ledamot av KI:s Nobelkommitté (dess ordförande 1971–72) samt styrelseledamot av Nobelstiftelsen 1973–81. Likaså var han år 1990 en av de drivande bakom instiftandet av Berzelius-Sällskapet och dess ordförande fram till år 2000.

Några månader före Carl Gustaf Bernhards död år 2001 utkom memoarboken *Huset på höjden* med den anspråkslösa underrubriken "Självbiografiska anteckningar". Man får vara tacksam att författaren hann fullborda sitt arbete. Här ryms åtskilligt både av kultur- och personhistoria med intressanta inblickar i fysiologiens underbara värld och snabba tvärsnitt från vetenskapssamhällets uppbyggnad och funktioner. Författaren började sin vetenskapliga utbildning i början av 1930-talet vid KI. Nervbanor och nervimpulser var vid denna tid ännu tämligen outforskade områden, och Bernhard skulle under samverkan med bl.a. Ragnar Granit i Helsingfors komma att klarlägga hur sinnesretningar togs upp och bearbetades i form av elektriska impulser inom nervsystemets komplicerade nätverk och styrdes vidare till muskel-

rörelser. Elektrofysiologien hade utvecklats redan på 1920-talet av den tyske psykiatern Hans Berger, och ett årtionde senare hade de forskningsfält som öppnades av den nya tekniken ytterligare förfinats, så att möjligheter gavs att belysa och finna svar på ytterligt sofistikerade frågor inom nervforskningen. Bernhard inriktade sig i sin forskning huvudsakligen på ögats nervfunktioner.

Med skarpsynt personuppfattning och god karaktäriseringsförmåga levererar Bernhard en rad förträffliga porträtt av medicinska lärare, studiekamrater och forskarkolleger. Författarens sinne för humor drar en försonandets slöja även över erfarenheter som varit smärtsamma att göra. Vetenskapen bjuder på en lång rad av utpräglade personligheter, inte sällan spetsade med rent kufiska karaktärsdrag. I flera fall har de personer som möter i Bernhards bok skrivit egna memoarer. I Bernhards ljussättning framträder de med andra sidor och annorlunda accenter i karaktären än vad de själva berättat om. I detta porträttgalleri återfinns inte enbart medicinare. Eftersom författaren under ett långt liv verkade i diverse forskningspolitiska sammanhang påträffas i hans minnesbok en mängd snabbt och drivet utförda personkonturer av företrädare för skilda vetenskaper och även av politiker. Bernhard synes ha varit utrustad med en osedvanligt rik umgängesbegåvning. Denna talang gjorde det lätt för honom att komma andra in på livet och förstå – och överse med – uddiga egenheter.

Till det märkvärdiga med denne man hör att en stor del av hans personliga umgänge upprätthölls med människor från teaterns, operans, bildkonstens och litteraturens värld. Till de nära vännerna hörde den tidigare nämnde Karl Ragnar Gierow men också Eyvind Johnson, Harry Martinson, Lars Hanson, Gunnar Björnstrand, Inga Tidblad, Håkan Westergren, Harald Lindberg och åtskilliga andra från konstens och tiljans miljöer. En av orsakerna till bredden i

detta sociala spektrum var naturligtvis, att Bernhard 1937 gifte sig med operasångerskan Gurli Lemon. På så vis lades en ny dimension till ett liv som dessförinnan mycket handlat om nervfysiologi. I Gullan fann Bernhard en rikt utrustad livskamrat – repliksnabb, känslostark och allmänt oförvägen. Märket efter en ”tappad” puderburk på väggen i makarnas sovrum bär syn för sägen, att teatern också privat ger rättigheter till friare känsloutlevelser än vad normalt laboratorieknog någonsin kan bevilja licens.

Naturligtvis är en memoarbok som denna i första hand av intresse för människor med vetenskaplig, enkannerligen medicinsk-fysiologisk bakgrund. Men själva rikedomerna på kontakter i Carl Gustaf Bernhards liv, den ostillade nyfikenheten och livsaptiten gör att hans självbiografiska anteckningar har intresse långt utanför kretsen av specialister. Här avspeglas så mycket av svenskt samhällsliv och inte minst opinionslägen i allmänhet vid sidan av det rent vetenskapliga. När 1930-talets och krigsårens orosmoln väl hade skingrats, spred sig en anda av internationalism och gränsöverskridande inom forskarvärlden. Så oerhört mycket återstod att göra och bygga upp på nytt efter år av förstörelse. För ett neutralt land som Sverige tycktes särskilda uppgifter föreligga som gränsöverskridare under en epok, då det kalla krigets mistänksamhet försvårade vetenskapligt utbyte. Bernhard var en av dem som flitigast deltog i sådant intellektuellt utbyte. Optimismen inför de löften som naturvetenskaperna gav var ännu gränslös. Inga dystopiska föreställningar om resursförödelse, världsvält och smygande miljögifter grumlade de förväntningar som vuxit sig starka. Under 1960-talet ökade politiseringen, och vetenskaperna hamnade i politikens slagskugga. Intellektuella idrotter föraktades, vetenskapens nytta ifrågasattes eftersom enkla slagordsmakare inte kunde se dess nytta för ”folket”. Minnesvärda men knappast hedrande är de reaktioner

Nobelfesten 1976 omgärdades av. Under själva prisutdelningsceremonin protesterade en ung man högljutt mot att ekonomen och förrente Pinochetuppbakaren Milton Friedman tilldelades Riksbankens pris till Alfred Nobels minne. Friedman, van vid betydligt tuffare amerikanska begivenheter, tycktes närmast road av inslaget medan rysningar av skräck ilade över den inhemska publikens anleten. När det hela väl var överståndet inne i Konserthuset, väntade en stenkastande mobb utanför, så att gästerna i hast fick söka skydd i väntande bilar. ”Jävla kapitalisthora”, vrålade någon efter Gullan Bernhard, som snabbt kontraderade: ”Kapitalist ja, hora nej. Jag har aldrig tagit betalt.” Orden fick stämningen att svänga om bland de hotfulla förföljarna, och den ”folkliga” vreden upplöstes i en skrattsalva.

Carl Gustaf Bernhard har uppkallat sina memoarer efter ”huset på höjden”, den villa på Lidingö som hans pappa ritade och lät bygga under förra seklets första år. Familjen flyttade in här 1911, och i sinom tid kom både Carl Gustaf med familj liksom systemen Kerstin, berömd fotograf, att husera här. Mellan dessa väggar har många intressanta diskussioner ägt rum, sannolikt en hel del eldfångda ting inom politik, konst och vetenskap har dryftats. Gullan har nog ”tappat” mer än en puderburk. Inte så få gripande livsöden har tilldragit sig här under år, när det generösa paret Bernhard delat med sig av sin bostad åt människor som varit på flykt undan vidriga regimer nere i Europa men även på andra håll i världen. Nog kan man med fog hävda, att dessa ”självbiografiska anteckningar” återspeglar många viktiga händelser och intressanta personer under 1900-talet. De är ett personligt dokument men också en livsberättelse där tidens drömmar och förväntningar ges vederbörligt utrymme.

Olof Hägerstrand

KARL ERIK ROSÉN

En rådmans liv: Skolpojke – officer – domare.

Stockholm: Författares Bokmaskin, 2000. 104 s., hft. Kan beställas från författaren för en kostnad av 130:- (inkl.frakt & moms): Kirunagatan 98, 162 68 VÄLLINGBY

Ju äldre vi blir desto mer benägna blir många av oss att läsa memoarer eller andra självbiografiska texter. Det behöver inte vara Herbert Tingsten eller Winston Churchill för att vårt intresse skall fångas. De inblickar en för oss totalt okänd person ger från barndom, uppväxt och yrkesvardag i miljöer med vilka vi inte är förtrogna kan ofta bli väl så intressanta. Även berättare utan litterära aspirationer har inte sällan förmåga att konkret och levande förmedla både den tid och den omgivning, som varit deras.

Det faktum att tiderna alltid förändras är visserligen en truism, men det är ett viktigt faktum, som motiverar att många fler än som sker berättar "hur det var på deras tid", dvs. ger sin version av vad de varit med om. Inga märkliga händelser eller möten i livet krävs för att ge stoff till minnesanteckningar värda att läsas av andra – ofta kan själva "fotograferingen i svartvitt" av berättarens hembygd, familj och yrkesliv och den utveckling hon/han genomlöpt vara tillräckligt annorlunda för att intressera. Mot bakgrund av de radikala förändringar som de senaste 50 åren skett inom så många områden och i så många skilda miljöer är ett mångfacetterat spektrum av levnadssätt, traditioner och kulturer försvunnet eller på väg att försvinna. Därför är det idag, än mer än tidigare, angeläget, att de som har någon berättarförmåga skriver ned vad de har varit med om.

Inte sällan hör man en och annan säga, att det är "pretentiöst" att berätta om sitt liv om man inte är en

"känd" person. Många säger sig därför skriva "för barn och barnbarn", liksom för att urskulda sin önskan om och glädje av att berätta minnen. Men det behövs inga ursäkter – det är vällovligt, ja önskvärt att de berättar.

Domaren och reservkaptenen Karl Erik Rosén (f. 1917) berättar i *En rådmans liv - skolpojke - officer - domare*, en bok på dryga 100 sidor, opretentiöst och anspråkslöst om sitt liv. Han börjar med sin uppväxt i Jönköping, där hans far var militärläkare. Skildrar så sin, på grund av beredskapstjänstgöring långa, tid i det militära och ger sedan omväxlande glimtar från en lång domargärning. En del reseminnen har han också tagit med.

Militärtiden blev på grund av krigsåren alltså mer omfattande än beräknat – och därför också mer innehållsrik än vanligt. Kriget gick in på knutarna och läget var vid flera tillfällen krisartat. När dåvarande fänriken Rosén hade ansvaret för bevakningen i Mölle, hade han givit order om att alla flygplan som kom in över land skulle beskötas. En av hans kuskar, som med karbin gick på vakt i hamnen, fick se ett dubbeldeckat Heinkel-bombplan flyga in över samhället och sköt mot planet, som omedelbart började avge rök och måste gå ned på vattnet. Så långt ifrån land dock, att svenskarna inte hann fram innan ett tyskt krigsfartyg hade tagit hand om besättningen. Men planet bogserade svenskarna in till Mölle.

Den militära värld, som författaren upplevt, skulle – även frånsett de extra starka och mödosamma upplevelser beredskapsåren innebar – förmodligen inte anses helt sannolik av dagens rekryter. Ändå tror jag att de förhållanden, som präglade den unge juristens första år i förvärvslivet står i ännu större kontrast mot dagens värld – även om varje generation säkert har sina original.

Trots de många och långa avbräck i studierna, som inkallelserna åstadkom, avlade Rosén redan 1943 sin

jur. kand.-examen och kunde börja den domarebana, vilken han avslutade som rådmän i Stockholms tingsrätt. Från studietiden berättar han en del anekdoter/incidenter, vilka ganska väl belyser vilken speciell och "skyddad" värld som gällde, och vad dåtidens professorer då kunde tillåta sig. T.ex. professor Brock, som vid en tentamen, uppmärksamgjord på en lagändring, våldsamt skrattande hade konstaterat att han samma dag, på grund av sin egen okunnighet om ändringen, hade kuggat två studenter, därför att de hade svarat *rätt* på en fråga om just den lagen.

Också glimtarna från tingstjänstgöringen tangerar ibland det absurda. Ett exempel är "historien om bläckhornet". Rosén förvaltade under några veckor i december 1947 häradshövdingeämbetet i Västra Värends domsaga, i avvaktan på att en ny innehavare av ämbetet skulle tillträda.

"En vacker dag kom ett kanslibiträde in till mig och bad mig attestera en räkning på en krona 50 öre avseende inköp i oktober 1946 av ett bläckhorn. Inköpet hade gjorts i en affär på orten. Jag frågade då kanslibiträdet hur detta kunde komma sig, eftersom alla inköp av skrivmateriel skulle ske genom Kungl. Generalpoststyrelsen. Hon svarade att hon visste att inköpen skulle ske så, men att det inte funnits något bläck kvar i domsagan och att det inte varit möjligt att invänta köp genom Generalpoststyrelsen. Många handlingar skrevs på den tiden med bläck. Jag attesterade räkningen."

Efter det att Rosén lämnat vikariatet i Västra Väre kom en anmärkning på räkningen från Generalpoststyrelsen, och han kallades upp till presidenten i Kungl. Hovrätten för att stå till svars.

"Jag förklarade mig villig att ur egen kassa betala beloppet en krona 50 öre, vilket också skedde. Efter någon månad fick jag en postanvisning på en krona 50 öre från den nye häradshövdingen i Alvesta. Han hade upptäckt förhållandet och tyckte inte att jag skulle behöva stå för beloppet."

Om militäroriginalen berättar Rosén ganska oförblommerat, men när det gäller mötena på domarbanan tycks han mig mera försynt – ibland skulle man ha velat få litet mera namn och färg beträffande personer som nämns. Det hade varit klart befogat att tala om vem den elake rådmannen E. på Lidingö var – elaka personer får finna sig i att beaktas. Och varför inte berätta att det var rådmannen Wiesel, på femte avdelningen, som vid det tillfälle som berättas om, saknade den rätta känslan för yngre kollegors naturliga aptit under långa förhandlingar – det förringar inte denne ärans man och gode domare. Undertecknad upplevde f.ö. – under en tid som konkursförvaltare – just på den avdelningen författaren som en "terse and to the point", expedit konkursdomare.

Rosén är också mycket litet påträngande när det gäller privatlivet, vilket kanske ändå är litet synd, inte bara med tanke på barn och barnbarn. Rent allmänt kunde författaren ibland ha "tagit ut svängarna" än mera i berättandet, men av sig själv ger han indirekt ett uppriktigt och trovärdigt porträtt, och rent allmänt har han ett avundsvärt minne för detaljer, vilket ger närhet till skeenden och miljöer.

Anders R. Öhman

CHRISTINA MATTSSON

Lille Bror Söderlundh: Tonsättare och viskompositör.

Stockholm: Bokförlaget Atlantis, 2000. 461 s. illustr., verkförteckning, titel- och textbörjanreg., personreg., CD, inb.

Det finns ganska många svenska tonsättare, där avsaknaden av en biografi är besvärande. Detta gäller inte minst musiker och tonsättare som levt under 1900-talet. Men Christina Mattsson – mest känd som folkmusikskribent och radiopratarare – gav år 2000 ut en gedigen biografi om Lille Bror Söderlundh, ett arbete som rönt stor uppmärksamhet.

Om man har vuxit upp med visor som "Får jag lämna några blommor", "Den vackraste visan om kärleken" eller "När skönheten kom till byn" – alla med vardagsnära texter, fina melodier och vackra förstasidor i nottrycken, då minns man med glädje Lille Bror Söderlundhs musik. Det var musiken och sångerna som var betydelsefulla och vem musikern var visste jag knappt, medan däremot mina fastrar, mina mostrar, min mamma, min mammas väninnor och hennes väninnors väninnor säkert visste "allt" om denne charmerande och mångkunnigt begåvade musiker. Desto roligare var det därför att få läsa om Lille Bror Söderlundhs liv. Hur hann han med allt? har jag med jämna mellanrum undrat, när jag läst boken. Han måste ha varit febrilt aktiv med musik och kontakter med kulturpersonligheter från slutet av 1930-talet fram till sin alltför tidiga död vid bara 45 års ålder. Det slog mig också, att flera stycken av hans musik blivit så kända, att man glömt bort upphovsmannen. De är bara "svensk musik"!

Christina Mattsson tar ett stort grepp över Lille Bror Söderlundhs liv i sin biografi. Det första kapitlet

handlar om Söderlundhs barn- och ungdomstid i Värmland. 1912 föddes Bror Axel, senare mer känd som Lille Bror. 1929 tog han realen i Arvika. Bästa betydelsen var musik, och det beslutades därför att han skulle flytta till Stockholm för att utbilda sig till musiker. Lille Bror Söderlundh studerade privat under flera år, och tanken var att han skulle bli violinist. Men hur det nu var, så fick han under 1930-talets början en bred musikerutbildning som förutom violinstudierna även innehöll komposition och arrangering. Piano och gitarr hade han lärt sig av sin mamma, Lisa Söderlundh.

Kanske var det tur, att Lille Bror Söderlundh inte blev antagen som elev i kompositionsklassen vid Musikhögskolan i Stockholm. Då hade förmodligen hans bana som tonsättare blivit helt annorlunda. Nu kastades han istället ut i det hektiska nöjesliv som fanns i Stockholm. Café Cosmopolite var en samlingsplats för dåtidens unga författare och konstnärer, och hit drogs också Lille Bror Söderlundh. Här mötte han inte bara Eyvind Johnson, Moa och Harry Martinson, Artur Lundkvist och målare som X-et, utan också poeten Nils Ferlin, som genast blev hans vän. Ur denna vänskap flödade både poesin och visorna. Nils Ferlin skrev, och Lille Bror Söderlundh tonsatte. Med diktsamlingen *Barfotabarn* inledde de sitt samarbete, och detta fortsatte med "Goggles" och "Pulex irritans". Om inte sällskapet var på Café Cosmopolite så träffades man på Den Gyldene Freden, där Ferlin också skrev orden till Söderlundhs kanske mest kända visa, "När skönheten kom till byn", medan texten till en annan känd Söderlundh-visa, "Du Lasse, Lasse liten" skrevs av Söderlundh själv.

1936 bildades sällskapet Visans Vänner. Initiativtagare var Evert Taube, och man träffades på Den Gyldene Freden och sjöng egna och andras visor. Lille Bror Söderlundh sjöng Carl Jonas Love Almqvists *Songes*, men även Bellman stod på repertoaren. Inom

Recensioner

ramen för Visans Vänners sångkvällar tillkom flera av Lille Bror Söderlundhs visor; "När skönheten kom till byn", "Den vackraste visan", "Får jag lämna några blommor", "En valsmelodi" och "En liten konstnär" är några av dem.

Lille Bror Söderlundh blev genast omtyckt av kultureliten. Han hade ett mjukt sätt, såg bra ut, var damernas favorit och han sjöng bra. Kanske var det därför Karl Gerhard engagerade honom som kapellmästare för sin revy *Gullregn*. *Gullregn* följdes av *Revytidningen Taggen*, *Nya Taggen* och *Tredje Taggen* – alla med starka antinazistiska ambitioner – och Lille Bror Söderlundhs popularitet i landet ökade med lavinartad hastighet. När han på 1940-talet gav sig ut på turné på jakt efter "flickan med melodi" blev han "Hela Sveriges Lille Bror".

1943 flyttade Lille Bror Söderlundh med fru, keramikern Lisbet Jobs, och två barn till Dalarna, och trots långa resor och ett musikliv som i princip var förlagt till Stockholm, bodde han i Dalarna under återstoden av sitt liv. Med äktenskapet med Lisbet Jobs kom Söderlundh in i en konstnärsfamilj, och genom dem fick han en naturlig kontakt med Dalarnas musikliv.

Filmmusik var en genre Lille Bror Söderlundh ägnade sig åt från 1942 fram till sin död. Filmen *Himlaspelet*, som gjordes i samarbete med Rune Lindström, blev den största succén. Lille Brors folkligt inspirerade musik passade perfekt till Rune Lindströms skådespel om drängen Mats Erssons slingrande vandring till Himlen för att hitta sin käresta Marit. Med musiken till *Himlaspelet* blev Lille Bror Söderlundh geniförklarad. Sedan fortsatte han att skriva filmmusik av bara farten, och Christina Mattsson skriver att han komponerat originalmusik till ett tjugotal svenska filmer och arrangerat musiken till minst 16. Möjligen har han medverkat med kortare musikavsnitt i ännu

fler filmer, men detta är svårare att bevisa, menar Christina Mattsson.

En annan genre var scenmusiken. 1941 skrev han musiken till Pär Lagerkvists skådespel *Midsommar-dröm i fattighuset*, som blev en ny succé. I tidningarna menade man, att Lille Bror hade träffat en "genuin folkton" som passade utmärkt till skådespelet. Sedan blev uppdragen för scenen många. Det var musik till *Salome* av Oscar Wilde, musik till Alf Sjöbergs uppsättningar av *Trettondagsafton*, *Som ni behagar* och *Mycket väsen för ingenting*, musik till Lorcás pjäs *Fröken Rosita eller Blommornas språk* och nyarrangemang av musiken till Brechts pjäs *Toluskillingsoperan*. Musiken till bygdespel var föga inkomstbringande men roligt, tyckte Lille Bror Söderlundh, och hjälpte sin vän Linus Brodin i Värmland med musik till bygdespelet *Måns i Östanå*.

Det kanske bästa kapitlet i hela boken är det som handlar om musiken för barn och samarbetet med Lennart Hellsing. Hellsings och Lille Bror Söderlundhs första större projekt var barnoperan *I Annorlunda*, som hade premiär i Falun 1953. På scenen fanns sjungande och spelande stora och små amatörer. Även i rollerna som Krakel Spektakel, Kusin Vitamin och Opsis Kalopsis framträdde amatörskådespelare. Nästa projekt var *Den flygande trumman*, även den en barnteater och sedan komponerades musikberättelser för radion: *Man bygger ett hus*, *Vårt dagliga bröd*, *Hos handlare Hansson*, *Karusellrondo* och *Bara vanligt vatten*. Musikberättelserna följdes upp med musiksagan *Det brinner en eld* som var deras sista gemensamma produktion. Hellsing och Söderlundh hade roligt när de gjorde sina barnstycken. De lekte med ljud, skrivmaskiner, förkylda lutsångare, bergsprängarbasar, spikar, bräder stora och små kranar o.s.v. Mitt uppe i samarbetet dog Lille Bror. För Christina Mattsson berättade Hellsing, att han avböjt alla erbjudanden om nya melodier till texter Lille

Lille Bror Söderlundh. Foto: Kungl. biblioteket.

Bror redan satt musik till. ”Melodierna är bra som de är, det behövs inga nya”, tycker Lennart Hellsing.

Under 1940-talets tidiga år började Lille Bror Söderlundh fundera på sitt vägval. Hur skulle han förnya sig? Skulle han skriva visor i hela sitt liv eller skulle han komponera allvarlig musik? En konsert i Konserthuset 1943, då han lät framföra sina visor och sin kammarmusik fick betydelse. Kritikerna var förvirrade, men Lille Bror fortsatte komponera allvarlig musik. 1947 hade dansaren Ivo Cramérs balett *Den förlorade sonen* med musik av Söderlundh premiär, och baletten hade stor framgång. Några år senare beslöts, att baletten skulle ges på Kungl. Teatern. Då refuserade dirigenten Sixten Ehrling Lille Brors musik utan att ha tittat i partituret. Söderlundh var ju visonsättare, menade Ehrling, och på Kungl. Teatern

passade han inte! Då gick det bättre med violinkonserter, som framfördes 1955 och som innebar att Lille Bror Söderlundh fick ett välförtjänt genombrott som seriös tonsättare. Många trodde väl, att han skulle fortsätta på den inslagna vägen. Men av olika anledningar gjorde han inte det.

Redan 1931 träffade Lille Bror Söderlundh Evert Taube första gången. Flera år senare inledde de två ett samarbete. Söderlundh hjälpte Taube att teckna ner dennes visor, att harmonisera och arrangera. Samarbetet pågick fram till Lille Brors död 1957. De båda trubadurerna gav först visafnarn i Stockholms Konserthus, och Lille Bror medverkade vid utgivandet av Taubes *Sjösalabok*. 1947 intensifierades kontakten med anledning av att Evert Taube hade fått i uppdrag att sammanställa *Svenska ballader och visor*. Evert Taube engagerade igen Lille Bror Söderlundh för hjälp med arrangemangen. Samarbetet blev intensivt, och Taube besökte Västanvik flera gånger. Ungefär samtidigt skrev Taube en visa om Lille Bror, *Balladen om Viola Brun och spelman Söderlundh*, där han på kornet fångade Lille Brors charm och attraktionskraft.

Under början av 1950-talet var Söderlundh aktiv i projektet Gitarrklubben Visan. Till gitarrklubbens medlemmar skickades tre visor i månaden ut, och Söderlundh komponerade själv en visa varje månad. Tack vare gitarrklubben blev Lille Bror Söderlundh känd i nästan varje liten stuga. Samtidigt gav han också ut Bellmans *Fredmans epistlar*, och epistlarna letade sig ut till de breda befolkningsskikten runt om i Sverige. Det var inte bara att komponera själv som var Lille Brors ambition – han förstod också vilken musik svenska folket tyckte om och vad *de* ville ha i sina hem.

Lille Bror hade också kontakt med spelmännen i Dalarna. När en hembygdsfest skulle arrangeras, hjälpte Lille Bror till med låtarna. Eftersom han själv

var violinist spelade han också med spelmännen. Christina Mattsson betonar, att för Lille Bror var vänskapen med spelmännen viktig. Inga inspelningar finns bevarade, så vi vet inte hur det lät när Lille Bror spelade fiollåtar – bara hans arrangemang, tidstypiska i 1940- och 1950-talsstil, finns bevarade. Christina Mattsson betonar också att Lille Bror Söderlundh inte använde folkmusiken som råmaterial när han komponerade. Han umgicks med spelmännen för att han njöt av att spela tillsammans med dem och att umgås med dem – inte för att använda deras musik till annan musik.

Det stora genombrottet som musiker i Dalarna kom först under 1950-talet. Det började med att han startade Collegium Musicum Leksandense. Innan dess hade han blivit ledare för Leksands Manskör, och 1951 blev han också ledare för Borgnäs-kören i Borlänge, som var en blandad kör. Ofta kom Lille Bror till körrepetitionerna med nyskrivna verk, och kören var överlycklig. Höjdpunkten var när kören blev inbjuden på en konsertturné i Sovjetunionen 1954, mitt under Kalla krigets dagar. Lille Bror reste tillsammans med 55 sångare, några solister och en reseledare. Innan han lämnade Stockholm meddelade han sin familj i Västanvik att om han skulle försvinna, så var hans lösenord *gratulerar*. Nu försvann inte Lille Bror och inte hans kör heller. De hade tre fantastiska veckor i Sovjetunionen med konserter i både dåvarande Leningrad och i Moskva, och kören möttes av stor publik – mellan 3 000–4 000 personer vid varje konsert. Radio- och teve-inspelning ingick också i programmet.

Våren 1955 annonserade Borlänge stad efter en musikkonsulent, och i april utsågs Lille Bror till musikledare. Referenser hade han fått från flera musiker runt om i Sverige, vilka intygade hans duglighet, bland dem Evert Taube och Alf Sjöberg, som menade att Lille Bror inte behövde några rekommendationer

– han var bara alltför skicklig för den post han sökte. Lille Bror gick med själ och hjärta upp i det nya jobbet, skapade nya kontakter och började komponera musik för musikskolan. Allt detta avbröts när han dog i augusti 1957. Många var chockerade – en av dem var Evert Taube, som i sorg skrev gravskriften *Septentrion: Elegi över en prins*.

Det var roligt att läsa Christina Mattssons bok om Lille Bror Söderlundh av flera orsaker. Först för att Lille Brors musik är så bra. För det andra för att Lille Bror Söderlundh tycks ha varit ett lysande exempel på en musiker som följde med sin tid, och som var lyhörd för både mer komplicerade nyheter inom konstmusiken och för vad "folket" ville ha, och vad som betydde något för den stora lyssnarskaran. Sett ur ett brett musikhistoriskt perspektiv förefaller denne man ha intagit en nyckelposition: å ena sidan hans egna visor som blev omtyckta och kända, Bellmansvisorna och den folkliga "ton" han använde i sina kompositioner, å andra sidan det folkbildningsarbete han genomförde då han förde ut bra musik till en stor publik. Så här i backspeglarna tycks han ha varit en av efterkrigstidens mest lysande representanter som musiker. Att han sedan drabbades av en ogenerös attityd från den mycket lilla men starka tonsättargrupp som tyvärr föraktade musiker som även sysslade med folkmusik och visor, eller – som fallet var med Lille Bror Söderlundh – var generösa mot sin publik, är bara att beklaga. Lyckligtvis var han trots detta febrilt aktiv som musiker, tonsättare och upptågsmakare och slösade med sin genialitet till svenska folket.

Eva Öhrström

GEORG LUTHER

Herdaminne för Ingermanland. II. De finska och svenska församlingarna och deras prästerskap 1704–1940.

Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 620.

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2000. 620 s., tysk sammanfattning, personregister.

Ingermanland är området mellan Narva, Finska viken och Ladoga. Nutida centralort är det i början av 1700-talet anlagda S:t Petersburg. Landets politiska och förvaltningsmässiga historia är inte alldeles enkel och torde vara föga integrerad i svenskens allmänbildning. Sammanfattande måste man konstatera att området under största delen av historisk tid varit präglad av krig och våld, skövlingar och repressioner.

I politiskt avseende hörde Ingermanland ursprungligen till Novgorods s.k. "Votiska femtedel" och var alltså ryskt. Redan i slutet av 1500-talet kom området en tid under svenskt välde, sedan Pontus De la Gardie 1581 stormat och intagit Narva. Vid freden i Stolbova 1617 tillföll Ingermanland Sverige och blev tillsammans med ytterligare några län ett svenskt guvernement med residens i Narva. När Polen vid vapenstilleståndet i Altmark 1629 avträdde Livland till Sverige sammanslogs Ingermanland med Kexholms län, Estland och Livland till generalguvernementet Livland med residens i Dorpat/Tartu; några år senare bildade Ingermanland och Kexholms län ett särskilt generalguvernement med residens först i Nyen och senare i Narva. Vid det svensk-ryska kriget på 1650-talet blev området till stora delar bränt och ödelagt. Ingermanland hade vid sekelskiftet 1700 drygt 30 000 invånare, varav 72% med svenska eller finska namn. Det svenska väldet i området upphörde under

Stora nordiska kriget sedan ryska trupper under tsarens personliga befäl intog Narva 1704. Vid freden i Nystad 1721 avträdde Ingermanland till tsaren och införlivades i "egentliga" Ryssland". En stor del av invånarna blev livegna. Efter ryska revolutionen knappt två hundra år senare följde en än svårare och strängare tid med planekonomi och kollektivisering. Ingermanlänningarna gjorde flera misslyckade försök att utträda ur Sovjetunionen. Enligt 1897 års ryska folkräkning hade området strax före förra sekelskiftet 1 745 000 invånare, varav drygt 240 000 lutheraner. Ännu 1926 var en tredjedel av landsbygdsbefolkningen finnar.

Befolkningen i Ingermanland tillhörde sedan medeltiden den rysk-ortodoxa kyrkan. Gustaf II Adolf hade under svenska väldets tid lovat att tillgodose den ortodoxa befolkningens trosfrihet, men hade ändå långtgående planer på att genomföra reformationen; i luthersk-kyrkligt avseende lade han området under Viborgs stift. Genom att sända dit ett välmeriterat prästerskap från Sverige borde reformationsverket sprida sig. Men inga lärda och skickliga svenska församlingspräster var intresserade att flytta dit; huvudsakligen var det sådana som hamnade där, som av en eller anledning hade skäl att söka sig långt, långt bort inom riket. Ingermanlands stift inrättades 1641 under ledning av en superintendent och ett konsistorium i Narva. En av de mera kända superintendenterna var Johannes Johannis Rudbeck (1623–1667), son till Västerås-biskopen med samma namn och död som kyrkoherde i Falun och biskop electus i Växjö. En annan värd att nämna var Johannes Gezelius (1647–1718), sedermera, liksom fadern, biskop i Åbo och alltså känd för det stora bibelverk, som han utgav tillsammans med denne.

Under senare delen av 1600-talet var lutherska församlingsbildningar i gång i ganska stor omfattning, liksom också skolväsendet byggdes ut. Genom ryssar-

nas maktövertagande 1704 slogs denna kyrko- och skolorganisation i spillror. Till följd av att det ryska rikets nya huvudstad förlades till S:t Petersburg skedde en stor rysk-ortodox inflyttning till området. Det lutherska stiftet upplöstes och endast från varandra oberoende lutherska församlingar tilläts. Sedan 1600-talet bestod lutheranerna huvudsakligen av ättlingar till inflyttade finnar. Genom en stark tysk invandring kom finnar och rikssvenskar sedermera att försättas i minoritet bland S:t Petersburgs lutheraner.

En pietistisk väckelse präglade 1700-talets kyrkoliv och kyrkoherden Johan Henrik Hoppius (d. 1757) i Duderhof har genom sin psalmdiktning givit ett självständigt bidrag till ingermanländsk fromhet från denna tid. Genom en lag 1832 upprättades en "evangelisk luthersk kyrka i Ryssland" med tyska som kyrkospråk och med invandrade balter, framför allt ester, som växande medlemsgrupp. Lutherdomen i Ingermanland blev mångkulturell och flerspråkig. Redan 1805 hade en luthersk kyrkohandbok utkommit och 1818 en psalmbok. Precis som motsvarande böcker i Sverige under samma period var de präglade av upplysningsteologi. Där, som här, ledde det till konflikter med grupper inom kyrkofolket, när teologin stod i strid med deras trostradition och spiritualitet; psalmboksredaktören Johann Heinrich Busse tvangs 1819 att avgå från sin befattning som kyrkans "senior" i S:t Petersburg. När tsaren blev uppmärksam på den konfessionella kritiken mot kyrkoledningen utfärdade han samma år en ukas där han "på grund av sin skyldighet att säkerställa kyrkan mot införande av sådana grundsatser som tenderar att avleda från kristlig sedlighet" beslöt att tillsätta en biskop för "den evangeliska konfessionen" i Ryssland. Till befattningen som den förste lutherske biskopen i S:t Petersburg utsågs den nyutnämnde biskopen i Borgå Zachris Cygnæus d.y. (1763–1830). Dennes stora uppgift blev att utveckla en kyrkoorganisation; han medverkade till

att kyrkoärendena kunde lösöras från det ryska justitiekollegiet för liv- och estländska ärenden, men först efter hans död kom en konistorieorganisation i full funktion; prästutbildningen skedde vid universitetet i Åbo och Dorpat. 1832 kom en lag om den evangelisk-lutherska kyrkan i Ryssland. Det svensktalande inslaget i den nykonstruerade kyrkan var så starkt, att man ett par år senare översatte och utgav också en svenskspråkig *Kyrkohandbok för Evangeliskt-Lutherska Församlingarne i Ryska riket* (S:t Petersburg 1834). Den nu bildade strukturen ägde i allt väsentligt bestånd fram till ryska revolutionen, då det fanns ett hundratal lutherska församlingar på olika håll i riket. Vid sekelskiftet 1900 var alltså en fjärdedel av Ingermanlands landsbygdsbefolkning av finskt ursprung med luthersk bekännelse.

S:t Annas svenska och finska församling i S:t Petersburg uppkom på 1710-talet. Vid dess på språkliga grunder genomförda delning 1745 grundades S:ta Katarina svenska församling, som 1769 kunde inviga en egen kyrka. Från Sverige stöddes församlingen bl.a. genom Adolf Fredriks rekommendation att svenska fartyg som anlöpte stadens hamn skulle erlägga "skeppspenningar" till församlingen; efter 1832 tillföll dess medel församlingens fattigkassa. En ny och större kyrka vid *Malaja Konjusjennaja*, Lilla Stallhovsgatan, stod klar 1865; den svenska församlingen hade då ca 6 700 medlemmar av både rikssvensk och finlandssvensk extraktion. En stor insats för församlingens identitet i spänningen mellan rikssvenskar, som inte ville försämma relationerna till ryssarna, och finlandssvenskarna, som var engagerade i sitt hemlands inrikespolitiska schismer, gjorde i det tidigare 1900-talet kyrkoherden Herman Kajanus (1852–1913). I en i Ekenäs 1980 posthumt utgiven bok har han skrivit församlingens intressanta och spännande historia. Församlingens arkiv finns sedan 1938 i Kungl. Biblioteket i Stockholm.

När bolsjevikerna tog makten i Ryssland 1917 tvångskollektiverades Ingermanlands jordbruk och en stor del av landets befolkning deporterades. Religionspolitiken syftade till att utplåna kristendomen och kyrkorna. De lutherska församlingarna förlorade sina tillgångar, liksom konsistorierna sina formella maktbefogenheter och den ekonomiska basen för sin verksamhet. Kyrkan skildes från staten och skolväsendet från kyrkan. Kristna församlingar accepterades inte längre som juridiska personer; folkkommissariatet kunde dock upplåta kyrkobyggnaderna till nybildade föreningar, *dvadsatka*. Dessa skulle ha minst tju-gu godkända medlemmar, vilka skulle förbinda sig att hålla byggnaderna i stånd, dvs. prioritera sin i stort sett obefintliga ekonomi på fastighetsförvaltning i stället på pastoralverksamhet. Prästbristen blev skri- ande eftersom präster frivilligt eller med tvång lämna- de Ryssland. Somliga av dem ville inte återvända, andra försökte göra det men vägrades inresetillstånd. En förordning 1929 förbjöd all kyrklig förenings- och hjälpverksamhet. Prästerna (med statens terminologi kallade "kultjtjänare") fick inte verka mer än just på den ort där de var bosatta och alltså inte resa ens till en näraliggande annexförsamling för att hålla gudst- tjänst, förrättningar eller trosundervisning där. Häkt- ningar och förvisningar minskade prästernas antal yter- ligare, men församlingslivet inrättades på ett så- dant sätt att prästbristen inte tilläts förlama livet. Hösten 1937 fängslades i stort sett alla kvarvarande präster och avrättades eller sändes till arbetsläger. Den kristna religionen i Sovjet skulle utplånas; de kvarva- rande gick under jorden.

Ingermanlands på många sätt blodiga historia tor- de vara mycket okänd i vårt land och än mindre dess kyrkohistoria. Den grundläggande forskningsinsat- sen härom gjordes på sin tid av den sedermera bisko- pen Felix Relander (1864–1925), som, vid sidan av ett flitigt författarskap i ingermanländska publikationer,

efterlämnat ett omfattande manuskript om de inger- manländska församlingarna (nu i hans samling i Hel- singfors universitetsbibliotek). Dessförinnan hade Matthias Akiander utgivit sitt idag alldeles föråldrade *Herdaminne för foråna Wiborgs och nuvarande Borgå stift* (1868–69). En viktig insats i sen tid gjorde den estnisk-svenske lektorn vid flickläroverket i Göteborg teol. och fil. dr Alvin Isberg, som i raden av under- sökningar om svenskrelaterade lutherska minoritets- kyrkor i Europa, skrev om *Svensk lutherdom i österled. Relationer till ryska och baltiska diasporaförsamlingar och minoritetskyrkor 1883–1941* (AUU Studia hist.- eccl. Ups. 34, 1982). Härom året aktualiserade Bengt Jangfeldt historien om den svenska närvaron i områ- det genom sin bok *Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historien om svenskarna vid Nevans stränder* (1998).

En omfattande och likaså bestående insats för vår kännedom om dessa geografiskt oss näraliggande för- hållanden har gjorts genom det *Herdaminne för Inger- manland* som nu utgivits i två band. Bokverket har blivit möjligt genom ett testamente från 1965, där fru Anna Eklund, f. Modeen (1888–1965) till Svenska lit- teratursällskapet i Finland gav ett omfattande legat för att "en historik över finländska präster och deras verksamhet i Ingermanland" skulle kunna utarbetas och utges. 1987 utgav kyrkohistoriedocenten Kyösti Väänänen herdaminnets första del, omfattande In- germanlands svensktid. En motsvarighet är Erik Am- burgers *Die Pastoren der evangelischen Kirchen Ruß- lands vom Ende des 16. Jahrhunderts bis 1937. Ein bio- graphisches Lexikon* (Lüneburg & Erlangen, 1998).

Den senare delen av herdaminnets – den som här anmäls – omfattar perioden mellan 1704 och 1940. Arbetet har utgått från biskop Relanders manuskript, som översattes till svenska. Det visade sig vara i behov av en noggrann kontroll och komplettering. Utgiv- ningsarbetet anförtroddes den finländska släktforsk-

Recensioner

ningens och personhistoriens nestor, kanslirådet pol.mag. Georg Luther. Det har därmed hamnat i de allra bästa händer. Luther har ett omfattande och välmeriterande författarskap bakom sig och detta arbete ger syn för sägen. Herdaminnet har en självklar plats också på de rikssvenska bibliotekens hyllor med biografiska uppslagsverk.

Det är här emellertid inte fråga om blott ett herdaminne i konventionell mening. Bokens undertitel noterar att uppgiften är tvåledad; den handlar om »församlingarna och deras prästerskap». Framställningen är indelad i tre stora huvudavdelningar, där den första ingående skildrar den ingermanländska lutherska kyrkans historia under perioden. Den andra huvuddelen behandlar församlingarnas organisation och ledningsstruktur. Läsaren får för vart och ett av de trettiosju pastoraten en sammanfattning av deras historia och en *series pastorum*. En karta visar det geografiska läget och pastoratets namn anges i förekommande fall på svenska, finska och ryska. Där så finns anledning suppleras uppgifterna i Väänänens herdaminnesband. Teckningar eller fotografier ger en bild av kyrkobyggnaden. Till sist ges källhänvisningar till litteratur och arkivkällor.

Därefter följer ett avsnitt med biografier över kyrkans prästerskap. Med tanke på de yttre omständigheterna i det område det är fråga om finner man här mycket detaljerade personhistoriska matrikeluppgifter och noggranna källhänvisningar. Prästerna följs på vanligt sätt genom livet där deras tjänsteförhållanden redovisas. Det märks att det är en mycket välförfaren personhistoriker som tagit ansvaret för herdaminnesutgåvan. Av familjeuppgifter får läsaren namn på föräldrar, hustru och svärföräldrar, men inte barn. Där emot ges ofta personhistoriska notiser om hustruns gärning som prästfru.

I särskilda avsnitt redovisas därefter svenska och finska församlingar i Ryssland utanför Ingermanland

och Baltikum och de präster från Finland och Sverige som tjänstgjort där. Av särskilt intresse är här avsnittet om Gammalsvenskby i Ukraina, där den siste prästen Kristoffer Hoas (1877–1941) intar ett bemärkt rum. Han prästviges i Uppsala 1922 av ärkebiskop Söderblom och lyckades 1929 göra det möjligt för de 900 gammalsvenskbyborna att flytta över till Sverige. Luther får här anledning att korrigera en del inexacta uppgifter om prästerskapet i Jan Utas' 1959 utgivna arbete *Svenskbyborna. Historia och öde från 1300 tills nu*.

Läsaren får således en totalöversikt över kyrkans förhållanden under perioden. Upplägget är mycket välbetänkt, eftersom många prästers livslopp inte blir fullt begripligt utan den kyrkohistoriska bakgrunden. Amburgers ovannämnda arbete har dock utkommit så sent att Luther endast i begränsad omfattning kunna ta hänsyn eller hänvisa härtill.

Särskilt påtagligt blir behovet av denna kyrkohistoriska bakgrund naturligtvis vad gäller förhållandena under 1900-talet. Vid bokstavligen varje namn under denna period avslutas levnadsskildringen med någon notering som rör den politiska repressionen: deporterad till Sibirien, avrättad, död på militärsjukhus, till koncentrations- och arbetsläger, fängslad och avrättad, fängslad och förvisad till Ural, straffarbete på Kolahalvön, straffarbete i Sibirien, deporterad till Sibirien osv. Ett typiskt exempel bland de många är Samuli Halttunen (1884-?), som var verksam i Ingermanlands finska lutherska evangelieförening. Han invaldes i kyrkans konsistorium 1924 och blev fängslad samma år, men frisläpptes. Men häktades på nytt och dömdes 1928 till fem månaders fängelse och 1930 till två månaders fängelse. 1932 fängslades han under pågående gudstjänst i S:t Johannes kyrka i Gubanits och dömdes en månad senare ”för aktivt medlemskap i en kontrarevolutionär kulak-sekterisk grupp” – det var så det politiska språket beskrev vanlig kyrklig

verksamhet – till tio års straffarbete i koncentrationsläger och konfiskation av sin egendom. Han sändes till Ural och Sibirien, där man vet att han levde ännu 1937. Hans maka Anna (1890–1951) fräntogs barnen och bostaden och dömdes till tre års straffarbete, men höll sig dold och lyckades med sin systers identitetspapper åka till Sibirien för att besöka sin man. Hon benådades 1936 och sökte sig under andra världskriget via Estland och Finland till Sverige, där hon fram till sin död bodde i Örebro. Hennes makes öden försvinner ut i det okända.

Leo Johannes Schultz (1877–1937), var en tid tf kyrkoherde i S:ta Katarina svenska församling i S:t Petersburg. Han var därefter kyrkoherde i Moloskovits nära estniska gränsen, där han den 2 augusti 1937 förrättade gudstjänst i sin kyrka. Gudstjänsten avbröts av milis, som häktade honom, varefter myndigheterna stängde kyrkan. Schultz' brott var att han var medlem i det som på kommunistpråk beskrevs som "den tyska spionage- och fascistorganisationen *Gustav-Adolf-Verein* i staden Leipzig, på vars uppdrag han i gränskretsen Kingisepp bedrev kontrarevolutionär spionage- och fascistverksamhet, samt för att han berömde den fascistiska organisationen i Tyskland och 1933 skapat en kontrarevolutionär grupp, utnyttjade dess medlemmar för spioneri och ledde all antisovjetisk verksamhet i gruppen". Men vi skall inte låta dessa ord få makt över tanken. Han hade haft kontakt med Gustav-Adolf-föreningarna i Tyskland, en organisation som tillkommit hundra år tidigare för att ge olika former av understöd till små och ekonomiskt svaga lutherska minoritetskyrkor; sedan 1850-talet och alltjämt finns sådana föreningar också i Sverige. Efter drygt tre månader i häkte dömdes Schultz till döden och avrättades den 24 november 1937. Av militärtribunalen i Leningrads militärdistrikt blev han rehabiliterad 1959.

Läsaren undgår inte att beröras av de människoöden som skildras, ja, vi får inte undvika detta. Herdaminnet blir, mitt i all sin akribi och objektiva saklighet, till ett allvarligt *memento* och övergår till att bli ett stycke nutida martyrhistoria från vårt eget närområde. Georg Luther har genom sitt arbete gjort inte bara en framstående personhistorisk forskningsinsats, han har också gjort en viktig kyrkohistorisk kulturgärning genom att ur glömskan rädda dessa förtvivlade människoöden, som sändes i döden för sin tro.

Men den ingermanländska lutherska kyrkan gick inte under när prästerskapet avrättades och det kristna lekfolket gick under jorden. Luther för inte sin framställning fram till nutiden. Men på 1950-talet började expatrierade ingermanlänningar att få återvända. 1970 var de politiska förhållandena sådana, att den första församlingen i en ny epok kunde rekonstrueras, det blev fler och fler. I kyrkorättsligt hänseende ställde de sig under den lutherska kyrkan i Estland, inom vilken de så småningom bilade ett kontrakt. Då Estland blev fritt och Sovjetunionen upplöstes 1991 bildade detta kontrakt i Ryska federationen den självständiga Ingermanlands lutherska kyrka med egen biskop. Kyrkan inträdde i Lutherska världsförbundet och har idag ca 15 000 medlemmar. Den fungerar som en konfessionell folkkyrka och bedriver verksamhet inte bara i Ingermanland, utan också i Karelen och därtill i Ural och Sibirien, där grupper av finsk-ugrer bl.a. finns. Kyrkan har redan ett 40-tal präster och därutöver också diakoner och åtminstone ett 20-tal studenter som går prästutbildning vid dess seminarium i Keltto; detta tyder verkligen på levande vitalitet i de små förhållandena och med begränsade resurser.

När man läser Luthers herdaminne är det märkligt att se hur historien går igen. I Ingermanland fanns för 250 år sedan en rad präster som var födda och utbildade i Sverige och långt fler i Finland. Idag tar kyrkan

Recensioner

med tacksamhet och glädje emot unga, välutbildade teologer både från Finland och Sverige, som får sin prästvigning i S:t Petersburg för att göra en insats där borta, både som församlingspräster och som lärare på prästseminariet.

Boken har en viktig funktion när det gäller att återknyta kontakterna mellan Sverige och Ingermanland. Som svensk är man tacksam över donatorn Anna Eklunds bestämmelse, att den skulle skrivas på ens eget modersmål.

Oloph Bexell

Det finsk-lutherska konsistoriet i Ingermanland 1930. Sittande fr. v.: Pekka Braks (avrättad 15.11 1937), Simo Pennanen (avrättad 24.8 1937), Jalmari Laurikkala (utvisad 1937; 1950–57 präst i Sverige), Pietari Huima (d. 1930), Antti Jääskeläinen (1931 förvisad till Sibirien, d. där 1944). Stående fr.v.: Matti Närjä (d. i Finland 1963), Samuli Halttunen (1932 dömd till arbetsläger, öden okända) Juho Blumenthal (konsistoriets byråföreståndare, lämnade tjänsten 1935).

PONTUS MÖLLER

Ätterna Knorring: En släktbok om ätterna Knorr, von Knorr, Knorring, von Knorring.

Helsingfors : Genealogiska Samfundet i Finland, Släktföreningen von Knorring r.f., Svenska släktföreningen von Knorring, 2000. 414 s. Person- och ortregister; ill.

Svenska släktföreningen von Knorring instiftades 1975 och den gav uppdrag till dr. Walther von Hueck att utforska de tyska och baltiska grenarna. Arbetet övertogs senare av Karl Johann Paulsen. De svenska och finländska grenarna, särskilt de ointroducerade svenska ättegrenarna, gick till Pontus Möller, arkivarie och under lång tid riddarhusgenealog.

Starten för Möllers Knorring-forskning kan föras ytterligare drygt 25 år bakåt, till april 1948, då gällde det hans egen släkt. Först efter sin pensionering 1988 kunde han ägna sin vakna tid åt släktboken. Forskningen om Knorring-äterna var inte problemfri, t.ex. krävdes rättning av grava fel i äldre genealogier.

Boken är indelad i fyra avsnitt, varav tre med släkttabeller, I. för Tyskland och Baltikum, II. för introducerade ättegrenar i Sverige och Finland, III. för ointroducerade grenen i Sverige, samt del IV, ett heraldiskt avsnitt om Knorring-vapnet.

Tabellavsnitten inleds med en historik och översikt. Varje tabell är uppställd efter primogenitur, och den agnatiska principen råder. Detta innebär att enbart söner med rätt till namnet får egna tabeller. Ett undantag finns, en kognatisk gren uppstod genom att en kvinna fick fyra barn utom äktenskapet, varav en son.

Släkttabellerna avslutas med noter och källhänvisningar. Boken avslutas med ett par sidor "Släktmedlemmar utan känd anknytning". Termen antyder en tanke att kunna inlemma dessa i någon av ätterna.

Flera har levt äventyrligt och en del kan ha samband med någon inom en Knorring-ätt.

Innan jag började läsa tabellerna sökte jag 'Knorring' på Internet, och fann "Göran Anton Albert", friherre och lagman och gift med Gertrud Tham. En jämförelse med Möllers bok ger för just det namnet en i konkurs försatt löjtnant (Möller: F 17), medan web-antavlan avser "Jöran Albert Anton" (Möller: F 3). I handskriftskataloger finns t.ex. "Göran Isak" (1727-1797) mot (hos Möller) "Jöran Isaac". Här frågar man sig om inte normalisering av namnens stavningen hade varit enklare.

Det finns ett par andra oklara texter, som exempel tab. 105, om Henrik VIII von Knorrings tre äktenskap. Man får uppfattningen att första hustrun överlever såväl sin man som sina två efterföljare. Ingen skilsmässa omtalas. I tab. O 65, anges Ernst Sigvard v.K., född u.ä., ha antagit styvfaderns namn Vendel men 1966 (dvs 18 mån efter den biologiske faderns död), fått tillstånd bära namnet von Knorring för sig och sin familj i andra giftet. Fick han behålla namnet också i sitt tredje gifte 1968?

Pontus Möller har själv tagit upp diskussion i *Släkt & Hävd* (2000:3-4) rörande etiska problem i släktforskningen och därvid också redovisat den kompromiss, som ledde fram till att utomäktenskapliga barn blev redovisade endast i fotnot. I sin artikel pläderade han för en större öppenhet. Jag tror också att det är dags för ett paradigmskifte vid redigering av släktböcker. Med all respekt för rådande adelsrätt borde man dock redovisa barn i samma tabell som biologisk förälder.

En von Knorring utan vigselattest är musikern Michael von Knorring (tab. O 82), Han har sin sambo (?) och son i notapparaten (not 112). Han får representera den musikaliska och konstnärliga sidan hos Knorring'ar. Om man nu inte kunde visa sonen i samma tabell som fadern, så hade en fördel uppnåtts,

om föräldrarnas namn och tabell omnämns i fotnoten (jfr även not 88 och O 27).

Personregistret över bärare av Knoring-namn är uppställt efter bärarens första namn. Musikern Michael hittar man lätt på Internet, däremot är det svårare att via registret hitta honom, sök: Johan Michael. Den som skrev "Genom Lappland, Skåne och Seeland" (1874), Oscar v K, är likaså svår att finna, sök: Eric Oscar. Pollyanna v K, illustratör på Naturhistoriska Riksmuseet, tycks inte finnas i boken. Det andra personregistret tar upp ingifta, svärföräldrar, m.fl. I ett tredje register kunde personer i notapparaten redovisats.

Kap. 4 behandlar Knorring-vapnet, och är skrivet av Gotthard von Knorring i Helsingfors. Texten skrevs 1982, den är väl genomarbetad, rikt illustrerad, svåra ord förklaras och de olika tolkningarna av vapenbilden redovisas, från 'jungfru' (trästamp) till ölkru. Men varför inte 'en jungfru brännvin' (mått)?

Källmaterialet är omfattande, drygt 190 referenser till olika arkiv, där hälften finns på Riksarkivet i Stockholm och övriga fördelar sig jämnt över ett stort antal arkiv i såväl Sverige som andra berörda länder.

Personregistren (54 s) och ortregistren (13 s) fyller en viktig funktion liksom käll- och litteraturförteckningen (18 s.). En sidhänvisning i litteraturlistan efter heraldiska avsnittet hade underlättat vid vidare studier. Boken är också rikt illustrerad, kartor och gårdar men framför allt porträtt. Förteckningen över illustrationer omfattar drygt 6 sidor.

Knorring-boken fungerar med sina 414 s. också som liten uppslagsbok, ett lexikon över ett okänt antal individer under mer än 700 år. Den kommer att finnas på många bibliotek. Några mindre anmärkningar eller frågetecken till trots, är boken angelägen och välkommen. Pontus Möller har lagt fram sitt livsverk, ett gediget sådant.

Irma Ridbäck

BENGT RÖSIÖ

Dagtingan och Motvalls: Texter om diplomati, hyckleri och annan vardag.

Kongo: Anteckningar om Dag Hammarskjöld.

Det finns många olika sätt att läsa Bengt Rösiös *Dagtingan och Motvalls*. Som undertiteln anger – och alla de böcker Rösiö publicerat har samma inspiration – är det i första hand en diplomats minnen och erfarenheter, som vi får oss till livs. Men redan i *De vita städerna*, Rösiös kärleksförklaring till Algeriet 1967, visade han sin ovanliga personlighet. Han tillhör ett gammalt skrå – diplomaterna – men revolterar mot att så många inom detta skrå präglas av ytlighet och tomhet. Alltså diplomatminnen, javisst, men också så mycket mer.

Många av hans kollegor har frågat sig och också direkt frågat Rösiö, varför han inte blev journalist. Han skriver med rika associationer och fyndiga bilder. Jag kan ibland se honom som en blandning av Sven Öste och Jolo, dvs. en utrikeskorrespondent som rör sig med globala perspektiv och samtidigt med Jolos blick för att alltid ge olika livsöden en mer allmän betydelse. Den goda bilden av världen: Vi är alla lika och olika! De livliga associationerna som rör sig över kontinenterna får ytterligare kraft av många fyndiga uttryck för att enkelt få oss att reflektera: "Svarta boer som Mugabe" eller "e-mail-bulimi" när också han kommenterar hur både världens beslutsfattare och alla vi andra storknar i meningslös information. Boken kan alltså läsas som en serie politiska reportage från världens – och även till viss del Sveriges – alla hörn.

Men jag tror mig förstå varför Bengt Rösiö aldrig blev anställd på en tidning. Rösiö har alltid velat gå obanade vägar, inte bara sändas ut till olika världssce-

ner för beställda reportage. Utrikesdepartementet gav honom ett alibi som upptäcktsresande, en svensk Bruce Chatwin i anden! En ständigt frågande "Vad gör jag här?" Detta upptäckande har Rösiö velat dela med sig av; mycket skrevs enbart för arkivet på UD, en hel del både roade och uppskattades för skrivelsernas insikter inom en vidare krets i statsförvaltning och näringsliv, och slutligen har han också genom artiklar och böcker delat med sig av denna upptäckarglädje i en ännu större krets. Även om Bengt Rösiö har haft denna inre drivkraft, kombinerade han den med sina åtaganden som tjänsteman. De egna passionerna tog aldrig överhanden. Hans senaste bok uttrycker just denna kombination av lojalitet mot ett uppdrag och att samtidigt ge utlopp för just personliga, starka känslor.

Boken kan också läsas med utgångspunkt i det andra ordet i undertiteln, "hyckleri" och blir då ett inlägg i den svenska samhällskritiska debatten. Sverige har en god tradition av att bygga upp en effektiv förvaltning men Rösiö har många exempel på hur människor förvandlas till byråkrater, ett är kapitlet "Barnmisshandel". Dåvarande invandrarverket gav Rösiö bemyndigande att utfärda ett visum i Montreal, men genom att ansökan hade blivit liggande på verket i Norrköping anlände bemyndigandet dagen innan det upphörde att gälla. Viseringen var alltså oanvändbar.

Men Rösiö demonstrerar inte bara hur rädslan att göra fel omformar goda intentioner till byråkrati inte minst inom det egna utrikesdepartementet. Det finns också en röd tråd i boken med udden riktad mot biståndet och den svenska positioneringen som "världsförbättrare". I kapitlet "Tysk vår" sammanfattar han sina intryck med frågan om "det kanske är dags att skrota SIDA och börja om på nytt". Statligt bistånd har till största delen i princip gått till stater och i många länder, inte minst i Afrika, är staten problemet. "Det stinker av korrupktion" skriver han längre fram i boken och under rubriken "Kongo" kommer

slutsatsen att för många afrikaner har friheten blivit värre än kolonialismen, men efter 40 år är det ännu tabu att ens antyda detta. Rösiö berättar om framgångsrika biståndsprojekt men dessa är alltid småskaliga och ofta utförda genom enskilda organisationer. Solidariteten är för många i huvudsak en fråga om kvantitet – en procentmålet! – men Rösiö frågar stillsamt: "Har Du pratat med en invandrare idag?"

Boken är alltså på samma gång en serie reportage, berättelser om en upptäckares resor och äventyr och samhällskritiska iakttagelser. Jag hittar också ett fjärde sätt att läsa boken, som jag vill uttrycka som en längtan efter att äntligen bli tagen på allvar. Boken med alla träffande skisser om stora och små händelser Rösiö varit med om, kan även bli del av en djupare civilisationskritik. Hans sammanfattning av ett besök i Tibet blir, att kineserna "begår ett kulturmord genom banalisering" av traditionen. Turisterna på Hard Yak Café ger honom associationen till hur radioamatörerna sitter och ropar: Jag hör Dig, Jag hör Dig, Hör Du mig? dvs. en värld av kommunikation men utan samtal och försök till förståelse. Det gamla skräret av diplomater ersätts av "en resande cirkus av statsmän som flänger jorden runt, dåligt pålästa och illa briefade, utan att veta vad de skall säga och utan att komma ihåg vad de sagt". En av Frankrikes tidigare premiärministrar, Michel Rocard, har jag hört bekräfta denna bild. Rocard såg sig reducerad till ett rollspel, där han aldrig fick tid för eftertanke.

Han citerar Lars Gyllensten och en tänkt bok med en titel som Arthur Koestler hittat på, nämligen "The price of values in a world of facts". Vi har i Sverige blivit allt mer medvetna om hur Axel Hägerströms filosofiska skola i Uppsala la grunden till en missriktad s.k social ingenjörskonst i samhället. Blev också våra internationella relationer och det omhuldade biståndet offer för samma missriktade politiska välvilja?

Bengt Rösiö skriver många gånger för snabbt och ger sig inte tid att redigera och sortera. Väsentliga

budskap drunknar i roligheter eller kommer bort i virrvarret av olika uppslag. Hans uppriktiga strävan efter att bli tagen på allvar kommer bort bland fantasiska händelser och upplevelser.

När Bengt Rösiö ett år efter *Dagtingan och motvalls* publicerade *Kongo: Anteckningar om Dag Hammarskjöld*, blir han tydligare. Han vill visa hur alla teorier kring varför Hammarskjölds flygplan störtade skymmer de missgrepp som föregick denna tragedi och framför allt hur en av dåtidens centrala aktörer, en av de fem permanenta medlemmarna i FN:s säkerhetsråd, Storbritannien, spelade ett fullt spel, som bidrog till den katastrof som inträffade i Ndola. Men även om han är tydlig och koncentrerad i detta budskap, föringas budskapet av olika slängar av personlig karaktär. Det är möjligt att detta bidragit till att böckerna inte publicerats på traditionella förlag. Om Bengt Rösiö gäve sig tid att bearbeta sina texter, vore de värda att bli lästa i en vidare krets än han nu når med den egna distributionen från Täby.

Göran Bäckstrand

SIF BOKHOLM

En kvinnorröst i manssamhället: Agda Montelius 1850–1920.

Stockholm: Stockholmia förlag, 2001. 399 s., inb., illustr., personreg.

Sif Bokholms avhandling är på samma gång en bok om den tidiga svenska kvinnorrörelsen, som den är en biografi över en av dess främsta företrädare: den i dag tämligen okända Agda Montelius.

Agda Montelius var dotter till överstelöjtnanten vid Västmanlands regemente, Fabian Reuterskiöld och Charlotte Schenström. Fabian Reuterskiöld blev sedermera generallöjtnant och var åren 1862–1867 statsråd och chef för Lantförsvarsdepartementet. År

1871 gifte sig Agda Reuterskiöld med arkeologen, professorn och sedermera riksantikvarien Oscar Montelius.

Sif Bokholms biografi blir till en bred skildring av sekelskiftets borgerliga kvinnorrörelse, där Agda Montelius hade viktiga befattningar. Hon var ordförande i Maria skyddsförening 1879–1892, ordförande i Fredrika Bremerförbundet från 1903 till sin död 1920, ledamot av Sällskapet till uppmuntran av öm och sedlig modersvård från 1885, Föreningen för välgörenhetens ordnande från 1889 och föreståndare där åren 1892–1909 för att nämna några viktigare uppdrag.

Boken bygger på ett rikhaltigt källmaterial, främst från den Montelius-Reuterskiöldska samlingen i Riksantikvarieämbetet (ATA). Där finns Agda Montelius omfattande korrespondens med maken men också med ledande kulturpersonligheter och kvinnosakskämpar, hennes dagsboksanteckningar och manuskript till tal och artiklar. Fredrika Bremerförbundets och andra förenings- och organisationers arkiv har också varit viktiga källor. Samma sak gäller referat av hennes tal och hennes artiklar i tidskrifter som *Dagny* och *Hertha*.

Agda Montelius arbetade på tre arenor: den filantropiska, den socialpolitiska och den kvinnopolitiska – och det är också så, som avhandlingen är disponerad. Hon hade en ledande position inom alla tre områdena. Insatserna på dessa arenor analyseras av Bokholm.

Orsaken till att Agda Montelius engagerade sig socialt skall sökas i den miljö, som hon blev en del av genom sitt giftermål. Familjen Montelius bodde på Södermalm och var livligt filantropiskt och socialt engagerad, främst på Södermalm, denna fattiga stadsdel. Clara Montelius, Agdas svärmor, hade 1853 varit med om att bilda Stockholms allmänna kvinnoförening för vård av kolerabarn, en av de första kvinnoföreningarna och med Fredrika Bremer som ordförande. 1856 bildades Maria församlings arbetsförening med

Clara Montelius som ordförande. Ordförande i samma förening från 1881 var svågern Elin Montelius.

Hjälp till självhjälp kan sägas ha stått som motto för den verksamhet, som välgörenhetsföreningarna bedrev liksom för nätverket ”Fattigdomsfolket”. Även för Agda Montelius var denna samhällssyn vägledande för hennes engagemang och hängivna arbete. Till sin sorg kom Agda Montelius att uppleva en attitydförändring och en ny politik som skulle leda fram till den svenska välfärdsstaten ”inte genom individuell behandling, kontroll och personligt ansvarstagande utan genom generella understöd”.

Agda Montelius viktigaste uppgift inom filantropin blev arbetet inom föreningen för välgörenhetens ordnande. Hon blev där heltidsarbetande, oavlönad ordförande. Två grundläggande uppgifter var att värna familjelivet och ge hjälp till självhjälp. Man arbetade i nära kontakt med de hjälpsökande och deras familjer.

Vid sidan av det praktiska arbetet bland de fattiga ägnade hon sig åt socialpolitisk verksamhet med Centralförbundet för socialt arbete och Svenska fattigvårdsförbundet som bas. Vid 67 års ålder valdes Agda Montelius till Maria församlings fattigvårdsdirektör. Enligt Sif Bokholm låg Agda Montelius största betydelse i förmågan att jämka samman motstridiga intressen utifrån sin ledande position i flera välgörenhetsorganisationer.

Genom välgörenhetsarbetet blev Agda Montelius känd och uppskattad. Välgörenhetsarbetet och engagemanget för utsatta grupper ledde till politisk aktivitet. Särskilt viktiga frågor för Agda Montelius var pensionsfrågan, en ändrad giftermålsbalk och rösträttsfrågan. Kvinnornas utsatthet stod alltid i förgrunden för hennes arbete. Vid sekelskiftet blev Agda Montelius engagemang i kvinnofrågorna mycket intensivt. Hon var med om att bilda Fredrika Bremerförbundet, och hon blev dess första kvinnliga ordför-

ande. Hon kämpade mot den sällagsstiftning för kvinnor som kom till vid sekelskiftet främst inom industrin.

En förutsättning för att Agda Montelius så helhjärtat kunde satsa på det hon trodde på var en förstående och ständigt stödjande make. Deras äktenskap förblev barnlöst.

I Agda Montelius stora nätverk återfinns vi alla tidens ledande kvinnokämpar: Karolina Widerström, Anna Whitlock, Emilia Broomé, Gertrud af Klintberg, Kerstin Hesselgren, Ellen von Platen och de yngre Ebba Pauli och Lizinka Dyrssen för att nämna några. I avhandlingen skildras samverkan mellan dessa kvinnor. Men även män återfanns i nätverket – förutom maken de liberala politikerna Ernst Beckman, Gerard von Koch och Jakob Petersson.

I sitt tal till hundraårsjubileet av Fredrika Bremers födelse 1901 utvecklade Agda Montelius sin syn på kvinnofrågan. Den var ”... en livsfråga för hela samhället. Ju högre ett lands kvinnor stå, desto rikare och kraftigare blir landets utveckling. Män och kvinnor hava olika anlag och begåvning och lika väl som inom ett hem bådas insats är behövlig för barnens fostran, lika litet kan någondera helt undvaras i det yttre livet utan skada för samhället”.

Kvinnorörelsen hade två mål: kvinnans emancipation och skapandet av det goda samhället. Agda Montelius kämpade för kvinnlig rösträtt, jämställdhet i äktenskapet och för kvinnornas rätt till utbildning.

Vid tillkomsten 1902 av Föreningen för kvinnans politiska rösträtt spelade Agda Montelius en betydande roll för att överbrygga motsättningarna mellan en höger- och vänsterfalang. År 1904 deltog hon i Berlin i bildandet av ett världsförbund för kvinnlig rösträtt. Agda Montelius var en ofta hörd talare vid opinionsmöten för kvinnans rösträtt. Hon hade en vision om en enig kvinnorörelse, som stod över alla partigränser. I olika sakfrågor rädde ofta enighet inom den borger-

Agda Montelius

liga kvinnorörelsen och även mellan den och arbetarklassens kvinnor. Men hon fick också under sin aktiva tid uppleva svåra konflikter.

Agda Montelius var engagerad i den kvinnliga försvarsrörelsen, koncentrerad till den 1897 bildade Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar. Föreningen kom till i opposition mot riksdagens behandling av försvarsfrågan. Efter ett år hade man över 4000 medlemmar.

Även Oscar Montelius var starkt engagerad i försvarsfrågan, särskilt i samband med Borggårdskrisen 1914. Trots engagemanget för försvarets stärkande stod Agda inte främmande för den spirande fredsrörelsens program. En inställning som kan synas motsägelsefull, men som delades av stora delar av den kvinnliga försvarsrörelsen.

Agda Montelius var aktiv vid bildandet av nya kvinnliga försvarsrörelser i samband med Första världskrigets utbrott, men hon såg med förtvivlan hur den av de skandinaviska kvinnorna planerade gemen-

samma fredssöndagen våren 1915 gick om intet – delvis genom ingripande från drottning Victoria.

I denna omfattande och intressanta beskrivning av Agda Montelius inställning till försvarsfrågan och fredsrörelsen saknar jag en redogörelse för hennes ställningstagande under unionskrisen. För den borgerliga kvinnorörelsen måste sommarmånaderna 1905 ha känts mycket frustrerande – krig eller fred.

Som f.d. sekreterare i det kulturinriktade Sällskapet Nya Idun är det intressant att läsa om Agda Montelius insats att ta ställning för ett omval av Ellen Key som ordförande i sällskapet, trots att hon knappast sympatiserade med hennes åsikter när det gällde socialism, fri kärlek och kvinnouppfattning. Sällskapet skulle stå oberoende i förhållande till alla partiåsikter. Så stod det i sällskapets stadgar. Denna inställning segrade mycket tack vare Agda Montelius agerande, och Ellen Key omvaldes.

I ett inledande avsnitt om biografien som vetenskaplig metod säger sig Sif Bokholm vilja förmedla relationen mellan Agda Montelius och det samhälle denna kvinna levde i och var en del av. Hon använder ett sociologiskt förhållningssätt där relationen till familjen Montelius, "fattigvårdsfolket" och kvinnorna inom kvinnorörelsen utgör ett förklaringsmönster.

Agda Montelius framträder "som en del i en grupp, ett språkrör, som är beroende av men också själv påverkar gruppens tanke- och handlingsmönster". Men det räcker inte med detta. Bokholm vill också förstå henne som människa, varför hon ägnade sitt liv åt välgörenhet och kvinnans emancipation. Det är en mycket stor uppgift som Sif Bokholm tagit på sig.

Min uppfattning är att hon i stort sett lyckats i sin ambition men till priset av en ganska snårig och bitvis svårtillgänglig framställning. Det är ibland svårt att följa huvudlinjen – Agda Montelius. Utvikningarna blir många. Men det är en intressant och värdefull bok som Sif Bokholm har skrivit.

Evabritta Wallberg

RUNE BOKHOLM

Tisdagsklubben: Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal.

Stockholm: Atlantis, 2001. 479 s., inb., illustr., personreg.

Samlingsregeringens agerande i syfte att hålla Sverige utanför den förhärjande världsbranden har bedömts olika och efter skilda måttstockar. Sextio år efter händelserna ömmar det fortfarande i nedärvda dåliga samveten, och inte så få upplever än i denna dag undfallenheten mot Tredje riket som en skam. Vad fädren förbrutit, må senkomna släkten sona – om inte annat såsom en svårutplånad och diffus historisk skuld.

Som tröst för tigerhjärtan finns likväl ett antal enskilda trotsare från beredskapsåren att peka på. Den oefferrättlige Torgny Segerstedt i GHT visade att inte alla var beredda att slicka stöveln. Men där fanns även andra: J. A. Selander i *Eskilstuna-Kuriren*, Ture Nerman i *Trots allt* och Johannes Wickman, Torsten Fogelqvist och Gustaf Hellström i *Dagens Nyheter* liksom Zeth Höglund i *Social-Demokraten*. Och därtill en rad fristående publicister och opinionsbildare som Vilhelm Moberg, Herbert Tingsten, Pär Lagerkvist, Eyvind Johnson, Erik Lönnroth, Ivar Harrie, Sonja Branting-Westerståhl, Anders Nygren, Israel Holmgren o.a. Under en lång följd av efterkrigsår lyftes namn som dessa fram – trotsiga försvarare av demokratiens och frihetens värden under en tid av snålblåst också innanför folkhemmets dörrar. Den officiella politiken må han visat prov på feghet, taktiska manövrer, vinningslystnad, hållningslöshet – allt för att rädda landet undan de sugande virvlar som olika krigskeenden gav upphov till. Men själva principlösheten, bristen på uttalad och fullföljd moral kommer för alltid att kasta en tvetydighetens skugga över dem

som höll i statsrodret under dessa år, har många menat.

Andra har pekat på Per Albins taktiska skicklighet, hans eminenta förmåga att hålla undan för olika kastvindar och att lova upp mot en stramare kurs när möjligheter så gavs. Vid en bedömning av samlingsregeringens eftergifter i ett vidare perspektiv, där hela världskriget fogas in i summeringen, framstår gjorda eftergifter som tämligen harmlösa, har hävdats. För Per Albin, Christian Günther och flertalet andra i regeringskretsen fanns ett övergripande mål: att hålla Sverige utanför världskriget. Betraktat ur det perspektivet måste man säga att de lyckades. En rad sentida historiker har under senare årtionden riktat söklyset mot de faktiska omständigheter som begränsade samlingsregeringens rörelsefrihet och sökt bedöma dess olika åtgärder efter de förutsättningar som då gavs. Torgny Segerstedt, Ture Nerman, Vilhelm Moberg och de andra häcklarna behövde aldrig själva axla ett politiskt ansvar – deras kritik av regeringen liksom deras stolta moraliska appeller kunde föras till torgs bara så länge Sverige kunde hållas utanför kriget. Visserligen drabbades med jämna mellanrum deras artiklar av myndigheternas saxar, och det förhatliga transportförbudet hindrade allmänheten från att komma i kontakt med deras tankar. Men om Sverige sugits in i strömvirvlarna, och riket underkastats ett skeende där folkviljan betyrt lika litet som regeringskretsens ambitioner – vad hade då återstått av publika fora för alla dessa som under en visserligen solkig neutralitetsflagg likafullt hade möjligheter att uttrycka kritiska åsikter? Borde inte Segerstedt och de andra – om de varit konsekventa i sin regeringskritik – ha förordat en svensk uppslutning kring de allierades krigsmål?

Den framställning av ovan berörda frågor som i skrivande stund lödigast och mest nyanserat skildrar strömmar och underströmmar i detta politiska kraft-

fält är utan tvekan Alf W. Johanssons *Per Albin och kriget* (1984). Johanssons arbete beaktar med all vederbörlig insikt de överväldigande utmaningar som neutralitetsdoktrinen ställdes inför under världskrigets tidiga år.

Den bok som historikern Rune Bokholm nu publicerar – *Tisdagsklubben* – röjer rätt tydligt genom sin underrubrik författarens sympatier: *Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*. För alla dem som lägger alla sina sympatier i den vågskål som rymmer Segerstedt och andra regeringskritiker framstår naturligtvis motsättningen till den officiella politiken som en tvekamp mellan makt och rätt. Tredje riket och Hitler representerade en makt som var grundad på våld. Den svenska regeringen kände sig tvingad att tillmötesgå denna våldsmakt genom ett antal eftergifter. Kritikerna av den förda svenska politiken kunde följaktligen göra anspråk på att representera en rättsprincip. Man kunde också hyfsa diskussionen och säga att motsättningarna å ena sidan handlade om realpolitik, å den andra om den moral och de värden som bär upp den västerländska humanismen. Per Albin och de andra tvangs att spela rollen av ofrivilliga realpolitiker i en ödesmättad historisk situation. Regeringskritikerna kunde paradera med ovedersägliga rättsanspråk utan att själva behöva ansvara för följderna av de stolta deviserna. Regeringsansvariga hade sannolikt bara sina dåliga samveten att slumra mot under de mörklagda nätterna. Kritikerna kunde luta sig desto mer belåtet mot sina högsinnade principförklaringar.

En viktig person i Bokholms framställning är Amelie Posse. Född 1884 i Stockholm hade detta yrväder tillbragt sin uppväxt i skånska Glumslöv. Pappa var greven Fredrik Posse och farfar statsmannen Arvid Posse, vilken Bokholm ägnat en föregående bok. Modern Gunhild var dotter till ecklesiastikministern och skalden Gunnar Wennerberg. Amelie blev faderlös

när hon var 13 och fick till stora delar nu taga ansvar för sig själv och två yngre bröder, eftersom modern var sjuklig. Till följd av en förlorad process om äganderätten till gruvfyndigheter i Lappland stod familjen på bar backe, när fadern dog 1897. Den unga flickans utbildning ägnades åt pianospel och måleri. Till följd av reumatisk värk tvangs Amelie överge musicerandet, och måleriet återstod nu att helhjärtat satsa på. För att vidareutveckla talang och kunnande for hon till Köpenhamn. 1904 ingick hon äktenskap med juristen Andreas Bjerre. Modern ingick ett år senare sitt andra gifte med svärsonens broder, läkaren och psykoterapeuten Poul Bjerre. Under åren med Andreas Bjerre födde Amelie Posse en son. Äktenskapet upplöstes 1912.

Amelie for nu till Rom för att återupptaga sina konststudier. Här träffade hon den tjeckiske konstnären Oki Brázda, med vilken hon gifte sig 1915. I det nya äktenskapet föddes sönerna Slavo och Jan. Genom giftermålet med Oki Brázda förvärvade den svenska målaren medborgarskap i den habsburgska dubbelmonarkin. Hennes söner registrerades däremot som undersåtar till den italienska staten, något som inom loppet av några år kunde visa sig ödesdigert, när den hungriga fasciststaten ville rekrytera soldatmaterial inför nya politiska projekt bortom Medelhavet.

Efter 1915, då Italien engagerade sig på ententens sida, blev läget för Oki Brázda prekärt. I egenskap av habsburgsk undersåte var han nu att betrakta som fiende till Italien. Han deporterades till Sardinien tillsammans med andra tjecker, men fick där tillbringa sina dagar förhållandevis fritt. Amelie, som fortfarande även hade svenskt pass, lyckades lura de italienska myndigheterna och undgick att deporteras. Men hon anslöt sig frivilligt till den tjeckiska kolonin på sardernas ö. Eftersom hon i egenskap av svenska kunde röra sig fritt, for hon snart till Rom för att hos myndig-

heterna utverka bättre villkor för de internerade tjeckerna. Väl återkommen till Sardinien internerades hon, uppenbarligen som påföljd för att hon gjort sig obekvämt i Rom. Hon upprättade brevkontakt med Tomáš Masaryk, vilken i London ledde ett tjeckiskt revolutionsråd. Masaryk, som uppenbarligen stod på god fot med ententens dignitärer, lyckades utverka att paret Brázda-Posse försattes på fri fot i maj 1916.

Oki Brázda påbörjade efter frigivningen ett intensivt arbete i syfte att efter en framtida fred medverka till upprättandet av den suveräna staten Tjeckoslovakien. Han växlade brev med Masaryk i London och Edvard Beneš i Paris. Förvisso hade Amelie Posse nu slungats in i den europeiska politikens malström! Vid sidan av informella diplomatiska påtryckningar arbetade hon också med att bistå tjeckiska krigsfångar, som fått hennes adress via Masaryk. I kölvattnet på Versaillesfreden, då en självständig tjeckoslovakisk republik utropats i oktober 1918, bodde paret Brázda-Posse kvar i Rom till in på året 1925.

Åren efter världskriget hade man förvärvat det förfallna godset Lickov några mil nordväst om Prag. I denna medeltida slottsmiljö utvecklades efter året 1925, då Amelie och hennes make slog sig ned här för gott, ett slösande rikt umgänge med kulturpersonligheter och politiker från hela Europa. Själv har Amelie Posse skildrat dessa rika år i minnesböcker som *Vidare* (1936), *I begynnelsen var ljuset* (1940), *Bygga upp, ej riva ned* (1942) och *Kring kunskapens träd* (1946).

Allt efter som orosmolnen tornade upp sig i Centraleuropa, sedan Hitler kommit till makten 1933, övergick Amelie Posse till att skriva i stället för att måla. I artiklar i svenska tidningar och tidskrifter varnade hon för hotet som nationalsocialismen innebar för freden och demokratierna. Som observatör mitt inne i detta skeende hade hon större möjligheter än svenska bedömare att göra direkta iakttagelser av vad som pågick, av vilka stämningar och opinioner som växte

fram, av ångesten som drabbade alla vakna samveten, av krigsförberedelserna. För att förstå den aktiva roll, som Amelie Posse under Andra världskrigets år kom att spela bland oppositionella kretsar i Stockholm, bör man ha denna personliga bakgrund i åtanke, när man bedömer hennes insatser, präglade av rastlös verksamhetsiver och konkreta erfarenheter av nationalsocialismens verkliga ansikte. Inte många år före krigsutbrottet 1939 hade hon ännu varit radikalpacifist och haft nära kontakter med Elin Wägner. Sedan hon själv erfarit hur den tyska regimen genom hemliga kanaler sökte underblåsa pacifismen i Tjeckoslovakien genom generösa penningbidrag, slog hon raskt om och tog till sig den beska insikten att politiska krafter som dessa bara kunde stoppas genom att man gick över till militära åtgärder.

När Amelie Posse lyckats ta sig till Sverige, sedan Tjeckoslovakien hamnat i Hitlers händer, blev hon en opinionsbildande kraft att räkna med. Äktenskapen med Oki Brázda upplöstes 1938, och hennes tid kunde nu oinskränkt ägnas åt uppgiften att bistå flyktingar och lotsa dem vidare mot säkrare visten än Sverige – till USA och Storbritannien. Dessutom ägnade hon inte ringa tid åt att iakttaga tänkbara samarbetsmän och tyska spioner. Hennes verksamhet spände över ett vidsträckt fält – från föreläsningar och skrivande till praktisk underrättelseverksamhet.

Rune Bokholm gör en bred exposé av det dåtida Sverige i sin bok om Tisdagsklubben. Här presenteras svenska nazister och deras organisationer liksom en lång rad antinazistiska talare och skribenter. Framställningen utgår från gedigna källstudier, och mängder av citat ger relief åt det sagda. Här finns bredd, analys, intellektuell tidsatmosfär och en stor mängd namn, inte så få av idag bortglömda eller undanskymda personligheter som under dessa år stod för viktiga insatser när det gällde att väcka opinionen inför nazismens farsot och den svenska regeringens flathet inför krav från Berlin.

Det jag understundom kan sakna är en vilja till problematisering vid bedömningen av den förda politiken. Att flertalet rättsinnade antinazister som Bokholm nämner stod för höga ideal och kämpande humanism är ostridigt. Men Per Albin och de andra i regeringen – med något undantag – var knappast tänkbara samarbetsmän i händelse av tysk ockupation. Valsituationerna de ställdes inför erbjöd inga stora manöverutrymmen. De hade att kryssa mellan eftergifternas *Skylla* och krigsriskernas *Karybdis*. En särskild dimension av enfald läggs förvisso till den officiella politiken vid tillfällen när dess företrädare klär den i ord och med rationella argument söker försvara en hopplös eller i varje fall sjaskig sak. Hela situationen var ju hopplös – men vad fanns att göra? Kanske borde Bokholm närmare ha genomlyst komplexet med realistiska alternativ för de politiskt ansvariga.

En händelse som ser ut som en tanke är att Tisdagsklubben grundades den 9 april 1940. Ett konstituerande möte var från början förlagt till den 2 april, men till följd praktiska hinder uppsköts grundandet till en vecka senare. Vid detta tillfälle inledde Amelie Posse med en tändande appell om nationalsocialismens väsen. Förvånande att läsa är, att Tisdagsklubben lyckades hålla sin existens hemlig för allmänheten ända fram till fredsvåren 1945. Säkerhetspolisen var däremot med på noterna redan från början. Många år efter det begav sig skrev Vilhelm Moberg om sina erfarenheter från sammankomsterna: ”Vi råkades om tisdagsaftnarna i en lokal vid Smålandsgatan. I porten stod ett par man från säkerhetspolisen och antecknade våra namn: Vi var säkerhetsrisker.”

Rune Bokholm målar upp ett brett panorama över svensk politisk debatt och inhemska opinioner under krigsåren. De antinazister han skriver om har naturligtvis alla var och en på sitt sätt bidragit till att frihetens och demokratins idéer hölls levande under besträngda år. I dessa grupper gavs många exempel på förskräckthet och frihetskärlek. Myndigheter och

regering hade annat att tänka på – inte sällan just för att hindra att sådana idéer fördes till torgs och ställdes till oväntade problem i det utrikespolitiska umgänget med den stora grannen i söder. Rimligtvis kommer också denna rikt dokumenterade bok att refereras till som ett standardverk, så snart beredskapsåren kommer på tal. Det enda verkligt förvånande påstående som görs är hävdandet, att Stalin skrinlagt projektet världskommunism redan på 1930-talet och att han därefter “[...] behövde all tid och koncentration för att förbereda sig på den väntade uppgörelsen med Hitler [...]” (s. 396f). Vad beträffar påståendet om det avskrivna kommunistiska världspjektet är detta nog korrekt för dessa år, men uttalanden efter kriget bekräftar att den ryske diktatorn ingalunda avskrivit planerna på att åtminstone tillägna sig Västeuropa. Att däremot påstå att Stalin koncentrerade sig för en väntad uppgörelse med Hitler är avvita, om man avser tiden mellan Molotov-Ribbentrop-paktens ingående den 23 augusti 1939 och fram till det tyska blixtnanfallet tidigt på morgonen den 22 juni 1941. Väsentligt källmaterial och åtskilliga vittnesbörd bekräftar, att Stalin fullt ut litade på Hitler som fördragspart. Härskaren i Kreml hade inte förberett sig på någon ofrånkomlig slutuppgörelse på slagfältet mot sin alliansbroder i Berlin. I stället hade han berövat Röda armén delar av dess utbildade ledningskader genom att låta mörda en stor del av officerskåren. Den beundrade marskalken Michail Tjutatjevskij representerar för en bredare allmänhet den militära elit i SSSR som fick skatta åt förgängelsen under dessa år med hjälp av nio gram bly i nacken. Men bakom mordet på denne omskrivne militär dolde sig massavrättningar av funktionärer från generalstabsnivå ned till kompaninivå inom den sovjetiska krigsmakten. Undra sedan på att Tredje rikets arméer hade en lätt match – till att börja med!

Olof Hågerstrand

Bland medarbetarna

Birgit Antonsson

F. 1942. Docent i litteraturvetenskap vid Örebro universitet. Var åren 1988–1995 riksbibliotekarie och chef för Kungliga biblioteket. Har inom ämnet Litteraturvetenskap publicerat en rad artiklar och böcker. Den senaste var *Det slutna och öppna rummet: Om Tove Janssons senare författarskap* (1999).

Oloph Bexell

F. 1947. Professor i kyrkovetenskap vid Uppsala universitet. Disputerade 1987 på avhandlingen *Liturgins teologi hos U.L. Ullman* och har därefter publicerat en rad undersökningar främst till liturgikens, kyrkorättens och homiletikens historia. En stor del av hans forskning har personhistorisk infallsvinkel, och han har som prästmötesminnestecknare i volymerna *Präster i S:t Sigfrids stift* (1990–1996) utgivit biografiska samlingar till det svenska prästerskapets 1900-talshistoria. Han har sedan mer än tjugo år publicerat ett stort antal artiklar i *Svenskt biografiskt lexikon*.

Göran Bäckstrand

F. 1937. Diplomats med utlandstjänstgöring på ambassader och i Röda Korset i Bonn, Alger, Colombo, Genève och New York. Var under många år verksam i Sekretariatet för framtidsstudier. Har publicerat rapporter och artiklar på temat internationella relationer.

Bernt Douhan

F. 1936. Fil. dr i Historia på avhandlingen *Arbete, kapital och migration: Valloninvandringen till Sverige under 1600-talet* (1985). Har därutöver utgivit bl.a. *Bruk i Uppland* (1990) och redigerat volymen *Uppsala slott: Vasaborgen* (1990).

S. Gunnar Edlund

F. 1930. Tidigare överläkare vid Danderyds sjukhus med specialbehörighet i internmedicin och geriatrik. Har under åren medverkat med recensioner i bl.a. *Nya Wermlands-Tidningen* (främst av litteratur med finländsk anknytning) och i *Fritt Militärt Forum*.

Gunnel Furuland

F. 1964. Fil. mag., bibliotekarie vid Uppsala stadsbibliotek. Medverkade i PHT 1999:2 som recensent.

Stefano Fogelberg Rota

F. 1975. Fil. mag. Doktorand i Litteraturvetenskap vid Stockholms universitet, där han år 1999 framlade magisteruppsatsen "Drottning Kristina och Dianafiguren i Alessandro Guidis herdedrama 'Endimione'". Har deltagit i det internationella symposiet "Queen Christina of Sweden and the development of 17th century science" den 5 juni 1999 vid Kungl. Vetenskapsakademien och i symposiet "Festa i literatura" den 17 november 2000 i Algemesi (Valencia) på en konferens med titeln "Cristina di Svezia e il mecenatismo nella Roma Barocca" som kommer att publiceras under 2001.

Torbjörn Nilsson

F. 1954. Fil. dr i Historia. Docent i samma ämne vid Södertörns högskola, där han leder forskningsprojektet "Högern 1904–2000: Moderniseringens vän eller fiende?" vid Samtidshistoriska institutet.

Lars Nord

F. 1938. Docent och universitetslektor i Uppsala. Har medverkat i svenska och internationella publikationer och främst arbetat med studier kring östeuropeiska samhällsförhållanden och svensk bostadspolitik. Sysslar f.n. mest med frågor kring sociala rättigheter.

Irma Ridbäck

F. 1940. Fil. kand. i Historia och Idé- och lärdomshistoria. Förste bibliotekarie vid Riksarkivets bibliotek. Sammanställer svensk arkivbibliografi. Har sedan 1973 publicerat artiklar och skrifter om bibliotek, lokalhistoria, personhistoria och släktforskning, bl.a. "Vivi Täckholm" i *Kvinnor i naturalhistorien* (KVA, 1998); *Greta Renborgs bibliografi 1945–2000*, med biografien författad av IR och bibliografien sammanställd tillsammans med Elsi Ekstedt (Eget förlag, 2001). Arbetar med en biografisk studie om ärkebiskopen Uno von Troil (1746–1803). Övrig forskning om Tornedalen och delar av västra Uppland.

Anders R. Öhman

F. 1925. Advokat. Biträdande notarius publicus 1958–66, ledamot av konkurslagskommittén 1971–80, sakkunnig i lagberedningen 1963–71, styrelseledamot i Advokatsamfundet 1964–70, president för Union International des Avocats 1987–88. Musikskribent i *Svenska Dagbladet* 1949–70. Ledamot av samfundet De nio 1962, dess sekreterare sedan 1963. Ledamot av Musikaliska Akademien sedan 1984 och Akademiens preses 1989–97.

Personregister

- Aalto, Alvar, finl. arkitekt, 75
Aasen, Ivar, no. språkman, förf., 62f
Adlerbeth, Gudmund Jöran, ämbetsman, förf., övers., 16f
Adolf Fredrik, sv. konung, 38, 199
Ahlenius, Holger, litteraturkritiker, förlagsman, fil.dr, 188
Ahlin, Gunnel (f. Hellman), förf., 186ff
Ahlin, Gustaf Adolf, 186
Ahlin, Lars, förf., 186ff
Ahnfelt, Nils Otto, botaniker, doc., 59
Ahnfelt, Oscar, lekmanpredikant, psalmdiktare, trubadur, 59
Ahnfelt, Paul Gabriel, skriftställare., kyrkoherde, 58f, 62, 65
Akiander, Matthias, finl. historiker, prof., 200
Albani, Giovanni Francesco (påven Clemens XI), 102
d'Albedyll, Gustaf, diplomat, skriftst., 25
d'Alembert, Jean, fra. matematiker, filosof, 21
Alfvén, Hugo, tonsättare, 78
Almqvist, Erik Jonas, teolog, prof., riksdagsman, 27
Almqvist, J. A., 25
Almqvist, Carl Jonas Love, förf., skolman, 161–164, 177, 194
Almqvist, Sune Lison, läkare, 149, 158
Alströmer, Patrick, ämbetsman, mecenat, 9ff, 15, 20, 23, 25ff
Amburger, Erik, biograf, lexikograf, 200
Anakreon, hellensk skald, 21
Anckarström, Jacob Johan, kungamördare, 12f
Andersen, H. C., da. förf., 167
Andersdotter, Anna, amma, piga, 32
Andersdotter, Catharina, 29
Andersson, Elis, litteratur- & teaterkritiker, 138f, 141f
Andersson, Ivar, fil.dr, tidningsman, chefred., 123
Antonsson, Birgit, litteraturhistoriker, doc., förutv. riks- bibliotekarie, 124–141
Arckenholtz, Johan, historiograf, 14, 108, 110
Ardelius, Lars, förf., psykolog, 88f
Arnheim, Fritz, ty. historiker, prof., 151
Aschan, Tor, finlandssv. läkare, 147
Ask, Sam, lundensisk överliggare, 127
Atterbom, Per Daniel Amadeus, litteraturhistoriker, prof., skald, 5, 7, 24, 163, 165ff
Attlee, Clement, britt. politiker (lab.), premiärmin., 114
August II, polsk konung, kurfurste av Sachsen, 171
(Aurelius, Eva Haettner) Se *Haettner Aurelius, Eva*
Azzolino, Decio, kardinal, 104, 108
Baeckström, Arvid, fil. dr, 66
Bang, Herman, da. förf., 78
Barck, Abraham, hattmakaregesäll, 39
Baumeister, 6
Beardsley, Aubrey, eng. tecknare, 51
Beckman, Ernst, publicist, politiker (lib.), 208
Beecher Stowe, Harriet, am. förf., 165
Bellman, Carl Michael, skald, 14f, 18, 64, 94, 194, 196
Beneš, Edvard, tjeck. politiker, pres., 212
Bengts, Josefina, finlandssv. förf., 157
Bengtsson, Frans G., förf., 171f
Berch, Carl Reinhold, numismatiker, kansliråd, 7
Berg, Augusta (gift Posse), 121
Berger, Hans, ty. psykiater, 190
Berger, Henning, förf., 124, 126, 129–134, 136, 140
Bergman, bödel, 13
Bergman, Bo, förf., 183
Bergman, Hjalmar, förf., 130
Bernadotte, Oscar, prins, 158
Bernadotte, Sofia, 149, 158
Bernhard, Carl Gustaf, neurobiolog, fysiolog, prof., 188–191
Bernhard, Edvard, arkitekt, 188f
Bernhard, Ester (f. Bruno), 188f
Bernhard, Guri/Gullan (f. Lemon), operasångerska, 191
Bernhard, Kerstin, fotograf, 191
Bernhardt, Sarah, fra. skådesp., 189
Beskow, Bernhard von, skald, minstecknare, kritiker, 5ff, 24, 48
Bexell, Oloph, kyrkohistoriker, prof., 198–203
Binni, Walter, ital. litteraturvetare, 104
Bjerre, Andreas, adv., 211
Bjerre, Poul, läkare, psykoterapeut, förf., 211
Björkman, Carl, tidningsman, bokförl., filmkritiker, essäist, 139f
Björkquist, Manfred, biskop, folkhögskoleman, 149f, 158
Björkquist, Ruth, folkhögskolepedagog, 149
Bjørnson, Bjørnstjerne, no. förf., 167
Björnstrand, Gunnar, skådesp., 190
Björnståhl, Jacob Jonas, reseskildrare, 9
Blake, Robert, brittisk historiker, 123
Blanck, Anton, litteraturhistoriker, prof., 53
Blichfeldt, Inger von (gift Waerland), 153
Blom, Isak Reinhold, ämbetsman, förf., 17
Blumenthal, Juho, ingermanl. prästman, 203
Bobrikov, Nikolaj, ry. generalguv. i Finl., 146, 157
Boileau, Nicolas, fra. diktare & kritiker, 21, 23
Bokholm, Rune, historiker, fil.dr, förf., 111, 121ff, 210–213
Bokholm, Sif. Historiker, fil. lic., 207–209
Bonnier, Karl-Otto, bokförl., 125, 135
Bonsdorff, Hjalmar von, läkare, prof., 157
Borelius, H., 14, 25
Born, Eric von, fil.dr, biograf, 157
Born, Ernst von, finlandssv. politiker (sfp), statsråd, 157
Born, Heidi von, förf., 157
Born, Viktor Magnus von, finlandssv. politiker, lant- marskalk, 146, 157
Boström, Christopher Jacob, filosof, prof., 82
Bossuet, Jacques Bénigne, fra. teolog, vältalare, 21
Bouchard, Charles Jacques, fra. patolog, prof., 148
Bournonville, August, da. koreograf, 78
Bournonville, Paul, apotekare, 78
Braks, Pekka, ingermanl. prästman, 203

- Brander-Skjöldebrand, Erik, ämbetsman, vitterhetsidkare, 16
- Branting, Hjalmar, tidningsman, politiker (s), statsmin., 79ff, 123, 178
- Branting-Westerståhl, Sonja, adv., politiker, (s), 210
- Bratt, K. A., överste, militärskriftst., 159
- Brázda, Jan, 211
- Brázda, Oki, tjeck. konstn., 211f
- Brázda, Slavo, 211
- Braudel, Fernand, fra. historiker, prof., 172f
- Brecht, Bertolt, ty. lyriker, dramatiker, regissör, 195
- Bremer, Fredrika, förf., 61, 161–166, 207ff
- Brinckman, Carl Gustaf von, diplomat, förf., 25f
- Bringéus, Nils-Arvid, etnolog, prof., 177
- Brock, Fritz P. H:son, nationalekonom, jurist, prof., 193
- Brodin, Linus, 195
- Broomé, Emilia, kvinnosakskämpe, 208
- Brunius, Carl Georg, arkitekt, konsthistoriker, prof., 59
- Bruno, Clara, 188f
- Bruno, Wilhelm, underlöjtn., 188
- Brusewitz, Gunnar, konstnär, förf., 170f, 184
- Buonaventuri, Tommaso, ital. förf., 108, 110
- Burckhardt, Jacob, schw. historiker, prof., 75
- Burman, Anders, skivbolagsdir., 93
- Busse, Johann Heinrich, psalmboksred., 199
- Bääth, Albert Ulrik, skald, 63, 65
- Bäckman, W. O. A., litteratör, 165
- Bäckstrand, Göran, diplomat, 205–207
- Bäckström, Silas, 93f
- Börjesson, John, skulptör, 91
- Börjesson, Johan, förf., 165
- Böök, Fredrik, litteraturhistoriker, prof., förf., kritiker, 125f, 129, 136, 140, 142
- Calvin, Jean, fra.-schw. reformator, 173
- Cario, Alfesibeo, 109
- Carl XV, sv. konung, 164
- Carlberg, Carl Vilhelm, stadsarkitekt, 66
- Carlberg, Johan Eberhard, stadsarkitekt, 29
- Carlson, F. E., historiker, prof., politiker, 178f
- Carlsson, Sten, historiker, prof., 25, 123
- Cederlöf, Henrik, finlandssv. bokutg., 156
- Celsius, Olof d.y., ämbetsman, biskop, politiker, historiker, prof., 19f
- Cervantes Miguel de, spa. förf., 23
- Cervin, Gösta ("Skepparn"), trubadur, 92
- Cézanne, Paul, fra. konstnär, 76
- Chamberlain, Neville, britt. politiker (cons.), premiärmin., 113
- Chardin, Jean-Baptiste, fra. målare, 14
- Charmley, John, britt. biograf, 123
- Chatwin, Bruce, eng. förf., 206
- Christensson, Jakob, lärdomshistoriker, fil. dr, 24
- Churchill, Winston, britt. politiker (cons.), historiker, förf., 114, 123, 192
- Clemenceau, Georges, fra. statsman, konseljpres., 113, 123
- Collijn, Gustaf, förf., teaterman, biograf, 130f, 133
- Corneille, Pierre, fra. dramatiker, 21
- Cramér, Ivo, dansare, koreograf, 78, 196
- Crescimbeni, Giovanni Mario, ital. lärd, 103, 106–110
- Creutz, Carl Johan, ämbetsman, 18, 25
- Crom, Carl Fredrik, hattmakaregesäll, 28
- Crom, Hans Michelsson, rådmann, plåtslagare, 28
- Crom, Jacob, hattstofferare, handelsman, 28
- Crom, Jacob, tobaksfabrikör, 28, 30
- Crom, Johan, hattmakarälderman i Stockholm 1751–1754, 28–41
- Crom, Johan Paul, styrman, 28
- Crom, Magdalena, 39
- Crom, Michael, plåtslagaremästare, 31
- Crom, Mårten, kofferdikaptan, 28
- Cronqvist, Theodor, 79
- Cronstedt, Carl, president, 35
- Crusell, Bernhard, finlandssv. tonsättare, 64
- Cullberg, Birgit, dansare, koreograf, 77f
- Curman, Johan, agronom, förf., 176–178
- Cygnæus, d.y., Zachris, biskop, 199
- Dahl, Gunnar, förf., 71ff
- Dahlgren, Carl Fredrik, förf., 161
- Dalhede, Christina, historiker, fil.dr, 172–176
- Dahlstierna, Gunno, skald, 18
- Dalin, Olof von, förf., historiograf, 166f
- D'Annunzio, Gabriele, ital. förf., 188
- Dardel, Fritz von, överintendent, överstelöjtn., tecknare, 164
- De Geer, Louis (1587–1652), finans- & industriman, 174f
- De Geer, Louis (1818–1896), förf., ämbetsman, politiker, justitiestatsmin., 111, 115ff, 119, 122f, 163, 178f, 181
- De la Gardie, Amelie (gift Posse), 121
- De la Gardie, Pontus (1583–1652), fältherre, ämbetsman, 198
- Delille, Jacques, fra. förf., abbe, 21
- Denninghoff, Friedrich Wilhelm, köpman, 66
- Deutzin, Johan Friedrich, artillerihandlangare, 37f
- Dickens, Charles, eng. förf., 165
- Dorph, Eleonora (f. Schreil), 69f
- Dorph, Johan Jacob, kommandörkapten, 69f
- Douhan, Bernt, historiker, fil.dr, 172–176
- Duroselle, Jean-Baptiste, fra. biograf, 123
- Duse, Eleonora, ital. tragedienne, 188f
- Dybeck, Richard, forn- & folkminnesforskare, 169f
- Dyrssen, Lizinka, (f. af Ugglas), kvinnosakskämpe, 208
- Eckstädt, Werner Vitzthum von, kavalleriofficer, 67
- Edlund, S. Gunnar, överläkare, 143–159
- Egerblad, Berndt, musiker, 93
- Egmont, Justus/Joost van, nederl. målare, 103
- Ehrenborg, Fredrika, förf., 164
- Ehrensparre, Christoffer, 5f
- Ehrenswärd, August, överste, 36f
- Ehrenswärd, Carl August, generalamiral, konstnär, konsteoretiker, arkitekt, 14
- Ehrenswärd, Gustaf Johan, hovman, diplomat, memoarförf., 17f, 26f
- Ehrling, Sixten, dirigent, 196

- Ekberg, Arfwed, hattmakare, 38
 Ekhammar, Hugo J., finlandssv. språkforskare, fil.dr, förf., 146, 156
 (Ekholm, Hugo) Se *Ekhammar, Hugo*
 Eklund, Anna (F. Modéen), finlandssv., 200, 203
 Eklund, J. A., biskop, psalmdiktare, 159
 Ekman, Alba, finlandssv., 153, 159
 Ekman, Oscar, finlandssv. finansman, donator, 158f
 Ekström, Anders, idé- & lärdomshistoriker, fil.dr, 4
 Ekström, Tolle, hattmakare, skrååldermand, 31, 35, 39f
 Elkan, Sophie, förf., 68
 Ellström Kerste, fil. lic., lektor, 49–56
 Elmbrant, Björn, journalist, radioman, förf., 120, 123
 Elvander, Nils, statsvetare, prof., 117, 123
 Enegren, Törne, hattmakaregesäll, 36
 Eneroth, Olof, skribent, 167
 Engberg, Arthur, politiker (s), ecklesiastikmin., 53, 85, 149, 158
 Engström, Jon, förf., 161
 Erixon, Sven ("X-er"), konstnär, prof., 194
 Erlander, Tage, politiker (s), statsmin., 85, 118f, 123
 Essén, Rütger, tidningsman, skriftställare, 151, 158
 Eurén, G., 26
- Fager, Alf, finlandssv. officer, ryttmästare, 145, 149, 158
 Fager, Berthel Lennart, 144
 Fager, Carl-Henric, 158f
 Fager, Carl Michael, finlandssv., 144f, 149, 156
 Fager, Eina (gift Forsström), finlandssv., 145, 148
 Fager, Ellen (gift Holmström), med. kand., 145
 Fager, Gustaf Adolf, finlandssv. 144
 Fager, Helge, finlandssv., fil. kand. kamrer, 145, 147f, 151, 157
 Fager, Henrik Nicolai, finlandssv. handelsman, 143f
 Fager, Hilda Charlotta (f. Förbom), finlandssv. 144, 146ff, 151, 157
 (Fager, Paul Henrik) Se *Waerland, Are*
 Fager, Ruth, finlandssv. lärare, fil. mag., 145
 Fahlström, Johan, lärgosse, 31
 Farnese, Antonio, parmesansk hertig, 105
 Farnese, Ranuccio, ital. hertig, 104
 Faxe, Wilhelm, biskop, 61
 Fehrman, Carl, litteraturhistoriker, prof., 65
 Feilitzen, Otto von, förf., 163
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe-, fra. prästman, pedagog, förf., 9, 21, 23
 Ferlin, Nils, skald, 194
 Filicaia, Vincenzo da, toscansk diktare, 110
 Fleetwood, Ebba (f. Munck af Fulkila), 158
 Fleming, C., 26
 Fleming, Erik, riksråd, 156
 Floderus, Johan, filolog, prof., 10, 20, 25f
 Florian, Jean-Pierre Claris de, fra. förf., 21, 23
 Flygare-Carlén, Emilie, förf., 162ff, 167
 Fogelberg Rota, Stefano, litteraturvetare, fil. mag., 101–110
 Fogelberg, Torbjörn, biograf, 158
 Fogelqvist, Torsten, publicist, 210
 Fokine, Michail, ry. dansare, koreograf, 78
 Forsberg, U. C., 22
- Forsgren, J. G., 26
 Forssell, Carl Adolf, präst, 178
 Forssell, Fatima, 178
 Forssell, Hans, historiker, publicist, statsråd, 178ff
 Forssell, Louise (f. Eneroth), 178
 Forssell, Otto, hovrättsassessor, 178
 Forssell, Zuleima, 178
 Forsström, Börje, finlandssv. bergsråd, industriman, 145, 159
 Forsström, Lisa, finlandssv. 159
 Forsström, Petter ("Kalk-Petter"/"Kalkki-Petteri"), finlandssv. bergsråd, 145, 158
 Forsström, Sigvar, finlandssv. industriråd, 145
 Franzén, Nils-Olof, fil. dr, radioman, förf., biograf, 123
 Fredrik av Hessen, sv. konung, 172
 Fridericia, Allan, da. koreograf, 78f
 Friedman, Milton, am. nationalekonom, statistiker, prof., 191
 Frulli, Gioacchino, ital. bildhuggare, 66
 Fryklund, Mårten, folkhögskolelärare, 149f
 Fryxell, Anders, historiker, skolman, präst, skald, prof., 7, 10, 24f, 166
 Fryxell, Olof, förf., 163
 Fugger, ty. bankirsläkt, 172f
 Furuland, Gunnel, fil. mag. bibliotekarie, 160–168
 Fälldin, Thorbjörn, bonde, politiker (c), statsmin., 120, 123
- Gahrn, Lars, historiker, fil. dr, 66–70, 86f, 169ff
 Galeotti, Mark, am. historiker, 123
 Galeotti, Vincenzo, ital. dansare & balettmästare, 78
 Geijer, Erik Gustaf, historiker, prof., skald, 90f, 161f, 166f
 Gellerman, Olle, förf., 183
 Gellert, Christian Fürchtegott, filosof, prof., 21, 23
 Genberg, Paul, skolman, 59f
 George, David Lloyd, britt. politiker (lib.), premiärmin., 113
 Gerhard, Karl, revyförf., skådesp., teaterdir., 195
 Gerhardt, Catharina (gift Crom), 28ff
 Gerhardt, Paul, hattmakare, 28, 34
 Gessner, Johannes, schw. naturforskare, läkare, 12, 14
 Gezelius, Johannes, biskop, 198
 Gide, André, fra. förf., 75
 Gierow, Karl Ragnar, förf., 76, 189f
 Giös, Michel, daglönare, 32
 Gjörwell, Carl Christoffer, publicist, 5–27, 42, 100
 Goethe, Johann Wolfgang von, ty. diktare & filosof, 62
 Goldman, Kjell, statsvetare, prof., 123
 Goltz, Rüdiger von der, ty. generalmajor, 156
 Gorbatjov, Michail, sov. politiker, kommunistpartiets generalsekr., SSSR:s pres., 120
 Grafström, Clara (gift von Born), finlandssv., 146
 Granberg, Per Adolf, publicist, boktryckare, statistiker, 42–48
 Grandinson, Malla, 161
 Granit, Ragnar, finl. neurofysiolog, prof., 190
 Granlid, Hans, litteraturforskare, fil.dr, förf., 89
 Gravina, Gian Vincenzo, ital. litteraturkritiker, 103

- Gripenstedt, Johan August, godsägare, politiker, finansmin., 111, 116
- Grimm, Jacob, ty. språk- & folkminnesforskare, 60
- Grimm, Wilhelm, ty. språk- & folkminnesforskare, 60
- Grotenfelt, Gustaf, finl. historiker, prof., 157
- Grönman, Samuel, soldat, bönhäs, 37, 39
- Guidi, Alessandro, ital. diktare, 102–110
- Gulin, Elis, finl. biskop, 158
- Gustaf Vasa, sv. konung, 9, 156, 179
- Gustaf II Adolf, sv. konung, 9
- Gustaf III, sv. konung, 10f, 18, 25
- Gustaf IV Adolf, sv. konung, 10, 69
- Gustafsson, Lars, litteraturhistoriker, prof., 109
- Gustafsson, Rune, musiker, 93
- Gustavsson, Owe, musiker, 93
- Gyllembourg, Thomasine Christine G. (f. Buntzen), da. förf., 64
- Gyllenborg, Gustaf Fredrik, ämbetsman, skald, 18
- Gyllenhaal, Lars Herman, ämbetsman, justitiestatsmin., 180
- Gyllensten, Lars, histolog, prof., förf., 206
- Günther, Christian, diplomat, utrikesmin. (opol.), 210
- Götherström, Anders, hattmakaregesäll, 36
- Habermas, Jürgen, ty. sociolog & filosof, 47, 86
- Haettner Aurelius, Eva, litteraturvetare, fil. dr, 109f
- Hagerstrand, Simon, hattmakaregesäll, 31
- Haig, Alexander, eng. naturläkare, 148
- Hall, Christina (f. Gothén), 66
- Hall d.ä., John, köpman, 66
- Hall d.y., John, 66
- Hallberg, Anna Maria (gift Rietz), 60
- Halttunen, Anna, ingermanl. prästfru, 202
- Halttunen, Samuli, ingermanl. prästman, 201ff
- Hamilton, Marie (f. von Rosen), 183
- Hamilton, Wathier, 181f
- Hammar, Gillis, folkhögskolelektor, 186
- Hammarskjöld, Dag, FN:s generalsekr., 112, 207
- Hammarskjöld, Hjalmar, jurist, ämbetsman, politiker (kons.), statsmin., 80
- Hammarskjöld, Lorenzo, litteraturkritiker, bibliotekarie, 24, 26
- Hansegård, Hilma (f. Hansson, gift Söderqvist), jurist, fil. kand., 49–56
- Hansegård, Lars, journalist, 49, 51f, 54
- Hansegård, Nils-Erik, språkvetare, prof., 49
- Hanson, Lars, skådesp., 190
- Hansson, Gunnar D., litteraturvetare, doc., förf., 48
- Hansson, Gustaf, skraddaremästare, 53
- Hansson, Per Albin, tidningsman, politiker (s), statsmin., 81f, 85, 115, 123, 210
- Hanzén, J. J:son, folkhögskolelärare, 158
- Harrie, Ivar, publicist, 210
- Hasselgren, hattmakare, 35
- Hasselqvist, Jenny, dansare, 78
- Hauffman, Curt, civiling., överste, armédir., skriftställare, 28–41
- Hedberg, Herman, diakon, 186f
- Hedegård, David, teol. dr, bibelövers., 159
- Hedén, Erik, litteraturkritiker, fil. dr, förf., 56
- Hedenius, Ingemar, filosof, prof., förf., 81, 83–86
- Hedlund, Oscar, journalist, förf., 91–94
- Hedlund, Sven Adolf, tidningsman, 183
- Heiberg, Johan Ludvig, da. förf., 61
- Heiberg, Johanna Louise, da. skådesp., förf., 61
- Heidenstam, Verner von, förf., 124–127, 129, 137, 139f
- Hellberg, Johan Johansson, hattmakare, 36f
- Hellberg, Maria, 37
- Helleday, Rune, skribent, 142
- Hellman, Johannes, folkhögskolelektor, 186
- Hellsing, Lennart, förf., 195
- Hellström, Gustaf, förf., 210
- Henning, Peter, hovguldsmed, 33
- Hermansson, C. H., politiker (k/vpk), riksdagsman, partiled., förf., 93
- Hermelin, Axel, 90
- Hesselgren, Kerstin, yrkesinspektör, riksdagsledamot (partilös/fp), 208
- Hierta, Lars Johan, tidningsutg., 161
- Hirn, Yrjö, finlandssv. konst- & litteraturteoretiker, prof., 75
- Hitler, Adolf, ty. rikskansler, 77, 113f, 184, 211f
- Hoas, Kristoffer, präst i Gammalsvenskby, 201
- Hochschild, Carl Fredrik, politiker, diplomat, utrikesmin., 182
- Hof, Sven, filolog, prof., 23
- Hoffman, Anna Catharina, 28
- (Hoffmann, Ebba) Se *Langenskiöld-Hoffmann, Ebba*
- Hogarth, William, eng. målare, grafiker, konstteoretiker, 14
- Holberg, Ludvig, no.-da. förf., historiker, prof., 64
- Hollander, Gasper de, gravör, 103
- Hollander, Sophia Henrika, skaldinna, 163
- Holmgren, Israel, läkare, prof., publicist, 210
- Holmquist, D. E., 26
- Holmquist, Ingrid, litteraturvetare, fil. dr, 160
- Holmström, Ruben, psykiater, överläk., 145
- Homerus, hellensk skald, 21
- Hoppius, Johan Henrik, kyrkoherde, 199
- Horatius, romersk skald, 21
- Horn, Brita von, teaterledare, 77
- Hueck, Walther von, dr, 204
- Huima, Pietari, ingermanl. prästman, 203
- Hummel, Arvid David, vitterhetsidkare, 16, 26
- Hägerstrand, Amanda, fil. stud., 71ff
- Hägerstrand, Olof, historiker, fil. dr, red., 4, 74ff, 81–86, 88ff, 100, 210–213
- Hägerström, Axel, filosof, prof., 81–85, 206
- Högberg, Johan, hattmakare, 34f
- Höglund, Zeth, politiker, riksdagsman (s), biograf, 56, 123, 210
- Höjer, Axel, läkare, generaldir., 155
- Höjer, Henrik, historiker, doktorand, 42–48
- Hökerberg, Folke Lars, bokförl., 124, 126, 128, 130–141
- Ingvar den vittfarne, vikingaledare, 169ff
- Isaksson, Anders, förf., 115, 123
- Isberg, Alvin, fil. dr, lektor, 200
- Izzi, Giuseppe, ital. litteraturvetare, 106, 108

- Jacobsdotter, Malin, 28
 Jacobsson, Owe, utgivare, 69f
 Jangfeldt, Bengt, övers., fil. dr, förf., 200
 Jansson, Sid, vissångare, 94
 Jobs, Lisbet, keramik, 195
 Johannisson, Karin, idé- & lärdomshistoriker, prof., 48
 Johansen, Egil, musiker, 93
 Johansson, Alf W., historiker, prof., 115, 123, 211
 Johansson, Axel ("Koftan"), tidningsman, politiker (lib.), 183–186
 Johansson, Johan Petri, hattmakare, 36f
 Johansson, Ulla, fil. dr., arkivarie, 87f
 Johnson, Eyvind, förf., 190, 194, 210
 Jonason, Aron, fotograf, 87
 Jones, Arne, skulptör, prof., 187f
 Järta, Hans, politiker, ämbetsman, skriftställare, 45, 47f, 73
 Järte, Otto, publicist, politiker (h), riksdagsman, 52
 Jääskäläinen, Antti, ingermanl. prästman, 203
- Kaila, Eino, finl. filosof, prof., 75
 Kajanus, Herman, finlandssv. kyrkoherde, 199
 Kallenberg, Maria (f. Rietz), 59f, 63, 65
 Kanitz, Ultz von, 67
 Karl IX, sv. konung, 9
 Karl X, sv. konung, 171
 Karl XI, sv. konung, 171
 Karl XII, sv. konung, 171f
 Karl XIV Johan, sv. konung, 7
 Karl XV, sv. konung, 63
 Kellgren, Johan Henric, diktare, kritiker, tidningsman, 14, 19
 Key, Ellen, förf., pedagog, 128, 139, 209
 Kihlberg, Leif, statsvetare, doc., tidningsman, biograf, 123
 Kissinger, Henry, historiker, prof., am. utrikesmin., 112, 120, 123
 Kjellman, Knut, fotograf, 87
 Kleen, Else, (sign. "Gwen"), journalist, 188
 Klintberg, Gertrud af, kvinnoakademiker, 208
 Klopstock, Friedrich Gottlieb, ty. förf., 21
 Knös, Olof Andersson, historiker, bibliognost, 22
 Knorr, von Knorr, Knorring, von Knorring, 204f
 Knorring, Ernst Sigvard von, 204
 Knorring, Gertrud (f. Tham), 204
 Knorring, Gotthard von, 205
 Knorring, Göran Anton Albert, lagman, 204
 Knorring, Michael von, musiker, 204
 Knorring, Pollyanna von, illustratör, 205
 Knorring, Sophie von, förf., 162f
 Knös, Thekla, förf., 165ff
 Koch, Gerard von, ämbetsman, socialpolitiker, 208
 Kock, Axel, språkforskare, prof., 65
 Koestler, Arthur, ung.-ty.-eng. förf., 206
 Konow, Jan von, heraldiker, fil. lic., 73f
 Kotzebue, August F. von, ty. förf., 13, 21
 Kraemer, Robert von, litteratör, 167
 Krafft, Per d.ä., porträttmålare, 22
 Kreuger, Ivar, finansman, 190
 Kristina, sv. drott., 101–110
 Krusenstjerna, Agnes von, förf., 141f
- Kugelberg, Bertil, SAF-dir., 85
 Kullberg, H., 26
 Kuusinen, Otto Wille, finl. politiker (kommunist), 151
 Kyhle, Joseph, folkhögskoleman, 151
 Königson, Ture, politiker (fp), riksdagsman, 119
- La Fontaine, Jean de la, fra. förf., 21
 Lagerberg, Magdalena, bodjungfru, 31
 Lagerbring, Sven, historiker, prof., 6, 9, 22, 26f
 Lagerhielm, Gabriel, överste, 35
 Lagerkvist, Pär, förf., 195, 210
 Lagerlöf, Erland, pedagog, doc., övers., 128f
 Lamm, Martin, litteraturhistoriker, prof., 24f, 53
 Lamm, Martin, tecknare, 85
 Landtman, Gunnar, förf., 157
 Lanell, Sara Elisabeth (gift Johansson), 37
 Lang, Marit (pseud.) Se *Langenskiöld-Hoffmann, Ebba*
 Langenskiöld-Hoffmann, Ebba (gift Waerland), poet, övers., 153, 159
 Langenskiöld, Karl, nationalekon., doc., jur. dr, 153
 Larson, A., historiker, 25
 Larsson, Lars-Olof/Lasse, läroverksadj., förf., 66ff
 Larsson, Mats G., historiker, doc., 169ff
 Larsson, Sven-Erik, tidningsman, chefred., statsvetare, fil.dr, 119f, 123
 Larsson, Ulf, förf., statssekr., generaltulldir., 79ff
 Laurikkala, Jalmari, ingermanl.-sv. prästman, 203
 Laurin, Carl G., konst- & kulturskribent, 128, 183
 Lavoni, Margit (pseud.). Se *Langenskiöld-Hoffmann, Ebba*
 Leijonhufvud, Mathilda, 182
 Leino, Olle, journalist, förf., 148, 158f
 Lenin, marxistisk teoretiker, sovjetrysk politiker, 151
 Lenngren, Anna Maria, förf., 19f
 Lenngren, Carl Peter, ämbetsman, skriftställare, tidningsman, 26
 Leonard, 23
 Leopold, Carl Gustaf af, förf., ämbetsman, 19
 Lessing, Gotthold Ephraim, ty. förf., 21
 Levertin, Lars, 140, 142
 Levertin, Oscar, litteraturhistoriker, prof., kritiker, skald, 5, 13, 15, 22, 24–27, 124, 127ff, 140
 Lewin, Leif, statsvetare, prof., 123
 Leyonhufvud, K., 14, 21
 Lidén, Johan Hinric, lärd, prof., 9f, 12, 22, 25f
 Lidforss, Bengt, botaniker, prof., publicist, 183
 Lidman, Sven, förf., 55, 130
 Lidner, Bengt, skald, 20
 Liedbeck, Jetta (f. Ling), förf., 166
 Liljegren, Bengt, lärare, förf., 171f
 Lilliestam, Åke, bibliotekarie, fil. dr, 77, 81, 186ff
 Lind, Björn J:son, musiker, arrangör, 93
 Lind, Jenny, sångerska, 72
 Lindahl, Gustava, 13, 15f, 22, 25ff
 Lindahl, Johan Niklas, 13, 19, 20f, 25ff
 Lindahl, N., 24
 Lindahl, Olov, läkare, prof., 155
 Lindberg, Harald, konstnär, 190
 Lindblad, Adolf Fredrik, tonsättare, musikpedagog, 162f
 Lindblad, Otto, tonsättare, 63

- Lindegren, A., 17
 Lindegren, Jan, historiker, prof., 171
 Lindh, Nils Magnus, boktryckare, 176ff
 Lindholm, L., biograf, 25
 Lindman, Arvid, amiral, politiker (h), statsmin., 116f, 123, 178
 Lindqvist, Vidar, finlandssv. bokutgivare, 156
 Lindroth, Jan, historiker, prof., 4
 Lindroth, Sten, idé- & lärdomshistoriker, prof., 5f, 24
 Lindskog, Fredrik, arkitekt, 90
 Lindström, Rune, förf., skådesp., 195
 Linné, Carl von, naturforskare, prof., 15
 Ljunggren, Gustaf, litteraturhistoriker, prof., 24
 Ljunggren, Maria/Maja (gift Waerland), 149
 Ljunggren, Torborg (gift Waerland), 151
 Ljusberg, Ewert, trubadur, 93
 Louis, Roger William, britt. historiker, 123
 Lovisa Ulrika, sv. drott., 18
 Luchs, Esther-Martina, ty. förf., 159
 Ludvig XIV, fra. konung, 23
 Lundedgård, Axel, förf., 126f, 142
 Lundequist, N. V., bokhandlare, 163
 Lundkvist, Artur, förf., 194
 Lundstedt, Göran, litteraturkritiker, 126, 142
 Lundstedt, Vilhelm, rättslär, prof., 85, 152
 Lundström, Carl Frans, industriman, 176
 Lundström, J. P., boktryckare, 176ff
 Lundström, Janne, industriman, 176ff
 Luther, Georg, finl. kyrkohistoriker, kansliråd, pol. mag., 198–203
 Luther, Martin, protestantisk reformator, 9
 Lyttkens, Yngve, advokat, 152
 Lönnroth, Erik, historiker, prof., 210
 Lööf, Lars Olof, fotohistoriker, förf., museiintendent, 86f
 Lööw, Heléne, historiker, fil. dr, 56
- MacIntyre, Alasdair, am. filosof, prof., 86
 Maclean, Rutger, lanthushållare, politiker, skiftesreformator, 81
 Magnusson, Börje, konstvetare, doc., 109
 Maier, Bruno, ital. litteraturkritiker, 109
 Makaroff, ry. amiral, 148, 157
 Malmberg, Bertil, förf., 141f
 Malmberg, Ulrika Eleonora (gift Rietz), 57
 Malmström Carl Gustaf, historiker, prof., 178f
 Mandorff, C. A. J., 13, 19, 25
 Mannerheim, Gustaf, finl. militär, statsman, marskalk 158
 Manners S:t George, Charles, eng., 60, 64
 Marino, Giambattista, ital. diktare, 109
 Marmontel, Jean-François, fra. förf., filosof, 23
 Martin, Elias, konstnär, prof., 14
 Martin, Johan Fredrik, konstnär, 25
 Martinson, Harry, förf., 190, 194
 Martinson, Moa, förf., 194
 Masaryk, Tomáš, tjeck. politiker, pres., 212
 Marx, Karl, nationalekonom, socialistisk teoretiker, 78
 Mattsson, Christina, folkminnesforskare, radio- & museiman, förf., 194–197
- Mechelin, Leo, finl. politiker (lib.), lantdagsman, senator, 147, 157
 Mellin, Gustaf Henrik, förf., 161–164
 Mengarelli, Giulio/Julius, ital.-sv. dansare, 78
 Mercier, Louis-Sébastien, fra. förf., 9
 Messel, Alfred, ty. arkitekt, 189
 Michanek, Germund, litteraturhistoriker, doc., 126f, 142
 Milton, John, eng. diktare & publicist, 21, 24
 Moberg, Vilhelm, förf., 210, 213
 Molbeck, Christian, da. litteraturhistoriker, prof., 61ff
 Molotov, Vjatjeslav, sov. politiker, utrikesmin., 213
 Montaigne, Michel de, fra. förf. & filosof, 11
 Montelius, Agda (f. Reuterskiöld), liberal socialpolitiker, kvinnosaks kämpe, 207ff
 Montelius, Clara, kvinnosaks kämpe, 207
 Montelius, Elin, kvinnosaks kämpe, 208
 Montelius, Oscar, arkeolog, prof., riksantikvarie, 207, 209
 (Montgomery-Silfverstolpe, Malla) Se *Silfverstolpe, Malla*
 Mugabe, Robert, zimbabwisk pres., 205
 Müller, Daniel, akademiträdgårdsmästare, förf., 165f
 Myrdal, Alva, ambassadör, politiker (s), statsråd, förf., 81, 83
 Myrdal, Gunnar, nationalekonom, prof., statsråd, 81, 83–86
 Möller, Gustaf, politiker (s), statsråd, 85, 188
 Möller, J. G. P., 25
 Möller, Pontus, riddarhushenealog, 204f
 Mörner, Birger, diplomat, förf., 124, 126, 129, 140
- Neovius, Arvid, finl. tidningsman, fil. dr, 148
 Nerman, Birger, arkeolog, filolog, musiemann, prof., 53
 Nerman, Einar, tecknare, 78
 Nerman, Ture, förf., publicist, politiker (v, s), 53, 210
 Nevéus, Torgny, historiker, doc., 183–186
 Nikolaj II (Romanov), ry. tsar, 146
 Nilsson, Torbjörn, historiker, doc., 178ff
 Nixon Richard M., am. politiker (rep.), pres., 112
 Nohrborg, Anders, hovpredikant, 63
 Nord, Lars, statsvetare, doc., 111–123
 Nordenflycht, Hedvig Charlotta, skaldinna, 18
 Nordensson, Wilhelm, läkare, prof., 55
 Nordin, Sture, musiker, 93
 Nordström, Ludvig/Lubbe, förf., 130
 Nordström, W. E., förf., 148f, 157
 Norman, Anders, hattmakaregesäll, 38
 Norling, Erik G., kulturskribent, förf., övers., 124–142
 Norström, Petter, hattmakare i Norrköping, 35
 Norström, Vitalis, filosof, prof., 154
 Nozick, Robert, am. filosof, prof., 86
 Nussbaum, Martha C., am. filosof, prof., 86
 Nyberg, Julia Kristina ("Euphrosyne"), skaldinna, 161
 Nyblom, Carl Rupert, konst- & litteraturhistoriker, prof., kritiker, 91
 Nygren, Anders, teolog, prof., biskop, 210
 Nyström, Alfred, skulptör, 90f
 Nyström, Dagmar (f. Weber), 90f
 Närka, Matti, ingermanl.-finl. prästman, 203

- Odhner, Clas Theodor, historiker, prof., 177
 Oehenschläger, Adam, da. förf., 64
 Ohlin, Bertil, nationalekonom, prof., politiker (fp), riksdagsman, statsråd, 119f, 123
 Ohlsson, Per T., tidningsman, chefred., biograf, 111, 123
 Olivecrona, Herbert, neurokirurg, prof., 149, 158
 Olsson, Jan Olof ("Jolo"), 205
 Olsson, Olof, politiker (s), statsråd, 81
 (Onkel Adam) Se *Wetterbergh, Carl Anton*
 Oscar II, sv. konung, 182
 Ovidius, rom. skald, 59
 Oxenstierna, Johan Gabriel, ämbetsman, skald, 19f
- Palm, David, folkhögskolelärare, 187
 Palm, Iris, folkhögskolelärare, 187
 Palmblad, V. F., skriftställare, prof., 164f
 Palme, Hanna, 157
 Palme, Olof, politiker (s), statsmin., 120, 157
 Palmgren, Clas Göran, hovrättsråd, 180–183
 Palmgren, Nils, folkhögskolelärare, 149f
 Pasquini, Bernardo, ital. kompositör, 104
 Pauli, Ebba, kvinnosakskämpe, 208
 Paulsen, Karl Johann, 204
 Paulus, kristen apostel, 11
 Pearson, Karl, historiker, 48
 Pedersen, Magnus N., statsvetare, doc., 123
 Pehrsson, Axel, politiker (bf), statsmin., 120
 Perner III, Nicolaus, sv.-ty. handels- & finansman, 174f
 Pennanen, Simo, ingermanl. prästman, 203
 Petersson, Jakob, 208
 Phalén, Adolf, filosof, prof., 82
 Platen, Ellen von, kvinnosakskämpe, 208
 Platen, Magnus von, litteraturhistoriker, prof., 109
 Platon, atensk filosof, 60
 Porthan, Henrik Gabriel, finl. humanist, prof., 25
 Posse-Brázda, Amelie, förf., 211f
 Posse, Arfwed, överste, 34
 Posse, Arvid, godsägare, politiker, justitiestatsmin., 111, 114, 121f, 179, 211
 Posse, Fredrik, 211
 Posse, Gunhild (f. Wennerberg), 211
 Price, Ellen, da. dansare, 78
 Prokofiev, Sergej, ry. tonsättare, 78
- Quondam, Amedeo, ital. litteraturvetare, 109
 Qveckfeldt, Henrik, löjtn., 71ff
- Racine, Jean, fra. dramatiker, 21
 Ramel, Stig, diplomat, förf., 90f
 Rangström, Ture, tonsättare, 77
 Rawls, John, am. filosof, prof., 86
 Rehnberg, Ingalilla, 93
 Relander, Felix, finl. biskop, 200
 Reuter, Ossian, finlandssv. tidningsman, red., 146, 156f
 Reuterdahl, Henrik, teolog, prof., ärkebiskop, 61
 Reuterskiöld, Charlotte (f. Schenström), 207
 Reuterskiöld, Fabian, överstelöjtn., 207
 Reuterswärd, Knut, memoarförf., 88
 Reuterswärd, Knut Axel Hakon, dagboksförf., 88
- Reuterswärd, Per, 88
 Rhodes, James Robert, britt. historiker, 123
 Ribbentrop, Joachim von, tysk utrikesmin., 213
 Rietz, Anna Maria (f. Hallberg), 60
 Rietz, Johan Ernst, språkforskare, prost, tillförordn. prof., 57–65
 Rietz, Karl Fredrik, skomakare, älderman, 57
 Rilke, Rainer Maria, ty. diktare, 153
 Risbeck d.y., Anders, hattmakarmästare, 32
 Rocard, Michel, fra. politiker (s), premiärmin., 206
 Rodell, Magnus, idé- & lärdomshistoriker, fil. mag., doktorand, 183–186
 Rosen, Andreas von, fi.-ry. officer, 77
 Rosen, Clarence von, hovstallmästare, idrottsledare, 77
 Rosen, Elsa Marianne von, dansare, koreograf, 77ff
 Rosen, Eric von, forskningsresande, 77, 187
 Rosén, Jerker, historiker, prof., 25, 123
 Rosén, Karl Erik, jurist, domare, 192f
 Rosen d.ä., Reinhold von, generallöjtn., 77
 Rosen d.y., Reinhold, konstnär, 77
 Rosén, Sven Olof, tecknare, 129, 137
 Rosendahl, Anders, grosshandl., 29
 Rosenhane, Gustaf, 18
 (Rota, Stefano Fogelberg) Se *Fogelberg Rota, Stefano*
 Rousseau, Jean-Jacques, schw.-fra. förf., filosof, pedagog, 9, 21, 23
 Rudbeck, Johannes, biskop, 198
 Rudbeck, Johannes Johannis, superintendent, 198
 Ruin, Olof, statsvetare, prof., 119, 123
 Rumar, Lars, fil. lic., pressarkivarie, 87f, 176ff
 Runeberg, Johan Ludvig, skald, 163f
 Ryberg, Johan Christoffer, kofferdikapten, 28, 40
 Rydberg, Viktor, förf., kulturhistoriker, prof., 154, 159, 176
 Rydén, Sven, tecknare, 84
 Rydén, Värner, politiker (s), statsråd, 79ff
 Rääf, Leonhard Fredrik, fornforskare, 27, 63
 Rösiö, Bengt, ambassadör, 205ff
- (S:t George, Charles Manners) Se *Manners S:t George, Charles*
 Sandberg, Johan, hattmakare, 39
 Sandberg, Peter, hattmakare, 39f
 Sandler, Rickard, politiker (s), statsmin., 53
 Sandwall, Johan, tidningsman, red., 177f
 Sannazaro, Iacopo, ital. diktare, 106
 Santesson, Carl, 48
 Schalander, Jeanna Regina (gift Lindh), 176
 Schama, Simon, britt. historiker, prof., 172f
 Schartau, Henric, präst, 64
 Schauman, Eugen, finlandssv. attentatsman, 157
 Schauman, Ossian, finlandssv. läkare, prof., 146
 Schenning, Johan, borgmästare i Stockholm, 36
 Schiller, Friedrich von, ty. diktare, historiker, 62
 Schreeb, Tor von, kirurg, memoarförf., 88ff
 Schildt, Göran, finlandssv. förf., konsthistoriker, fil. dr, kulturjournalist, 74ff
 Schildt, Runar, finlandssv. förf., 75
 Schiller, Harald, litteraturkritiker, fil. dr, förf., 133, 137, 141
 Schnackenburg, Christina, 159

- Schultz, Leo Johannes, kyrkoherde, 202
 Schwerin, Martina von, brevskriverska, 47, 163
 Schwerin, W. von, 25
 Schwinge, Erich, ty. historiker, 123
 Schück, Henrik, kulturhistoriker, litteraturforskare, prof., 24
 Schück, Herman, historiker, prof., 178ff
 Schönberg d.y., Anders, ämbetsman, hävdatecknare, 11
 Segerstedt, Torgny d.ä., religionsforskare, prof., publicist, 210f
 Segersäll, Erik, sv. konung, 109f
 Selander, J. A., tidningsman, chefred., 210
 Sergel, Johan Tobias, tecknare, skulptör, prof., 114
 Seth, Gabriel von, kongl. råd, 35
 Sicre, André, fra. officer i sv. tjänst, generaladjutant, 172
 Sigurdson, Ola, teolog, doc., förf., 81–86
 Silfwerhielm, baron, 12
 Silfverstolpe, Malla, förf., 160–168
 Sirén, Osvald, finl.-sv. konsthistoriker, prof., 146, 156
 Siwertz, Sigfrid, förf., 130
 Siöberg, Gustaf, hattmakaregesäll, 31f
 Siöblad, Peter, generalfälttygmästare, 35
 Sjöberg, Alf, teater- & filmregissör, 195, 197
 Sjöberg, Jan-Hans, 158
 Sjöberg, Paul, kyrkoherde, 149, 158
 Sjöberg, Ragnar, litteraturkritiker, 140f
 Skeaping, Mary, eng. koreograf, 78
 Skjöldebrand, A. F., förf., 161
 (Skjöldebrand, Erik) Se *Brander-Skjöldebrand, Erik*
 (Skogekär Bergbo) Se *Rosenhane, Gustaf*
 Slorf, Henric, hattmakaregesäll, 39
 Solin, Jacov, hattmakaregesäll, 39
 Sommarström, Hugo, finlandssv. fil. dr, teol. kand., 158
 Sparre, Britta Carlsdotter, 67
 Sparre, Carl Sixtensson, 66f
 Sparre, Fredrik, rikskansler, 11f, 25, 27
 Sparre, Friedrich, överste, 36
 Sparre, Hilda (f. Denninghoff), 66ff
 Sparre, Margareta Carlsdotter, 68
 Sparre, Pehr, litteratör, 165
 Spets, J. W., 26
 Sprengel, David, litteratör, kritiker, övers., 142
 Staaff, Karl, politiker (lib.), statsmin., 116ff, 123, 178
 Stadig, Anders, lärgosse, 31
 Stalin, sovjetry. politiker (k), parti- & statschef, 151
 Stenbock, Magnus, militär, fältmarskalk, 171
 Stenhammar, Ernst, arkitekt, 189
 Stenkvist, Jan, litteraturvetare, fil. dr, 142
 Stiernhielm, Georg, diktare, ämbetsman, 103
 Stjernstedt, Marika, förf., 130
 Stalin, sovj. diktator, 213
 Stolpe, Herman, förlagsdir, skriftställare, 132, 142
 Stolpe, Sven, litteraturhistoriker, fil. dr, förf., 102, 105, 109f, 132, 142
 (Stowe, Harriet Beecher) Se *Beecher Stowe, Harriet*
 Strindberg, August, förf., 90, 125–130, 133, 142
 Strussenfelt, Konstantia, förf., 163
 Stråhle, Catharina, piga, 31f
 Strååth, Hjalmar, konstnär, 52
 Strömberg, Bengt, kyrkoherde, 187
 Ståhlberg, Wilhelmina, förf., 167
 Stählin, J. G., 9
 Sundström, Catharina, bryggäränka, 40
 Sundström, Elisabeth (gift Crom), 29, 41
 Sundström, Erik, bryggare, 29
 Sundvall, Johannes, finlandssv. prof., 147
 Svanberg, Ingvar, etnolog, fil. lic., 184
 Swedenborg, Emanuel, naturvetenskapsman, teosof, 14
 Svensson, Petter, lärgosse, 31
 Sylwan, Nils, litteraturhistoriker, fil. dr, 42, 48
 Sylwan, Otto, litteratur- & pressforskare, prof., 5, 10f, 14f, 17, 24, 27
 Säve, Carl Fredrik, språkforskare, prof., 63
 Söderberg, Hjalmar, förf., 183
 Söderblom, Nathan, ärkebiskop, 80, 201
 Söderlundh, Lille Bror, kompositör, 194–197
 (Söderqvist, Hilma Hansson-) Se *Hansegård, Hilma*
 Söderqvist, Nils, jur. dr, advokat, skriftställare, 49–56
 Södervall, Knut Fredrik, språkforskare, prof., 61
 Tamm, Claës, utg., 73f
 Tamm, Clas, bruks- & godsägare, 73f
 Tamm, Per Adolph, bruksägare, 73
 Taube, Evert, förf., vissångare, konstn., 194, 196f
 Taylor, Charles, kanad. filosof, prof., 86
 Tegnér, Esaias, skald, prof, biskop, 43, 59f, 64, 163
 Tegnér, Esaias d.y., språkforskare, prof., 61
 Tengström, Jacob, finl. ärkebiskop, politiker, förf., 21
 Tessin, Carl Gustaf, statsman, konstfrämjare, 77
 Tham, Per, arkeolog, förf., 23
 Thorild, Thomas, förf., filosof, 18
 Thyrén, Johan, rättsvetenskapsman, prof., 80
 Tidblad, Inga, skådesp., 190
 Tingsten, Herbert, statsvetare, prof., tidningsman, chefred., 81, 83, 85f, 192, 210
 Tjerneld, Andreas, historiker, fil.dr, 180ff
 Trench, Richard, eng. lärd, biskop, 60
 Trädgårdh, Sophie, dagboksförf., tecknare, 71ff
 Tuchatjevskij, Michail, sovj. militär, marskalk, 213
 Tuneld, Eric, geograf, kanslist i Riksarkivet, förf., 6, 9
 Tydén, Mattias, historiker, doktorand, 184
 Ulfsparre, Gustaf, 59
 Utas, Jan, historiker, 201
 Waerland, Are (urspr. Fager, Paul Henrik), hälsokostvivrare, 143–159
 (Waerland, Ebba) Se *Langenskiöld-Hoffmann, Ebba*
 Waerland, Stig Torbjörn, 151
 Wall, Bengt, fotograf, 68
 Wallberg, Evabritt, historiker, fil. lic., 207–209
 Wallenberg, André Oscar, bankman, politiker, publicist, 182
 Wallenberg, Jacob, präst, förf., 18, 23
 Wallmark, Peter Adam, ämbetsman, skriftställare, 26, 47
 Wallot, Paul, ty. arkitekt, 189
 Warburg, Karl, litteraturhistoriker, prof., 24
 Warmholtz, Carl Gustaf, bibliograf, 6, 9, 14, 20, 25f

- Weber, Max, ty. sociolog, filosof, nationalekonom, 86
 Weibull, Lauritz, historiker, prof., 65
 Wennerberg, Gunnar, statsråd, skald, 211
 Wendt, Georg von, näringsfysiolog, prof., 146, 156
 Vergilius, romersk skald, 21
 Werner, Donovan, 158
 Veslen, Börje, grafiker, förf., 89
 Westergren, Håkan, skådesp., 190
 Westerlund, Karin, 68
 Westerman, Anders, järnkrämare, 40
 Westphalen, Jenny von (gift Marx), 78
 Wetterbergh, Carl Anton ("Onkel Adam"), läkare, förf.,
 publicist, 163f, 166
 Whitlock, Anna, pedagog, kvinnosakskämpe, 208
 Wialén, Albert, finl. lärare, 152
 Wickman, Johannes, publicist, 210
 Widerberg, Mathias, hattmakaregesäll, 31
 Widerström, Karolina, kvinnosakskämpe, 208
 Wieland, Christoph Martin, ty. förf., 21, 23
 Wiesel, Torsten, rådmän, 193
 Wigforss, Ernst, språkforskare, fil.dr, politiker (s), statsråd,
 85
 Wikner, Pontus, filosof, prof., 154
 Wilde, Oscar, irl.-eng. förf., 195
 Wilhelm II (Hohenzollern), ty. kejsare, 156
 Wilhelmson, Göte, musiker, 93
 Wilson, Woodrow, am. historiker, prof., politiker (dem.),
 pres., 113
 Windmark, Agne, frisksportare, 152
 Vinogradov, Oleg, ry. balettschef, 78
 Vold, Jan-Erik, no. poet, 93
 Wolff, Christian von, ty. filosof, prof. i matematik, 6
 Voltaire, François de, fra. förf. & filosof, 21, 171
 Vreeswijk, Cornelis, visdiktare, trubadur, 91–94
 Vreeswijk, Jack, vissångare, 94
 Wright, Georg Henrik von, finl. filosof, prof., 75
 Wägner, Elin, förf., 130
 Wästberg, Per, förf., 180
 Väänänen, Kyösti, finl. kyrkohistoriker, doc., 200
 Yrjö-Koskinen, Yrjö Sakari (tidigare Forsman), historiker,
 prof., 157
 Ziegra, Johan, hattmakare, 29
 Åhlander, kakelugnsmakare, 53
 Åkerström, Fred, trubadur, 92f
 Åström, Emma Irène, seminarielektor, 152, 158
 Älf, Samuel, präst, sv. & latinsk vitterhetsidkare, 12, 22
 Öhman, Anders R., advokat, 192f
 Öhman, Ivar, tidningsman, ambassadör, 186ff
 Öhman, Johan, hattmakare, 38
 Öhrström Eva, musikkforskare, doc., 91–94, 194–197
 Öhrwall, Hjalmar, fysiolog, prof., 183
 Öste, Sven, journalist, förf., 205
 Österholm, John, finlandssv., 157
 Østerud, Øyvind, no. statsvetare, 123
 Östman, Hans, litteraturforskare, fil. dr, 5–27, 100

Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 2001

Personhistoriska samfundets årsmöte ägde rum i Riksarkivet tisdagen den 8 maj 2001. På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för förvaltningen under år 2000. Till samfundets ordförande omvaldes fil.lic. Lars Rumar. Till styrelseledamöter omvaldes fil. dr Björn Asker, fil. dr Lars Ericson, fil. dr Björn Gäfvert, fil. dr Olof Hägerstrand, professor Bo Lindberg, fil.lic. Evabritta Wallberg, fil. dr Lars Wikström, fil. kand. Magnus Åberg samt fil. kand. Lena Ånimmer. Björn Asker och Lena Ånimmer omvaldes att jämte ordföranden och redaktören ingå i redaktionsutskottet. Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil.lic. Lars-Olof Skoglund. Mötet beslöt på styrelsens förslag att höja årsavgiften för år 2002 till 180 kronor. Personhistoriska samfundets stipendium för framstående personhistorisk forskning delades inte ut 2001, främst av ekonomiska skäl. Efter årsmötet höll professor Karl E. Birnbaum ett föredrag över ämnet "Inblickar i Dag Hammarskjölds inre värld".

Vid styrelsens konstituerande sammanträde samma dag utsågs Olof Hägerstrand till redaktör för samfundets publikationer, Magnus Åberg till samfundets skattmästare och Lena Ånimmer till dess sekreterare.

Personhistorisk tidskrift 2001:2

Artiklar

<i>Stefano Fogelberg Roti</i>	En lyrisk dikt av drottning Kristina?	101
<i>Lars Nord</i>	Biografiernas statsmän – några orättvisa betraktelser.	111
<i>Birgit Antonsson</i>	En bokutgivning med förhinder och skandalösa följder.	124
<i>S. Gunnar Edlund</i>	Are Waerland och hans bakgrund.	143
<i>Gunnel Furuland</i>	Malla Silfverstolpes läsning 1830–1860.	160

Recensioner

<i>Mats G. Larsson</i>	Sveahövdingens budskap: en forntidsgåta genom selder.	169
<i>Bengt Liljegren</i>	Karl XII: En biografi.	171
<i>Christina Dalhede</i>	Augsburg und Schweden in der frühen Neuzeit.	172
<i>Johan Curman</i>	Boktryckaren själv: J.P. Lundström i Jönköping.	176
<i>Herman Schück</i>	Hans Forssell: Historiker, publicist, statsråd.	178
<i>Clas Göran Palmgren</i>	Gåtan Henning Hamilton.	180
<i>Torgny Nevelus</i>	En ritningsman i sin stad.	183
<i>Gunnel Ahlin</i>	Lars Ahlin växer upp.	186
<i>Carl Gustaf Bernhard</i>	Huset på höjden.	188
<i>Karl Erik Rosén</i>	En rådmans liv: Skolpojke – officer – domare.	192
<i>Christina Mattsson</i>	Lille Bror Söderlundh: Tonsättare och viskompositör.	194
<i>Georg Luther</i>	Herdaminne för Ingermanland.	198
<i>Pontus Möller</i>	Åtterna Knörting.	204
<i>Bengt Rösjö</i>	Dagtingan och Motvalls.	205
<i>Bengt Rösjö</i>	Kongo: Anteckningar om Dag Hammarskjöld.	205
<i>Sif Bokholm</i>	En kvinnoröst i manssamhället: Agda Montelius 1850-1920.	207
<i>Rune Bokholm</i>	Tisdagsklubben: Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal.	210